
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2009 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Həsənova M.A.

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında maarifçilik ideyası 3

Abdullayeva Ş. Y.

Dövlət qulluqçusunun motivasiya-məna sferası və komanda
formalaşdırmasına onun təsiri.....11

Курбанова Г.

Акмеологические принципы руководства управленческой
командой (к вопросу об эффективности современного
стиля работы с кадрами) 16

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H. Cabbarov R.V.

Müasir dövrdə müəllimin dərslə hazırlığının psixopedaqoji
məsələləri.....28

Bəylərov E. B.

İstedadlı uşaqların təliminin məzmununa dair 36

Ariyan Məhəmməd

Qız və oğlan tələbələrinin özünəinam hissi ilə təhsildəki inkişafı
arasında olan əlaqənin tədqiqi 47

Nezamdust Malfecani Əlirza

Tələbələrin təlim müvəffəqiyyəti ilə özü haqqında
müsbət təsəvvür səviyyəsi arasında əlaqənin tədqiqi
(İİ-nin Rudşər Pəyamenur Universiteti,
2007–2008-ci tədris ili) 52

Əkbəriyan Fəramərz

Yeniyyətmələrdə identiklik və onun formalaşmasına
təsir göstərən psixoloji amillər 58

Xəlilova Sənəmbər

Mümarisə kiçik məktəblilərin təlim materialını mənimsəmələrinin
səmərəli vasitəsi kimi.....66

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Məmmədov T.M.

Avestanın yaradıcısı zərdüşt Spitamid şəxsiyyətinin psixoloji təhlili....75

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Дьякова Т.В.

Концепции артериальной гипертензии 85

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Səməndərova A.F.

Uşaqların oğurluq etmələrinin psixoloji səbəbləri haqqında 90

Аллахярова С.А.

Девиантное поведение подростков 99

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Pur Üfiqi Fərşad Şahbaz

Gənc ailə və onun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri 107

Əhmədova G.

Yeniyyətlərdə aqressiya və aqressiv davranış.....118

Abbasov E.

Məşqçinin fəaliyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.....125

Abbasova A.Ə.

Siyasi etimad demokratiyanın inkişaf amili kimi.....134

Musayeva T.

Sekta fəaliyyətinin sosial-psixoloji məsələləri 145

Nəstərin Həsənli

Ailə münasibətlərinin psixoloji problemləri və
onların uşaqların tərbiyəsinə təsiri 158

Mirzəyev İ.

Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin
siyasi-psixoloji təhlili 164

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYASI

Həsənova M.A.

BSU-nun psixologiya və pedaqogika kafedrasının dissertantı

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq XIX-XX əsr Azərbaycan maarifçiliyinin ideyalarına meyl göstərmiş və onu "Vəfalı Səriyyə" əsərində hərtərəfli əks etdirmişdir. Realistlərlə romantiklərin əlaqələndirilməsi ilə yanaşı onun əsərlərində romantizmə meyl üstünlük təşkil etmiş, bu da maarifçilik ideyasının formalaşmasına imkan vermişdi. Əsərlərində ailə-məişət problemlərinin qoyuluşu yalnız o dövrün feodal ailəsi çərçivəsində qalmır, o inkişaf edir, yeni sosial-psixoloji duruma gətirib çıxarır. Onun fikrinə görə, insanların bədbəxtçiliyi dini sahələrdə qadın köləliyində, ədalətsizlikdədir. "Ah! Cəhalət! Cəhalət! Səndən daha nələr gözləmək olmaz!. Əcəba, dünya üzərində bircə müsəlmanlardan ötrümü yaranmışdın? Zalım! Napak! Bunlar hamı sənin təsirindir ki, insaf, mərifət, vicdan, hamısı unudulmuş!!! Bunlar hamısı sənin təqsirindir ki, ədalət, Quran, kitab, şəriət hamısı yaddan çıxmış!!! Bunlar hamısı sənin təqsirindir ki, Allah, peyğəmbər, imam, din, məzhəb hamısı

bir kənara atılmış!!! Ah! Biçarə müsəlmanlar!» (1; 30). Bu mono-loqda gənc Cəfərin maarifçiliyinin ilkin cizgiləri, çalarları özünü göstərir. O, Məhərrəmin dili ilə öz fikrini oxuculara çatdırmaq istəyir və buna nail olur.

C.Cabbarlı yaradıcılığı bütün böyük yazıçılarda olduğu kimi, nəzəriyyə, abstraksiya vasitəsilə deyil, insan qəlbinin tellərinin, xarakterlərin dərinədən öyrənilməsi, onların daxili psixoloji ruh halının dəyişilməsi ilə birgə inkişaf edir. Ona görə də, rus ədəbiyyatında F.M.Dostoyevski qəhrəmanları ilə Cabbarlı qəhrəmanları arasında daxili bir uzlaşma-əlaqə bizim nəzərimizə çarpır. Bəhram-Sara münasibətləri psixoloji cəhətdən iki dəyişikliyə - sublimasiyaya məruz qalır. Əsərdən göründüyü kimi, Bəhram əvvəlcə Saranı sevir, sonralar o Saraya nifrət edir və Saranın ölümündə onun da günahının olmasını dərk etdikdən sonra, o, Pərinə öldürür və ruhi xəstəliyə tutulur. Bu prosesin motivasiyasını aydınlaşdıraraq: ilkin sevgi-məhəbbət münasibətləri şüursuz halda həyata keçirilir. Sonrakı

münasibətlərdə pul, para, altun ortaya girir və sevginin motivasiyası dəyişir. Belə hallarda C.Cabbarlı insan psixikasındakı dəyişiklikləri göstərmək istəmişdi. 1915-ci ildə qələmə aldığı "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitarə" hekayələrində maarifçilik ideyaları öz əksini tapmışdır. O, heç də Avropa maarifçilərinin fikrinə istinad etmir, onun həyata baxışı, dünya duyumu onu belə bir fikri söyləməyə sövq edir: "Zənnimcə, xilqətdən daha əvvəl ədalətsizlik və vicdansızlıq yaranmışdır. Zira, istər tarixə, istər indiki həyata baxılarsa, çox az insan tapılar ki, ədalətsizlikdən uzaq olsun... Nəinki insanlar arasında, hətta xilqət və təbiətdə daha böyük qanunsuzluq müşahidə olunur. Görəsən, bir nəfər nifrətə ayan olan zalımı ucaldıb bütün arzuların fəvqünə yetirdi, amma digər əhli-vicdan və müqəddəs bir şəxsi xar edib ayaqlar altına saldı, hər tərəfdən onu fəlakət buludları çağladı, o qədər o biçarəni əzdi ki, axırda onu ya intihara, ya qeyri bir fəvqlə canını həyatın əzablarından qurtarıb qara torpaq altına düşməyə məcbur etdi".

15-16 yaşlı Cəfər ədalətsizliyinin və vicdansızlığın psixoloji motivlərini görmür, onun hələ çox əvvəl yarandığını ehtimal edir, qəhrəmanların münasibətlər sistemini

psixoloji münaqişəni yalnız bu səpkidə inkişaf etməyə nail olur. Qardaşların arasındakı münasibətlər və onlardan birinin naxələf çıxmasını müvafiq sosial-psixoloji hallarda olmasını vurğulayır (pis, mənfi xarakterli adamlarla əhatə olunmasında, psixoloji cəhətdən idarəçilikdə və şəhvətli hisslərə aludəçilikdə və s.). Hekayənin əsasını təşkil edən maarifçilik ideyalarının səciyyəsi əsərin nikbin sonluğunda özünü daha qabarıq göstərir. Belə bir sonluq "mən" konseptinin insan şüurunda formalaşmasında, insanların zaman və məkan əhatəsində dəyişməsi (sublimasiyası), psixoloji cəhətdən təmizlənməsi, paklanması, peşmançılığı bir daha şüursuzluq psixikası ilə idarə olunub. Əsərin sonunda Fərhad ölsə də, o paklaşmaya daha çox meyl göstərir. O, öz bacısı oğluna – Kamilə belə deyir: "Get mənim əllərim qanlıdır, sənin pak və müqəddəs bədəninə dəyməsin! Ancaq qiyamət günü anandan öz günahkar qardaşının əfv edilməsini xahiş edərsən. Get, əllərini mənim napak olan bədənime vurma! Çəkil..." Ailənin, qardaşının şərəf və namusunu şəhvətə, nəşəyə qurban verən Fərhad maarifçilik vasitələri ilə sağlam həyat tərzinə qayıdır, peşmançılıq çəkir, insan şüuru qalib gəlir.

C.Cabbarlının romantik maarifçiliyi onun əsərlərinin sonunda nikbinliklə ölümü yanaşı qoyur. Yəni olumla ölümü ideologiyası insan psixikasının ayrılmaz hissəsi olaraq, şüurla şüursuzluq psixikasının qarşılıqlı inkişafından xəbər verir.

Dramaturqun maarifçi zaman nəzəriyyəsinin bir sıra xüsusiyyətləri onun romantik maarifçilik dünyagörüşü ilə əlaqəlidir. Bildiyiniz kimi, maarifçi dünyagörüşünün 3 əsas mərhələsi mövcuddur. Erkən, yetkin, böhranlı maarifçilik. Yəni, hər bir dünyagörüşünün yaranma, inkişaf etmə, tənəzzül cəhətləri mövcud olaraq, insanların psixi inkişafına, təfəkkür sisteminə, əqli keyfiyyətlərinə öz təsirini göstərir.

XX əsr Azərbaycan bədii yaradıcılığında romantik maarifçilik ideyaları üstünlük təşkil etmişdir. "Maarifçi romantizm ardıcılığı və sabitliyi baxımından realizmdən daha zəif idi" fikrini irəli sürən professor Yaşar Qarayev C.Cabbarlının maarifçiliyində bədii təfəkkürün və təxəyyülün spesifik inkişafını önəmli amil hesab etmişdir. Bununla yanaşı dramaturq ilk pyesində obrazların seçilməsi baxımından mücərrədliyi deyil, real obrazların, insan xarakterinin dərin qatlarını açmağa nail olmuş,

insan psixologiyasının qüsurlu və qüsursuz cəhətlərini təsvir etmək imkan əldə etmişdi. Əsərdə hadisələr ailə-məişət çərçivəsində verilsə də, əsas diqqət insanların daxili ruh halının zaman və məkandan asılı olduğuna yönəlir. Pul, altın hər bir kəsin inkişaf etməsində aparıcı rol oynayır. Rüşvətxorluq, pulla hər şeyin alınib-satılması o dövrün burjua münasibətlərində geniş əks-səda doğurmuşdu.

C.Cabbarlı Sara kimi Səriyyə surətinə də məhəbbətlə yanaşmış, onların simasında şərqli qızın, azərbaycanlı, türk qızının mətinliyini, bacarığını, sədaqətini, varlığını, nəcabətliyini böyük ustalqla verməyə nail olmuşdur.

Ana-qız münasibətinə geniş yer verən dramaturq Səriyyənin anası Çimnazla münasibətini çox tünd boyalarla vermişdir. Bu haqda professor Əli Sultanlının qeydləri diqqətə layiqdir: "Öz qızını ürək ağrısı duymadan, vicdan əzabı çəkmədən fəlakətə sürüyən Çimnaz müstəsna bir anadır". "Çimnaz öz qızı Səriyyəni Rüstəmə deyil, Qurbana ona görə, vermək istəyir ki, oğurluğu, adam döyməyi, qoçuluğu ilə şöhrət qazanmış Qurban onun nəzərində əsl kişidir, zamanə adamıdır. Ondan yararlanmaq olar. Rüstəm isə ziyalıdır, bacarıqsızdır, kasıbdır".

O zaman romantik maarifçiliyin əməli məqsədləri Azərbaycan da həyata keçirilə bilmədiyinə görə, bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar xalqı qəflət yuxusundan oyatmalı, onun şüurunu inkişaf etdirməli, dramaturq mövqeli yazıçıların əsərlərini geniş təbliğ etməli idilər. Buraya; Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhət, M.Ə.Sabir, Abdulla Şaiq və b. aid etmək olar. "Qərb sivilizasiyası modernizmə gedib çıxdığı bir vaxtda, biz hələ feodal ideologiyasından canımızı qurtara bilmirik". Bu fikirləri özü üçün örnək edən C.Cabbarlı, maarifçilik elementlərini yaradıcılığın əsas qayəsi sayan yazıların hansınasa müraciət etmiş, milli özünüdərkini, özünüanlamanın vacib olduğunu vurğulamışdır. O, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Hadi, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, H.Vəzirov, Ü.Hacıbəyov, M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzhəminli yaradıcılığında maarifçilik ideyalarını əsas götürmüş və xalqın bu istiqamətdə inkişafı yollarını açıqlamışdır.

Biz romantik maarifçiliyin bir vacib cəhətini unutmamalıyıq: milli mənlilik şüurunun formalaşmasında onların rolu və xidməti əvəzedilməzdir. Çünki tarix hələ fasiləsiz bir proses kimi təsəvvür olunmur, əsərlərdəki konfliktlər və

faciələr lap qədim zamanlardan gəldiyinə görə, onları dərk etmək çətinləşir, ona görə də, maarifçi filosoflar və yazarlar insanların faciələrinə baxıb təəssüflənir, ürəkləri ağrıyır. Əgər bu faciə iştirakçıları həyata baxışlarını müvafiq səviyyədən izləyə bilsələr, onda onların əzab-əziyyətlərinə son qoyular, insanlar saflaşar, yeniləşər, zorakılığa son qoyular, müsbət əhval-ruhiyyə yaranar, sosial-psixoloji iqlim, ab-hava təmizlənər, insanların daxili təmizlənməsi prosesi başlayar. C.Cabbarlı yaradıcılığının belə inkişafına təsir edən amil nikbin maarifçilikdən ibarətdir. Bunu biz utopiya adlandıra bilərik. Lakin utopiya həyat inkişafı, ictimai mühitin tərəqqisi ilə uzlaşmalı, maarifçilik ideologiyasına xidmət etməlidir. Çünki hər bir cəmiyyət bütün qanunları və dövlət formalarını özünə və tələblərinə uyğunlaşdırmalıdır. Bu cəhəti dərk edən Cəfər Cabbarlı sonrakı əsərlərində "Solğun çiçəklər" maarifçilik ideologiyasından uzaqlaşmış, insanların faciəsini sosial mühitdə axtarmış və sinfi uyğunsuzluqda tapmışdır. Varlı ilə kasıb, ağa ilə kəndli, bəy ilə nökrər arasındakı sosial-psixoloji sədd bütün bərabərsizliyin əsasında durur, insanların köləliyinə şərait yaradır. Çox maraqlıdır ki,

Cəfər Cabbarlı bu fikirləri kiminsə təsiri ilə deyil, öz həyat təcrübəsindən formalaşdırmışdı. Bu cəhət türk ədəbiyyatında da mövcud olmuşdu. Maarifçilik ədəbiyyatının tədqiqatçısı N.A.Ayzenşteyn bu barədə yazmışdı: "Maarifçi yazıçıların romantizmə müraciəti və eyni zamanda onların əsərlərində qabarıq şəkildə erkən realist elementlərin olmasında elə bir ziddiyyət yoxdur, çünki mütərəqqi romantizm realizm üçün zəmin yaradır". (1, 23)

Alim türk maarifçiliyinin ən çox oxşarlığını burada maarifçi dünyagörüşü ilə romantizm münasibətlərində axtarmış və öz istəyinə nail olmuşdu... Türk (Azərbaycan) ədəbiyyatında ilk romantiklər maarifçi ideyaların daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. (1, 35)

C.Cabbarlı maarifçiliyində bu xüsusiyyət milli təfəkkürün müvafiq çalarları kimi öz əksini tapır.

Azərbaycan gerçəkliyində maarifçi dünyagörüşünün yaratdığı qanunauyğunluqlar həll edilməmişdi, ona görə də C.Cabbarlı doğma xalqı ilə bağlı olan, onun gözünün açılmasına xidmət edən əsərlərin yazılmasında əlahiddə rol oynamışdı. Xalqın inkişafını qəzet və kitablarla yanaşı, bədii formada göstərmək tələbatı, istəyi yaranır. O, Qərbdə baş verənlərin mexaniki

qəbul edilməsinə qarşı çıxır, xalqın şüurunda oyanıqlıq hissinin artmasına təsir edən əsas amilin maarifçilik ideologiyası olduğunu vurğulamışdır. Qəflət və nadanlıq yuxusundan ayılmağın vaxtının çatdığını vurğulayan sənətkar, sonrakı əsərlərində bu fikri daha da dərinləşdirmiş, inqilabi demokratların mövqeyində duran Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, M.Hadi, M.S.Ordubadı və digərlərinin yaradıcılığında da təlatümə səbəb olmuşdu.

Azərbaycan gerçəkliyində, ədəbiyyatında baş verən maarifçilik hərəkətinə qiymət verməklə yanaşı, bu hərəkətin elmi dəyərini unutmamalıyıq. Çünki milli mənlik şüurunun yaranmasında, inkişafında maarifçiliyin rolu böyükdür. Belə mənlik şüurunu formalaşdıranların başında duran C.Cabbarlı gənclərin həyata baxışını, milli özünüdərkini, mentalitetin, idrak və təfəkkür formalarının inkişafında xüsusi xidmətə malikdir. Bu cəhəti sonrakı əsərlərindəki (Aydın - Oqtay, Elxan - Aqşin, Sevil - Balas və b.) obrazlarda görürük. Qəhrəmanların həqiqət axtarışı davam edir və "Od gəlini" pyesində kuliminasiya nöqtəsinə çatır. C.Cabbarlı həqiqət axtarışını sublimasiya ilə həll etmək təşəbbüsündə olmuş, belə dəyişkənliklə o

yeni-yeni motivlər sistemi yaratmağa nail olmuşdur. Dramaturq ilk pyesindən başlayaraq abstraksiya, uydurma yolu ilə getməmiş, canlı həyatı müşahidələr yolunu seçmişdi. Bunun müqabilində onun yaratdığı obrazlar insan xarakterinin, temperamentinin, ümumiyyətlə, insan psixologiyasının mühüm cəhətlərini əhatə etmişdi.

Yuxarıda göstərdiyimiz həyat həqiqətlərinin dərin təsviri, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında insanların xarakterindəki neqativ və pozitiv halların əks olunmasında mühüm məna daşıyır. Cəmiyyətdəki nöqsanların fərd-insan prizmasından araşdırılmasının vacibliyini psixologiya elmi üçün lazımlı edir, xarakterlərin dərinədən tədqiqi üçün ən vacib meyarları - temperamenti, xarakteri, qabiliyyət və bacarıqları, intellekt və təfəkkürü, hafizə və nitqi dərinlik psixologiyası baxımından tədqiq etmək ehtiyacı yaradır.

Milli şüurun oyanışı bədii yaradıcılığın romantik epoxasına aid olan bir hadisədir. Tanınmış Qərb filosofu Bertran Rassel bu haqda yazmışdı: "Romantiklər asudə sakitliyə yox, güclü və ehtiraslı fərdi həyata can atırdılar. Onlar industrializmə rəğbət bəsləmişdilər, çünki industralizmin içində təhlükə vardır, çünki onlar pul

dalınca qaçmağı əbədi ruha layiq saymırdılar, bir də müasir iqtisadi təsisatların inkişafı fərdi azadlığa mane olurdu. İnqilabdan sonrakı dövrdə onlar yavaş-yavaş siyasətə qarışmağa başladılar, bu yola millətçilikdən gəlirdilər: Hesab olunurdu ki, hər millətin ümumi ruhu var, bu ruh da nə qədər ki, dövlətlərin sərhədləri millətlərin sərhədlərindən fərqlənir, azad ola bilməz. XIX əsrin birinci yarısında millətçilik ən güclü inqilabi prinsip idi və romantiklərin, "maarifçilərin" əksəriyyəti onu ehtirasla müdafiə edirdilər". (10)

Cəfər Cabbarlı romantik və maarifçi elementlərdən ona görə, təsirlənmişdir ki, milli bədii şüurun həll ediləsi problemləri hələ çox idi. Onlardan biri də milli problem olaraq, milli özünüdərk, milli mentalitet, milli motivlər sisteminin formalaşmasına istiqamətlənmiş "mən" şüurunun yaranması idi. "Od gəlini" əsərində bu problem əsas mövzulardan birinə çevrildi, istinaçılıq ideologiyasının daxili mexanizmini açıq-aydın qabartmağa nail olmuşdur.

Həqiqət axtarışı C.Cabbarlı yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Fərdin gələcək qarşısındakı qorxusu, bu qorxunu yaradan motivlər sisteminin araşdırılması baxımından C.Cabbarlının yaratdığı ob-

razlar qalereyası fərdi şüurun formalaşmasında önəmli rol oynayır.

İkinci Balkan müharibəsində vəziyyət tamamilə dəyişir. Osmanlı imperiyası zəifləyir və məhv olmaq qorxusu yaranır. Bu halı görən xalq, mütərrəqi fikirli xidmətçilərinin və sərkərdələrin rəhbərliyi ilə, silahlı mübarizəyə qalxaraq Türkiyənin azadlığı və müstəqilliyini qorumağa nail olmuşlar. Vətənpərvərlik və türkçülük hissi ilə alovlanan xalq, əhali İstanbulda toplanan hökumət məmurlarının sülh, kapitulasiya ideyasının əksinə olaraq, hər b tələb etmiş, bu işlərin önündə görkəmli sərkərdə Ənvər paşa getmişdi. Ənvər paşa ilə Tələt bəyin tələbi ilə Kamil paşa istefaya gedir, gənc türklərdən ibarət yeni hökumət yaradılır və onun başında Mahmud Şövkət paşa durur.

Pyesdəki hadisələr tarixdən alınsa da, cərəyan edən hadisələr

və ziddiyyətlər əsərdə bütün mürəkkəbliyi ilə əks etdirilir. Həmin dövrdə Türkiyənin yoxsul kəndli kütlələrinin real vəziyyəti, feodal müstəmləkəçiliyinin acı siyasəti psixoloji və siyasi təlatüm içində idi. Tarixi hadisələrə münasibət bildirən Cəfər Cabbarlı "Ədirnə fəthi" pyesini yazarkən Azərbaycan reallığını əsas götürmüş, Türkiyədə baş verən hadisələrə öz prizmasından baxmışdır. Əsərin ideyasını təşkil edən amil xeyirləşərin mübarizəsidir. Bu iki qüvvə arasında antoqonist mübarizə gedir, çünki şəhər qüvvələrin üstünlüyü xeyir qüvvələrin məhvi ilə nəticələnmə bilər, digər tərəfdən çoxluq təşkil edir və xalq həmin qüvvəni dəstəkləyir. Tarixi şəxsiyyətlərin problemlərinin dünyagörüşü, xarakterləri bütövlükdə dramaturqun təfəkkür və təxəyyülünün məhsuludur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Cəfər Cabbarlının tərbiyəvi fikirləri

2. Abbasov Ş. Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr. Bakı, Azər-nəşr, 1969. 174 s.

3. Arif M. Əsrin oğlu. B., "Yazıcı", 1979, 136 s.

4. Arif M. C.Cabbarlı. Monoqrafiya. B.1954.

5. Allahverdiyev Mahmud, Arif M. C.Cabbarlının ilk dram əsərlərində mövzu və qəhrəmanlar. C.Cabbarlı "İlk dram əsərləri" kitabı. EA nəşri Bakı, 1947.

6. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, Azər-nəşr, 1981, 190 s.

7. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996, 202s.
8. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri, Bakı, 1986. 352 s.
9. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Çinar-çap, 2002, 620s
10. C.Cabbarlı haqqında xatirələr. Red. Ş.Abbasov. Azərnəşr, 1969, 174 s.
11. C.Cabbarlı. Aslan və Fərhad. Hekayələr. B., "Gənclik", 1980, 124 s.
14. C.Cabbarlı. Əsərləri. 3 cildə, Bakı, 1968-1969. I – 407 s., II – 490 s., III – 455s.
15. Cəfər Cabbarlı. "Ədirnə fəthi". Bakı, "Elm", 1996. 320 s.
16. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, Araz, 2000, 196 s.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАФАР ДЖАББАРЛЫ

В данной статье освещен ряд просветительских идей Джафар Джаббарлы, которые помогут открыть новые возможности для изучения творчества драматурга. Вершиной творчества пробующего себя как в поэзии, так и в прозе, мастера считаются драматические произведения. В статье анализируются произведения драматурга, написанные на семейно-бытовую тему (Айдын), историческую («Насреддин шах» и «Невеста огня»), а также подробно рассматриваются пьесы «Севиль», «Алмаз», «Яшар», «Перелом», где важное место занимает вопрос освобождения женщин, коллективизация в деревне, обновление искусства и др.

ENLIGHTENING IDEAS IN JAFAR JABBARLI'S CREFTION

This article sets forth a number of enlightening ideas of Jafar Jabbarli, which helps create new opportunities for studying the playwright's works. The peak of creativity of a master who tries his pen in poetry and prose are, indeed, real dramatics. This article, besides, analyzes such works of Jabbarli which speak of family and household matters ("Aydin"), of historical subjects ("Nasraddin Shah" and "Bride of Fire"), examining in the meantime the plays such as "Sevil," "Almaz," "Yashar," "Turning Point," which give a special coverage to the problems of women's liberty, collectivization in villages, renovation of art, and so on.

DÖVLƏT QULLUQÇUSUNUN MOTİVASİYA-MƏNA SFERASI VƏ KOMANDA FORMALAŞDIRMASINA ONUN TƏSİRİ

Abdullayeva Ş.Y.

*Psixol.e.n., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının müəllimi*

Dövlət qulluqçusunun peşəkar fəaliyyətinin psixoloji təhlili dövlət qulluqçusunun həm şəxsiyyət, həm də peşəkar kimi təhlilini zəruri edir. Bu zaman dövlət qulluqçusunun şəxsiyyəti peşəkar fəaliyyətin subyekti kimi nəzərdən keçirilir və onun inkişafının (peşə sahəsində özünü realizə etməsinin, özünü təkmilləşdirməsinin) mexanizmləri, qanunauyğunluqları araşdırılır.

Dövlət qulluqçusu peşəkar fəaliyyətin subyekti kimi iki mövqedən çıxış edir: prosesləri idarə edən və insanlara rəhbərlik edən.

Dövlət qulluqçusunun peşə fəaliyyəti onun öz tələbat və məqsədlərini sosial müstəvidə dərk etməsi üzərində qurulur və ətrafındakı mühiti məqsəduyğun şəkildə dəyişdirmək istiqamətində apardığı aktiv fəaliyyətdə təzahür edir. Bundan başqa, dövlət qulluqçusu “uğur qazanmış mütəxəssis” (rəhbər) modeli əsasında özünü dəyişmə istiqamətində də aktiv iş aparır.

Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesində qazandığı dəyərlər, özünü-təşkil etmə mədəniyyəti, müxtəlif

münasibətlərdə özünütənzimləmə xüsusiyyətləri subyekt-peşəkar strukturun mahiyyətini təşkil edir.

Peşəkar fəaliyyətin psixologiyasına həsr olunmuş tədqiqat işlərindən (A.A.Derkaç, V.Q.Zazıqın, L.İ.Kataeva, Y.V.Sinyaqın, V.Ziqert, L.Lanq və b.) məlum olur ki, dövlət qulluqçusunun subyekt-peşəkar strukturu 8 sferanı əhatə edir:

- motivasiya-məna;
- emosional-hissi;
- sosial-perseptiv;
- koqnitiv;
- təşkilati-kommunikativ;
- antisipasiya (gələcəyi qabaqcadan görmək);
- operasion-texnoloji;
- autotənzimləmə;

(A.A.Derkaçə görə)

Subyekt-peşəkar sahənin sferaları bir-biri ilə əlaqəlidir və fəaliyyət prosesində kompleks şəkildə təzahür edir.

Subyekt-peşəkar sahənin motivasiya-məna sferasına diqqət yetirək.

Subyekt-peşəkar sahənin motivləri ilə bağlıdır. Bu motivlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- sosial motivlər;
- maddi motivlər;
- özünümüdafiə motivləri;
- özünüinkışaf motivləri;
- peşə motivləri;

(*L.İ.Katayevaya görə*)

Sosial motivlər dövlət qulluqçusunun özünü cəmiyyətin üzvü kimi qəbul etmək və cəmiyyətin rifahı uğrunda fəaliyyət göstərməyi öz borcu hesab etmək xüsusiyyətlərində təzahür edir.

Maddi motivlər insanın maddi rifaha, maddi stabilliyə olan tələbatları ilə bağlıdır.

Özünütəkmilləşdirmə motivləri insanın müəyyən peşə etalonuna (modelə) adekvat olması üçün şəxsi-peşəkar inkişafa olan tələbatlarını əhatə edir. Buraya peşə ilə bağlı biliklərin əldə edilməsi, ümumiyyətlə intellektual səviyyənin yüksəldilməsi daxildir.

İnsanın əməyə olan tələbatı onun həyati tələbatlarındanır. Bu tələbatın realizasiyası özünümüdafiə və özünümühafizə ilə şərtlənir. Özünümüdafiə və özünümühafizə motivləri həm sosial, həm də asosial istiqamətdə ola bilər. Cəmiyyətin rifahına yönəlmiş və bununla yanaşı, əməyə, istirahətə, fəaliyyətinin nəticəsində maddi mükafatlanmağa olan tələbatlar – sosial, ancaq öz şəxsi marağına

xidmət edən, hakimiyyətə olan tələbatının realizasiyası üçün özünümüdafiə və özünühifzəmə tələbatları – asosial tələbatlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, motivasiya-məna sferasının motivləri tək-cə bir-biri ilə (qrup daxili) deyil, həm də daxil olduğu subyekt-peşəkar sahənin struktur komponentləri ilə bağlıdır.

Dövlət qulluqçusunun (təşkilatın rəhbərinin) peşəkar fəaliyyətinin psixoloji təhlili ona qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müxtəlif vəzifələrin yerinə yertirilməsinə optimal şərait yaradan bir subyekt kimi yanaşmağı tələb edir. Təşkilatın rəhbəri fəaliyyətin uğurlu nəticə əldə etməsi üçün müxtəlif yol və vasitələr axtarır və onlardan istifadə edir. Belə vasitələrdən biri onun yaxın ətrafı – komandasıdır. Məhz komanda onun peşəkar və şəxsi inkişafının (formalaşmasının) səbəbi, nəticəsi, stimulu və tormozlayıcısı kimi çıxış edir (Y.V.Sinyaqin).

Təşkilatın rəhbəri komandasını necə formalaşdırır?

Təşkilatın rəhbəri qarşısında qoyulan məqsəddən asılı olaraq komanda formalaşdırarkən müxtəlif strategiyalardan istifadə edir. Tədqiqatlar (Y.V.Sinyaqin, İ.V.Kalinin, V.N.Markin, M. Beer, Mül-ler və b.) göstərir ki, praktik

fəaliyyətdə təşkilatın rəhbəri komandasını minimum üç qrup adamlardan təşkil edir:

- peşəkarlar – təşkilati məsələləri həll etmək üçün;
- “sədaqətli” və “etibarlı”lar – təhlükəsizliyi təmin etmək üçün;
- həmfikirlər – ideyanı həyata keçirmək üçün;

Bu zaman təhlükəsizliyin təmin olunması motivləri üstünlük təşkil etdiyi üçün komanda formalaşdırmanın aşağıdakı variantları ayırd edilir:

- “Özünümüdafiə” (çatışmazlıqlara görə seçim – idarəetməni yüngülləşdirmək məqsədilə, “sədaqətli”liyə görə seçim – indi və gələcəkdə müdafiə məqsədilə, qeyri-formal əlaqələrə görə seçim – öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə);

- “İşi müdafiə” (real professional məziyyətlərə görə seçim, həmfikirlərin seçilməsi – qarşısında duran vəzifələrə nail olmaq məqsədilə);

Komanda formalaşdırmağın təşkilatın rəhbərinin fərdi-psixoloji və peşəkar xüsusiyyətlərindən asılılığını araşdıran tədqiqatçılar (Y.V.Sinyaqin, L.N.Mişurovskiy) komanda formalaşdırmada aşağıdakı fərdi üslubları müəyyənləşdirmişlər:

- himayəedici;
- portnyor;

- formal-işgüzar;

- birləşdirici;

Himayəedici üslub, əsasən, informasiya axınına sərt nəzarətlə səciyyələnilir. Bu üslublu rəhbər, bir qayda olaraq, komanda formalaşdırarkən onun üzvlərini seçmir, “yetişdirir”. Əsas meyar “sözə baxmaq” və “sədaqətli” olmaqdır. Komanda üzvlərinin əsas motivləri minnətdarlıq və hörmət hissidir.

Portnyor üslubunda təşkil olunmuş komanda da informasiyanın tənzimlənməsi ilə səciyyələnilir. Lakin burada məqsəd başqadır. Məqsəd, birinci növbədə təşkilati işlərin həllini təmin etməkdir. Əsas meyar peşəkarlıqdır.

Formal-işgüzar üslubla təşkil olunan komanda rəhbərlə komanda üzvləri arasında psixoloji məsafənin böyük olması ilə səciyyələnilir. Bu üslubun nümayəndələri komandanın tərkibini “səbəbsiz” olaraq tez-tez dəyişirlər. Əsas meyar formal yanaşma, işçilərin formal işgüzar əlamətləridir. Informasiya axınında da əsas oriyentir formalizasiyadır.

Birləşdirici üslubla formalaşdırılan komanda sanki eyni vaxtda həm formal, həm də qeyri-formal səviyyədə təşkil olunur. Bu üslubun nümayəndələrinə “parçalamaq” və onların “ideyalarını mənimsəmək” bacarığı xasdır.

Bizcə, komanda formalaşdırma fərdi üslub kimi “qorxuducu” və ya “qorxu yaradan” üslub da ayırd edilə bilər. Bu üsulla formalaşdırılan komanda üzvlərinin vəzifəsi başqalarında qorxu yaratmaq, onlarda rəhbərə “hörmət” hissi “tərbiyə etmək”, onun “böyükliyünə”, “əlçatmazlığına” inandırmaqdır. Seçim üçün meyar “bizə lazım olan” və “bizim “qaydaları” qəbul edən” prinsipidir. Komanda üzvlərinin meyarı “böyüyün” məhz ona üstünlük verməsiy-

lə onu da “böyütməsi”ndən doğan minnətdarlıq hissidir. İnformasiya axını “özünümüdafiə” meyarı ilə sərt şəkildə tənzimlənir. Bu zaman fəaliyyət iştirakçılarında psixoloji gərginlik yaranır, işçilər “gözdən düşəcəklərindən” və iş yerini itirəcəklərindən qorxaraq “sözə baxan”, “onların qaydalarını” “qəbul edən” olurlar, bu da öz növbəsində, yaradıcı ab-havaya, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə və nəticə etibarı ilə ümumi işin müvəffəqiyyətinə ciddi ziyan vurur.

Ədəbiyyat:

1. Деркач А.А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. М., 2000.

2. Синягин Ю.В. Руководитель организации и его команда. М., 1996.

3. Психология профессиональной деятельности. М., 2005

4. Управление персоналом государственной службы: учебно-методическое пособие. М., 1997.

МОТИВАЦИОННО-СМЫСЛОВАЯ СФЕРА ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ КОМАНДЫ

В статье рассматривается мотивационно-смысловая сфера государственного служащего в контексте уровня ее субъектно-профессиональной структуры. Анализируются мотивы функционирования мотивационно-смысловой сферы и их влияние на процесс формирования команд.

В статье также описаны стратегии формирования руководителем управленческой команды и индивидуальный стиль командоформирования.

**THE MOTIVATIONAL-SEMANTIC SPHERE
OF THE PUBLIC SERVANT'S AND ITS INFLUENCE
OF THE FORMING A TEAM**

In the article is investigated public servant's motivational-semantic sphere on subjective – professional level and are analysed motives of the motivational – semantic sphere.

In addition, in the article is also investigated the influence of the public servant's motivational-semantic sphere on forming a team, is demonstrated individual styles of the forming a team.

АКМЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РУКОВОДСТВА УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМАНДОЙ (К ВОПРОСУ ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОВРЕМЕННОГО СТИЛЯ РАБОТЫ С КАДРАМИ)

Курбанова Г.

*Az.Prezidenti yaninda idarəçilik
akademiyasinin dosenti, psixol.elmler doktoru*

В первые годы нового тысячелетия в российской и западно-европейской периодической печати стали появляться статьи, в которых разрабатываются вопросы внедрения в практику управления кадрами теоретических схем (моделей) производства. В России об этом пишут А.А. Деркач, В.Н. Маркин, Ю.В. Синягин, Р.Л. Кричевский, Е.М. Дубовская; на Западе – М. Чеперс, Р. Осборн, Д. Хант, Л. Джоч, Е. Флейшман, С. Заккаро и другие. Стиль современного руководства, по их мнению, прежде всего характеризуется отсутствием рутинности, разумным и заблаговременно спланированным сочетанием хорошо зарекомендовавших себя традиционных методов с принципиально новаторскими разработками. С одной стороны, критерии работы тесным образом привязаны к некоторым теоретическим параметрам организаторского процесса в сфере управления в целом; с другой, создают-

ся и обосновываются новые методы и приёмы для дальнейшего совершенствования профессиональной деятельности кадровиков.

Необходимо отметить, что управленческая команда – это особым образом организованный коллектив. Ю.В. Синягин указывает: «Управленческая команда – это группа, ориентированная в первую очередь на решение организационно-управленческих задач руководителя, обеспечивающая усиление его влияния на организационную структуру и людей в этой структуре, как на явном, так и латентном уровнях» [6,25]. С таким мнением солидарны Р.Л. Кричевский и Е.М. Дубовская, которые также полагают, что управленческая команда – это «особая разновидность малой группы, в которой сотрудники взаимодействуют и взаимодополняют друг друга, преследуют значимые общие цели, разделяя ответственность за их достижение» [2,64].

В связи с изложенным в преамбуле целью настоящей статьи мы ставим обзор теоретических новаций по вынесенному вопросу, но со специфическим уклоном их значимости с позиций современного руководства и научного эффекта на стадии достижения управленцами своего «акме». Иными словами, в этот период задействованы многочисленные внутренние механизмы значительно возросшего уровня мышления, а в руках профессионалов, образно выражаясь, есть практический тренаж. Последнее находит своё ясное и чёткое выражение в навыках и умениях управленческой работы, свидетельствующих о поднятии планки своего мастерства. Так, М. Чеперс в работе «Leadership effect iveness An integrative Review» [7] предлагает читательскому вниманию интегративную модель руководства управленческой командой. Опираясь на исследовательские данные 1980-1990-х годов, учёный в основном рассматривает три класса моделирования процесса современного руководства: управление имиджем, использование ресурсов (внутренне скрытых психологических запасов) и развитие отношений. Первый класс включает вопросы воздействия руководства

на активность кадровиков во вверенных им правах и обязанностях с целью вызвать большее доверие, проще говоря, приблизить к себе наиболее верных и преданных людей для поднятия собственного имиджа. Разумеется, психолог в данном случае имеет в виду отсутствие какого-либо налёта подхалимства или создание обстановки местничества. Эту оговорку считаем необходимой, потому что развитие отношений управленцев с новым руководством на Западе в наши дни, как правило, не строится на приоритете пресловутого бюрократического принципа «рука руку моет».

Второй класс, по мысли М. Чеперса, разрабатывает технику рационального использования индивидуально-групповых психологических и акмеологических ресурсов кадровиков, в первую очередь учитывая накопленный багаж знаний, умений, а также мотивацию, чувство преодоления неуверенности в своих силах и т.д. Причём, заметим: в среднем классе, выделенном М. Чеперсом, ресурсы психологии от более обогащённого содержания, составляющего предмет акмеологии, заметно различаются. Первые скрытые возможности на границе достижения максимума разработа-

тывают разве что как преходящий этап; акмеология же делает на этом отрезке профессионального пути особый упор. В.Н. Маркин по этому поводу писал: «Психология рассматривает имманентные свойства личности («внутренние», естественно складывающиеся потребности, возможности, мотивы). Акмеология же руководствуется критериями оптимальности и оптимизации – она принимает во внимание не просто наличествующие свойства, а свойства, необходимо востребуемые ситуацией жизни (деятельности). В психологии идут от наличного. Акмеологию интересует соотношение идеального (оптимального) и реального пути достижения личностью оптимума (идеала)» [4,17].

На третий класс обращаем особое внимание, так как именно в нём, на наш взгляд, обнаруживаем средоточие акмеологических проблем в профессиональной деятельности кадров управления. Развитие отношений (а если буквально переводить с английского, то, точнее будет звучать совершенствование отношений) – это, пожалуй, решающий в акмеологии элемент эффективности руководства, потому что, вбирая в себя мотивационную перспективу в целом, он потенциально подразу-

мевает скрепление отношений партнёрства в общей системе, которую можно именовать так: «руководство – подчинение».

Видные представители психологии личности на Западе – Р. Осборн, Д. Хант и Л. Джоч – выдвигают на передний план контекстуальный аспект руководства управленцами. По мнению Р. Осборна (несомненного лидера среди названных авторов), поведение руководителя в принципе не является результатом и тем более следствием взаимодействия индивида с условиями их профессионального окружения. В противовес традиционному в России вероятностному подходу к интересующей нас теме он пишет: «Мы полагаем, что руководство вpleтено в контекст. Оно сконструировано социально в самом контексте и в зависимости от него, отражено в моделях, придающих значение времени и истории. Руководство – это не только возрастающее влияние начальника на подчинённых, но, что наиболее существенно, оно представляет собой возрастающее коллективное влияние руководителей внутри и за пределами системы» [8,798]. Следовательно, недостаточно усилий со стороны только лишь руководителя, но принимается в расчёт

множественность целенаправленных действий, причём, согласно идее Р. Осборна, развёрнутых во времени и пространстве.

Понятно, что любая достойная серьёзного и специального исследования теория, имеет в своём составе некоторые ключевые слова или выражения, на которые она, собственно, должна опираться. Контекстуальная теория руководства в управленческой среде, выдвинутая Р. Осборном и защищаемая Д. Хантом и Л. Джочем, в качестве такого ключевого понятия содержит лексему «контекст». Это есть организация управления, его стратегия и технологическое обеспечение, а также среда функционирования, как-то: культура, экономика, функциональная структура, заключающиеся в переориентации командного состава кадровиков и т.д. Комбинация этих характеристик придаёт контексту особую динамичность, подвижность. На наше усмотрение, это ассоциативно напоминает нам принцип маятника, откачивающегося от хаоса и общей неразберихи в сторону большей упорядоченности. Однако в силу того, что в нашей статье мы в первую очередь касаемся акмеологических вопросов, нас интересует не собственно осбор-

новский контекст и уж тем более не произвольный подбор коллектива, избранного учёным для сравнений или сопоставлений. В центре настоящего внимания таковой коллектив, который перешагнул определённый рубикон неустойчивости и открыт (распростёрт) проблемам наивысшего профессионального достижения максимума (или оптимума) в вышеуказанной схеме «руководство – подчинение».

Потому и для рассматриваемого психолого-акмеологического анализа отпадают, по нашему мнению, те ситуации, которые предложены Р. Осборном и характеризуются кризисным состоянием профессиональной деятельности кадров управления, якобы представляющих угрозу для высокоприоритетных целей. Увы, таковых в его теории немало. Однако, контекст, перешедший «опасную» грань хаоса для руководителей высшего управленческого звена, наконец-таки, стабилизируется, приходит в динамическое равновесие, характеризуется целым рядом позитивных институциональных изменений и к тому же оказывается переориентированным со стороны подчинённых. Такое динамическое равновесие, применяемое к основным принци-

пам акмеологии, в дополнение к контекстуальной теории Р.Осборна назовём устойчивым, фиксированным; оно активнее, чем на других уровнях управления, поддерживается актуальными для высшего звена ценностями, гибкой сменой направлений прилагаемых усилий. Соответственно, видоизменяется и стиль корпоративного руководства: если на предварительной ступени накапливаемых знаний руководитель, как правило, более категоричен в силу того, что результат дальнейших действий кажется ему непредсказуемым, то на стадии отработанных навыков и умений в управленческой среде обеспечен стойкий баланс между новыми приоритетами и желанием работников переиначить их в лучшую сторону. Разумеется, и руководитель толерантен по отношению к подчинённым.

Современный стиль руководства в России и на Западе, как нам видится, имеет сложную, крайне разветвлённую внутреннюю структуру. Для показательной корректировки его конечных целей представим себе два диаметрально противоположных типа современных управленческих команд. Первую мы охарактеризуем как «взрывоопасную», (турбулент-

ную, как любят выражаться западные идеологи). Профессиональная деятельность кадрового состава в них далека от «акме», своего, так сказать, апогея. Управленцы в массе своей ориентированы на обновление аппарата и решающие перемены, причём, не всегда для них ясные и определённые, благополучно предсказуемые. Потребность в так называемых «сложных руководителях», умеющих за незначительными частными деталями увидеть картину целостного и высокоэффективного организационного процесса, будет в этом случае относительно невелика. Другой тип управленческой команды формируется уже в условиях глубокой иерархичности своих подсистем. Профессиональная деятельность кадров управления здесь более стабильна, коллектив приближается к своему оптимуму в аспекте его зрелости по нескольким параметрам, как правило, рассматриваемых в акмеологических положениях в онтогенезе, то есть в гармоничном соединении. Во втором типе организации управленческого склада, напротив, есть настоящая потребность в «сложных руководителях». Именно они, управляя кадрами на уровне выхода к «акме» (или максимально приближающе-

муся к нему) способны и вообще должны, по нашему убеждению, принимать чёткие и однозначные решения, сопряжённые с большой ответственностью, высокой степенью отдачи. В организациях такого типа управленцев чаще всего не заставляют себя ждать трудоёмкие рабочие ситуации, в которых руководитель отвечает за их инновационное внедрение.

К месту вспомнить старую русскую поговорку: не ошибается только тот, кто ничего не делает. Основные принципы акмеологии тут как раз и приходят к нам на помощь, потому что ориентируют на развитие, совершенствование и дальнейшее обеспечение благополучия управленческой организации высшего звена. Отсюда и установка на стиль кардинального и незамедлительного реагирования на разного рода инновационные процессы со стороны руководителей. Полагаем, что ведущих российских, европейских, а также некоторых азербайджанских исследователей-психологов интересуют отдельные принципы руководства управленческой командой, объединённые общим и единым названием «функциональная модель». Родоначальником и активным её проводником в жизнь на Западе в XXI столетии считают

С. Заккаро. Как и в предыдущем случае с опорным словом контекст, (см. выше в статье «контекстуальную теорию») здесь сигнализатором служит такое выражение, как «функциональная эффективность». Некоторые исследователи идею С. Заккаро переименовали в функциональную модель командной эффективности. И потому стержнем манифестируемой схемы являются главные теоретико-методологические положения, соотносимые именно с эффективностью процессов, протекающих в управленческой команде параллельно приказам, отдаваемым руководителем. Таким образом, ценность реализуемых руководителем функций проверяется совершенно конкретным конечным результатом.

Следует заметить, что западный психолог при разработке и внедрении своей схемы нередко использует алгебраические формулы и иного рода математические приёмы. Но так как акмеологи в целом и общем не склонны распределять функциональные параметры впервые вводимых в научный оборот понятий на оси абсциссы и координат, то и наименования двух указанных подходов в другом измерении также друг другу не противоречат. В высоко

иерархичных кадровых организациях в конечном итоге важен именно психолого-акмеологический анализ динамики взаимоотношений, возникающих между руководителем и его командой. Как обобщает этот положительный опыт автор предложенной модели, налицо стремление исследователей «представить концептуальный каркас для осмысления влияний руководства на функционирование команды» [9,453].

Функции руководителя С. Заккаро подразделяет на четыре вида: когнитивные, мотивационные, аффективные и координационные процессы, происходящие в современном типе управленческих команд. В каждом из указанных видов он, прежде всего, усматривает теоретический поиск новых методов руководства с дальнейшим структурированием информации. Координационные же процессы в команде учёный соотносит с управлением как материальными, так и сугубо человеческими ресурсами.

Попытаемся разобраться в том, какие же козыри даёт в руки акмеологам приведённая схема. Напомним, что авторы коллективных учебных пособий по акмеологии (А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин и др.) неоднократно подчёркивают, что управленец, занимаясь испол-

нительской деятельностью и достигая уровня акмеологической зрелости, раскрывает свой подлинный талант именно в организаторском преобразовании некоего исходного [сырого] материала (или теоретических инструкций, получаемых от руководителя) в конечный продукт, измеряемый условными единицами эффективности. То есть члены управленческой команды выходят на более высокий уровень с фиксацией своего собственного коэффициента эффективности. А на этом пути управленец, что естественно и закономерно, занят не только теоретическим поиском, но и практической обработкой, структурированием текущей информации. Потому, как верно замечает А. Деркач, «...тем самым управленец проектирует и перепроектирует, обеспечивает, осуществляет постановку (курсив автора) исполнительской деятельности и, в частности исполнительского бытия человека» [1,456]. И если вернуться к основным компонентам функциональной модели руководства командой С. Заккаро, то станет очевидным, как все перечисленные им пункты фокусируются в единой точке – это эффективности профессиональной командной деятельности.

Примечательно, что десятью годами раньше (1991), когда термин акмеология ещё не появился в печати, видный западный психолог Е. Флейшман указал на некоторые действия руководителя кадрами управления в ходе реализации целого ряда специфических функций. И характерно, что он имел в виду функциональный поиск и дальнейшую обработку информации в «атмосфере высшего исполнительского мастерства». Распределив индивидуальные и групповые обязанности, учёный обосновал ценность достижений окончательной цели в виде статистического подсчёта эффективности работы управленцев для сохранения целостности всей команды. Стремление к общности в теории Е. Флейшмана не уничтожило в предложенном им психоанализе индивидуального начала, а сочетание этих двух аспектов фактически дало толчок развитию акмеологических принципов в настоящем вопросе. Акмеолог С. Заккаро преобразовал схему Е. Флейшмана, творчески переработав её исходные положения. Так, в выше указанной модели для описания характеристик функций использована таксономия измерений поведения руководителя высшего звена по материалам науч-

ных изысканий своего предшественника. С.Заккаро, безусловно, перепроектировал эту модель в качестве разрешения важных социально-акмеологических проблем. Было указано на ответственность руководителя за действия по диагностированию тех аспектов, которые при оптимуме мышления управленцев способны даже потенциально, то есть хотя бы и ассоциативно-умозрительно помешать достижению высоких показателей эффективности индивидуальных и групповых целей. При этом С. Заккаро обращает пристальное внимание на пограничный характер роли руководителя, так как, с одной стороны, он черпает информацию из внешнего мира, а с другой, генерирует её, доносит до всех членов своей команды. В ней возросший уровень «акме» позволяет уже успешнее обходить острые углы во взаимоотношениях между сотрудниками (служащими, представителями государственного и частного секторов в аппарате чиновников и т.д.).

Наконец, руководитель оказывается в высшей степени ответственным за полное и окончательное внедрение выработанных на ранних стадиях решений в типологически сложных социальных

ситуациях. Так, идя по пути Е. Флейшмана, торившего дорогу акмеологам, С. Заккаро писал о задачах высшего управленческого звена: «...непосредственно низовые руководители должны суметь перевести видение и стратегические замыслы руководства компании в коллективные действия высшего эшелона» [9,444].

В первое восьмилетие двадцать первого столетия всё больше русских и западных психологов, обращаясь к проблемам руководства управленческой командой, склоняются в сторону острой необходимости более пристального внимания к акмеологическим нюансам вопросов, вынесенных в заголовок настоящей статьи. Оно и понятно: несмотря на достаточно очевидное соотношение психологического и акмеологического начал в профессиональной деятельности любого вида, включая управление кадрами, именно последнее, не порывая с психоанализом, волнует лидеров организаций государственного и частного секторов. Причём, в любой стране, не исключая и Азербайджан. Существо дела заключается в том, что управленческим командам сегодня порою приходится действовать в крайне сложных и стеснённых обстоятельст-

вах финансового кризиса и массовой текучки кадров, чему мы сами являемся постоянными свидетелями. Следовательно, команды подвержены резко континентальному климату видоизменяющихся ситуаций, а устоять в них, по нашему твёрдому убеждению, способны только те коллективы организационного профиля высшего управленческого состава, в которых сотрудники в большинстве своём достигли вершины профессионального мастерства. Ясно, что высшие управленческие звенья в цепи государственно-чиновничьего аппарата диктуют также и усложняющиеся условия работы в быстро меняющейся обстановке. Эта обстановка в свою очередь характеризуется множеством посредников, обилием технической и иного рода информации, динамизмом, впрочем, не исключающего негативного фактора случайности. Отмеченное побуждает членов такой команды проявлять гибкость, а, положив руку на сердце, иногда ещё и чудеса бывшей совковой хитрости в процессе координирования своих действий.

Оборотной стороной механизмов, задействованных в акмеологии, следует считать возросший и принципиально новый стиль руко-

водства описываемой управленческой командой. Известно, к примеру, что в психологии лидерства 1980-1990-х годов нередко утверждалось, что почти каждое мановение дирижёрской палочки руководителя высокоэффективно, если таковой признаётся и сама деятельность управленческой команды. Акмеология такую категоричность ставит под разумное сомнение. Конечно, связь эффективности работы управленцев отчасти обусловлена влиянием руководства на ход текущего процесса. Однако, акмеологические закономерности профессиональной деятельности кадров управления подводят к мысли, что и сами процессы, происходящие в командах, могут оказывать стойкое и долговременное воздействие на эффективность руководства. Словом, это влияние носит взаимообогащающий характер.

Подводя итоги, отметим, что при всём отмеченном представляется, что некоторые вышеизложенные идеи, усиленно пропагандируемые в первые годы нового века некоторыми российскими и особенно западными учёными, не должны фетишизировать сам феномен стиля руководства. Ведь перед нами вовсе не изолированный компонент в общей схеме

взаимоотношений людей разных уровней, и гибкость решений руководителя не следует в наши дни отрывать от современных научных разработок в области психологии управленческого лидерства. Здесь подразумеваются факторы социального обмена, наделение властью по достоинству, выслуге лет специалиста высокого класса, роль подчинённых при трансформационном руководстве и другие особенности.

Действительно, разве акмеология в создании объективной картины стиля руководства профессиональной деятельностью управленцев останавливается на какой-либо определённой ступени без дальнейшего развития и совершенствования новаторских идей? Конечно же, нет. Это ведь всё-таки психология коллектива людей, а не отражение закона точки кипения жидкости, на котором физика исчерпывает своё дальнейшее объяснение и развитие.

С другой стороны, указанные теории, безусловно, способствуют лучшему осознанию тех условий, которые некоторым образом стимулируют акмеологическое исследование взаимосвязи между динамикой развития управленческих сетей и эффективностью того стиля руководства. Выдвинутые

теоретические положения мы в настоящей статье попытались представить как инновационные, новаторские и требующие даль-

нейших научных работ в профессиональной деятельности кадров управления.

Литература:

1. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология. Санкт-Петербург, «Питер», 2003, 252 с.
2. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Социальная психология малой группы. Москва, Статут, 2001.
3. Личность и профессия: психологическая поддержка и сопровождение. Под редакцией Л.М. Митиной. Москва, Academia, 2005, 335 с.
4. Маркин В.Н. Рабочая тетрадь студента по изучению курса «Психология и акмеология личности». Учебное пособие. Под общей редакцией А.А. Деркача. Москва, РАГС, 2007, 106 с.
5. Психология профессиональной деятельности. Лекции «В помощь преподавателю». Под общей редакцией А.А. Деркача. Москва, РАГС, 2006, 339 с.
6. Синягин Ю.В. Психологические механизмы формирования руководителем управленческой команды. Москва, Высшее образование, 2001.
7. Chepers M. Leadership effectiveness: An integrative Review. Blackwell Handbook of Social Psychology. Group processes: University of Oxford (UK), 2001, vol 3.
8. Osborn R.N. Toward a contextual theory of leadership - The leadership Quarterly, 2002, vol. 13.
9. Zaccaro S. Leader resonries and the nature of organizational problems - Applied Psychology an International Review, 1995, vol. 44.

**İDARƏETMƏ KOMANDASINA RƏHBƏRLİYİN
AKMEOLOJİ PRİNSİPLƏRİ
(KADRLARLA MÜASİR İŞ ÜSLUBUNUN
EFFEKTİVLİYİ BARƏSİNDƏ MƏSƏLƏYƏ DAİR)**

Məqalə maraqlı və zəruri mövzuya dair yazılıb. Liderliyin psixologiyası və akmeologiyası bəzi monoqrafiyalarda son olaraq xüsusi tədqiqatın predmeti olaraq, lakin məlum olduğu kimi oxucu auditoriyasına ilk dəfə yığcam və cəmləşmiş şəkildə təqdim olunur. Birinci növbədə hazırki məsələnin müasir Rusiya və Qərb tədqiqatçıları tərəfindən tərtib edilmiş sxemlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Məqalədə A.Derkaz, V.Markin, Y.Sinyagin, E.M.Dubovski, M.Zepers, R.Osborn, D.Xant və S.Zakkaronun əsərlərinə istinad edilir. Onlardan hər biri rəhbərliyin müəyyən modelinin banisi olmuş, yaxud da müəllifdən sonra “rəhbərlik-itaətkarlıq” kimi təsvir edilə bilməsi daha düzgün ola bilən sistemdə ortaq idarəçilərin münasibətlərinin möhkəmlənməsinə öz əməyini qoydu.

**ACHMEOLOGIC PRINCIPLES OF RUNNING
THE ADMINSTRATIVE TEAM (FOR THE ISSUE
OF THE UP-TO DATE WORKING
STYLE EFFICIENCY WITH PERSONNEL)**

The article is written on the very interesting and urgent subject. Certainly, psychology and achmeology leadership being a subject studying in some monographies. But in the concise and concentrated form? Has being produced for readership first as far as I know Abundance of schemes drawn up by present Russia and the West researchers of the present issue attracts attention first of all. There are references to works by A.Derkach, V.Markin, Y.Sinyagin, R.L.Krichevski, Y.M.Dubovski, M.Chepers, R.Osborn, D.Khant and S.Zakkaro in the article/ each of them has become a founder of the certain model of the leadership or contributed its mite for strengthening relations between partners-managers in the system that should be characterized as “leadership-subordination” the most proper after the author.

MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏLLİMİN DƏRSƏ HAZIRLIĞININ PSIXOPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyev B.H.

AMEA-nın müx.üzvü., prof.

Cəbbarov R.V.

psixol. e.n, böyük elmi işçi

Təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkili yalnız dərslərsituasiyaları və müəllimin özünü refleksiyası ilə şərtlənmir. Bu prosesdə müəllimin dərslə hazırlığının psixoloji məsələləri də əsas yer tutur. Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda müəllimin dərslə hazırlığının müxtəlif məsələləri öz əksini tapmışdır. Lakin bu, ənənəvi təhsilin paradigmaları çərçivəsindən kənara çıxmır və müasir dərslə verilən tələbləri tam əhatə etmir.

Müasir şəraitdə müəllimin dərslə hazırlığı ənənəvi təhsil sisteminə olduğundan köklü şəkildə fərqlənir. Hal-hazırda fənlərin səmərəli tədrisi müəllimdən ilk növbədə tətbiq edilən tədris planlarından fərqlənən kurikulum planlarına uyğun hazırlaşmağı və bu planları dərslə şəraitinə uyğunlaşdırmağı tələb edir. Hər bir müəllim dərsləlikdəki təlimatı mexaniki olaraq izləməkdənsə pedaqoji ədəbiyyatda əks olunmuş və müasir təhsilin tələblərinə cavab verəcək bir sıra

məsələləri həyata keçirməyə hazır olmalıdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Dərslə daha səmərəli şəkildə təşkilinə nail olmaq üçün fənn üzrə biliyə və bununla bağlı pedaqoji bacarığa yiyələnmək və onları müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq;

- Təlimin məqsəd və məzmununu şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq;

- Təlim prosesində bir sıra texniki vasitələrin, dərsləliklərdən seçilmiş bədii əsərlərdən və kompyuterləşdirilmiş məlumatlar bazası kimi təlimatlı materialların geniş çeşidindən istifadə etmək;

- Şagirdləri məzmunla tanış edən dərsləri və fəaliyyəti planlaşdırmaq, məzmunu fəal şəkildə saf-çürük etmək, bu haqda yara-dıcı və tənqidi düşünmək və onun tətbiqini yoxlamağa həvəsləndirmək;

- Şagirdləri lazım gəldikdə istiqamət və dəstəklə təmin etmək, bununla belə onların sərbəst öyrənmələrini idarə etmələri üçün

daima artan məsuliyyətə hazırlamaq;

- Düşünərək müşahidə etmək və mövzunu dərslərin tələblərinə uyğunlaşdırmaq (5).

Bununla yanaşı müəllimin bu və ya digər mövzu üzrə dərslərin keçirilməsinə hazırlığı özündə bir sıra cəhətləri əks etdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Təlim materialının öyrənmə sistemində yerinin müəyyən edilməsi;

- Hər bir dərslərin mövzu üzrə keçirilməsinin incəliklərinin planlaşdırılması;

- Hər bir mövzunun dərslərin prosesində əhatə olunmasına çalışılması.

Təlim materialları və mövzu üzərində işə başlayan müəllim həmin mövzunun və ya materialın elmi məzmununu dərinlən başa düşməli və onu özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Dərslərin vəsaitindən istifadə zamanı müəllim ayrı-ayrı mənbələrin seçilməsinə məhdudiyyət qoymamalıdır. Hər şeydən əvvəl, müəllim qiyabi şəkildə dərslərin vəsaitini özünün nümunələri və əyani vasitələri ilə tamamlamalıdır.

Ümumiyyətlə, dərslərin keçirilməsində başlıca olaraq onun metodoloji tərəflərinə diqqət yetirmək zəruridir. Metodik priyomlar və vasitələr müəllimə idrak fəallığını təmin etmək imkanı verməli, şa-

gird və tələbələrə təlim fəaliyyətinə maraqlandırılmalıdır. Psixoloji baxımdan müəllim uşaqların (şagirdlərin) diqqətini cəmləşdirməli, təlim materialının fikrən qavranılmasına, eləcə də təlim fəaliyyətinə şagirdlərin fəal münasibət bəsləməsinə, cəhd göstərməsinə, şagirdin onun özü üçün "yeni olanı" müstəqil və əhatəli dərk etməsinə şərait yaratmalıdır. Bəs görəsən müəllim bunu necə həyata keçirir? Ümumiyyətlə, bu cəhətləri öz fəaliyyətində nəzərə alırmı?

Müxtəlif fənlərin tədrisində psixoloji məsələlərin nəzərə alınması üçün müəllim müxtəlif üsul və vasitələrdən, öyrənilən təlim materialının fərqli cəhətlərini şərh etməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər təlim materiallarını daha yaxşı mənimsəsinlər və onun üzərində təfəkkür əməliyyatı apara bilsinlər. Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski göstərirdi ki, "Uşaq yaddaşında nəyisə möhkəmləndirmək istəyən pedaqoq, təlim materialının mənimsənilməsində daha çox hiss üzvünün iştirak etməsinin qayğısına qalmalıdır. O elə etməlidir ki, göz, qulaq, əzələ hərəkətləri və s. yaddasaxlama aktında iştirak etsin [1,s.35]. Ənənəvi təhsildə bu priyomlardan istifadə nəzəri baxımdan əsas götürülsə də, ondan lazımi şəkildə faydalanma-

mışlar. Ona görə də müasir dövrdə də bu kimi psixoloji priyomlardan istifadə məqbul sayılmalıdır. Onu tarixin arxivinə vermək olmaz.

Qeyd edilən priyomların tətbiqi zamanı metodik müxtəliflik müəllimin öz dəsti-xəttini sıxışdırmamalı, onun pedaqoji səriştəsini və yaradıcılığını arxa plana keçirməməlidir. Buradan belə bir səhv əqli nəticə çıxarılmamalıdır ki, müasir dərs hafizə prinsipləri üzərində qurulmalıdır. Əsla yox! Elə edilməlidir ki, dərsin metodoloji quruluşunda başlıca məqsəd daha çox yaddasaxlamaya deyil, həmin materialın dərk olunmasına yönəldilsin. Hər bir pedaqoq və psixoloq bilir ki, təlim materialının mənimsənilməsi prosesində onun dərk olunması mümkün olmaqda bu, biliklərin formal mənimsənilməsinə və mexaniki yaddasaxlanılmasına gətirib çıxarır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu halda biliyin müəyyən hissəsi tez bir zamanda, qalanları isə müəyyən zaman ərzində unudulur.

Məhz belə situasiyalarda pedaqoq tərəfindən təqdim edilən və ya dərslərdə gətirilən nümunələrin bilik kimi formuləsi məzmun və fikirdən, ideyadan kənarda qalır və ya mexanikləşir. Şagirdlərdə verbalizm, stereotip təfəkkür, nitqində mexaniki ardıcılığa gətirib

çıxaran etalonlar təşəkkül tapır və inkişaf edir. Belə yönümdə mənimsənilmiş biliklər gerçəklik haqqında təsəvvürlərin, həyat prosesində formalaşmış təcrübənin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə təlim prosesində qazanılmış biliklər güzəran səviyyəsində qazanılmış biliklərlə birlikdə mövcud olur. Şagirdlər gerçəkliyi belə hallarda elmi biliklərlə deyil, güzəran səviyyəsində mövcud olan biliklərlə dərk etməyə başlayır. Yəni məktəbdə verilən biliklərin, spesifik “məktəb biliyi” kimi başa düşülməsi və onun real gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmaması qənaətinə gəlinir.

Bununla bağlı olaraq Q.Vıqotski haqlı olaraq göstərir ki, bilik o zaman bilik kimi çıxış edir ki, həmin bilik yaddaşın gücü ilə deyil, şagirdin öz fikirlərinin gücü ilə qazanılmış və ya mənimsənilmiş olsun. Ona görə də müasir dərs prosesində müəllim ona verilən hazırlığı, eləcə də dərsin aparılmasına verilən psixoloji tələbləri mütləq nəzərə almalı, dərsin elmi-metodiki vəsaitlərlə və ideyalarla təminatına çalışmalıdır(7).

Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Ə.Əlizadənin sözləri ilə desək, müasir dərs təfəkkürün əsasında, düşüncə əsasında qurulmalıdır. Şagirdlər öyrədilən materialın mahiyyətini dərk etməli, əgər

bu çətinlik törədirsə, müəllimlər bir sıra təfəkkür əməliyyatlarından, müqayisə etmə, identifikasiya etmə, ümumiləşdirmə, fərqləndirmə və s. istifadə etməklə bunu həyata keçirməlidirlər.

Pedaqoji baxımdan müəllimin dərslə hazırlığında diqqəti çəkən metodoloji məsələlərdən biri də, tapşırıqlar üzərində işin effektiv təşkilidir. Bu prosesə müəllim əvvəlcədən hazırlaşmalıdır. Məsələn, əgər dərslə müəyyən praktik işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşsa, müəllim əvvəlcədən öz planına uyğun olaraq həmin vəsaitləri hazırlamalıdır. Dərs prosesinin əyani-obrazlı təfəkkür yönümündə, praktik təfəkkürə keçirilməsi də bu sahədə atılmış uğurlu addım ola bilər. Keçiriləcək dərslərin strukturu, uşaqların tərkibi də əvvəlcədən nəzərdən keçirilməlidir. Deyək ki, əgər dərs kiçik məktəblilərlə keçirilərsə, materialın onlara psixoloji baxımdan travmatik təsiri, eləcə də faydalılığı ölçülməlidir. Yeniyetmə və gənclərlə bir qədər fərqli dərs aparılmalıdır. Bununla belə hətta eyni yaş dövründə olan müxtəlif siniflərdə dərslərin paralelliyi bir-birindən fərqlənməlidir. Burada əsas diqqət: materialın məzmununa, müzakirə edilən nümunələrə, illüstrasiyalara, ev tapşırıqlarına, sinifdə qrup

halında işin təşkilinə, şagirdlərin şəxsiyyətinin spesifikliyinə, eləcə də şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səviyyəsinə görə yönəldilə bilər. Azad improvizasiya müasir dərslə nəinki mümkündür, hətta arzu ediləndir.

Müəllimin dərslə hazırlığının bir cəhəti də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllim dərslə psixoloji nümunələrdən, təsirlərdən yalnız ölçülüb-biçilmiş şəkildə istifadə etməlidir. Hər bir halda şagirdin və ya tələbənin şəxsiyyəti, ləyaqət hissi qorunmalıdır.

Ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi sisteminin hazırlanması müəllimin dərslə hazırlığının mühüm cəhətlərindən sayıla bilər. Məlumdur ki, hər bir müəllimin öz predmetini (fənnini) sevdirməsinin ilkin şərti şagirdlərin həmin fənnə fəal münasibətidir. Yalnız bunun sayəsində dərslə maraq yaratmaq mümkün ola bilər. Şagirdin öz nöqtəyi-nəzərinin üzə çıxarılmasına şərait yaradılması, bir sıra məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etməsi üçün pedaqoji situasiyanın psixoloji məqamlarını dərk etmək vacibdir. Xüsusilə də ev tapşırıqları müəllim tərəfindən hərtərəfli izah edilməli, həmin tapşırıqların necə yerinə yetirilməsi qaydaları öyrədilməlidir. Aparılmış sorğular və müşahidələr göstərir ki, bu heç

də həmişə baş vermir. Bununla yanaşı, ev tapşırıqlarında faydalı fərdi yaradıcılıq prosesinin inkişaf etdirilməsi də nəzərə alınmalıdır. Şagirdin dərslə bağlı məlumat hazırlaması, təlim materiallarına müvafiq improvizasiya aparması, yaradıcı sualların tərtibi və s. buna nümunə göstərilə bilər. Müəllim üçün vacib olan cəhətlərdən biri də odur ki, o ev tapşırıqlarının mahiyyətinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinə elə sinifdəcə nail olmalıdır.

Bildiyimiz kimi, şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilən ev tapşırıqları növbəti dərstdə yoxlanılır. Bu zaman hər bir şagirdin yerinə yetirdiyi tapşırıq müəllim tərəfindən qeyd olunmalıdır. Xüsusən də həllin fərdi xarakteri, yanaşma tərzı və s. nəzərə alınmalıdır. Həllin səhvlıyı və ya düzlüyü ikincılı xarakter daşımalı, şagirdlərin qarşısında onların müzakirəsinə təqdim edilməməlidir.

Dərs prosesində gerçəkləşən təlim fəaliyyəti – uşağın böyüklərlə fəal qarşılıqlı təsiri, subyekt-subyekt münasibətləri və ya əməkdaşlıq prosesidir. Bu münasibətlərin xarakteri və səviyyələri şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətinin öyrədici və ya inkişafetdirici effektindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır (12).

V.P.Zinçenko haqlı olaraq göstərir ki, “Pedaqoq öz biliklərini bölüşür, hədiyyə edir, ancaq onu şərh etmir. O uşaqları təhsil məkanına, biliklər aləminə aparan, onları istiqamətləndirən qüvvədir. Pedaqoqun müvafiq mövqeyi təlim fəaliyyətinin qurulmasına və şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafına əngəl törədən amilləri aradan qaldırmağa yönəlməlidir. O, şagirdlərdə təlim motivlərini, müstəqil qabiliyyətlərin formalaşmasını, məqsədamüvafıqlıyı, refleksıyanı, praktik şüuru tərbiyə etməlidir [9,s.27].

Müəllimin dərse hazırlığı müəyyən edilmiş öyrənmə modelinə əsaslanmalıdır. Başqa sözlə hər bir təlim fəaliyyəti dərkətmə prinsipi üzərində qurulmalıdır. Qeyd olunanlarla yanaşı müəllimlərin ayrı-ayrı fənləri fəal öyrətməsi üçün təlim müddətində hadisələr açıldıqca təkrar-təkrar düşünmə və nəticəyə gəlmə, qərar vermə tələb edir. Müəllimlər dərse hazırlaşarkən öz planlarını inkişaf etməkdə olan şəraitə, şagirdlərin sual verdikləri, şərh etdikləri, yaxud davam etdirilməsi dəyərli olan təkliflər verdikləri zaman ortaya çıxan, tədris oluna bilən anlara uyğunlaşdırmalıdırlar. Müəllim sinfi fəaliyyətlə tanış etdikdən sonra hər bir şagirdlə təkliddə, yaxud yoldaşaları ilə birlikdə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində işləyərkən

müəllim fərdi və ya qrup işini müşahidə etməklə və ya kömək göstərməklə öz mövqeyini saxlayır. Müəllim şagirdlər üçün tapşırıqları yerinə yetirmir, eyni zamanda onları şagirdlərin fəaliyyətinin məqsədlərini yerinə yetirdiyi dərk etmə prosesinə daha cəlb etməyəcək dərəcəyə qədər sadələşdirmirlər.

Məlumdur ki, dərs prosesində şagirdlərin təlim fəaliyyəti üçün vacib olan sosial dərk etməni inkişaf etdirmək üçün tələb olunan mənanın qurluması vaxt aparır və interaktiv müzakirə buna kömək edir. Əksər hallarda müəllimlər dərsə hazırlaşarkən bu cəhəti nəzərə almırlar. Bu çox vacibdir. Çünki onların verdiyi izahat və ya modeləşdirmə ciddi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Ona görə ki, əldə olunmuş nəticə məzmun haqqında suallara cavab vermək, onun mənasını və tətbiqini müzakirə etmək və ya bu barədə mübahisələr aparmaq, yaxud da problemlə məşğul olmağa və qərarlar verməyə dəvət edən fəaliyyətlərdə məzmunundan istifadə etmək imkanları deməkdir. Bu fəaliyyətlər şagirdlərə məzmunu fəal olaraq araşdırmağa və onu öz sözləri ilə ifadə etməklə, onun digər bilik və keçmiş təcrübə ilə əlaqəsini araşdırmaqla özünükləşdirmək imkanı verir.

Müəllimin dərsə psixoloji baxımdan hazır olmasını şərtləndirən bir sıra məsələlər də vardır ki, onları da diqqət mərkəzinə gətirmək vacibdir. Belə ki, öyrənmə inkişaf etdikcə müəllimlərin və şagirdlərin rolları növbələşir. Öyrənmənin erkən pilləsində müəllim dərsi modeləşdirməklə, izah etməklə, şagirdlərin mövcud biliyinə əsaslanan informasiyanı təmin etməklə, həmçinin, öyrənmə fəaliyyətinin strukturu və idarə edilməsi üçün məsuliyyətin çoxunu öz üzərinə götürən zaman nəzərə cərpacaq dərəcədə istiqamət verməli ola bilər. Şagirdlər bilik, bacarıq və vərdişlər ələcə də, səriştə inkişaf etdikcə öz öyrəndiklərini tənzimləmək üçün suallar verməklə və getdikcə öz artan müstəqilliklə mürəkkəb tətbiqlər üzərində işləməklə məsuliyyəti öz üzərlərinə götürməyə başlaya bilərlər. Müəllim bu cəhəti diqqətdə saxlamalıdır. Ancaq bununla belə müəllim yenə də şagirdlərə müstəqil həll edə bilmədikləri məsələlərdə kömək edir, lakin şagirdlərdə bu imkanlar öz yerini tutduqca artıq müəllim bu fəaliyyəti zəiflədir. Müəllimlər dərsə hazırlaşarkən nəzərə almalıdırlar ki, məhz müstəqil düşüncə və dərk etmə sayəsində qazanılan hər şey subyektin şəxsi sərvətinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, 2006
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2002.
4. Əliyev B.H. Sosial sifariş və özəl təhsilin bəzi məsələləri. Bakı, 1996
5. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri. Bakı, 2005
6. Бохубор С.Д. Развитие субъекта образования. М., 2005
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 1996.
8. Джеймс У. Беседы с учителям о психологии. М., 1998.
9. Зинченко В.П. Аффект и интеллект в образовании. М., 1995.
10. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики. М.: 2002,
11. Лихачев Б. Т. Педагогика. М., 2000
12. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М., 1996.
13. Практическая психология образование / Под ред. Н.В.Добровиной. СПб., Питер, 2007.

**ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ
УЧИТЕЛЯ К УРОКУ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

В статье рассматриваются психологические вопросы подготовки учителя к уроку. Отмечается, что на современном этапе в отличие от традиционного образования в современном образовании проявились специфические особенности подготовки учителя к уроку. Это объясняется тем, что требования, предъявляемые к современному уроку, изменились, и отношения строятся в новом контексте. В статье анализируются различные подходы, и систематизируются психолого-педагогические вопросы подготовки учителя к уроку.

**PSYCHOPEDAGOGICAL PROBLEMS
OF THE PREPARING THE TEACHER
FOR THE LESSONS AT THE CONTEMPORARY LEVEL**

Here is being considered the psychological problems of the preparation of a teacher for the lessons. There mentions that on the contemporary level in contrast to the traditional education appear the specific peculiarities in preparation of a teacher for the lesson. It can be explained that the requirement laying claim to the contemporary lessons were changed and the relation must be done in a new context of course. In the article were being analysed the opinions of separate pedagogues and psychologists and systematized some psychologo-pedagogical questions of the preparation of teachers for the lessons.

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİNİN MƏZMUNUNA DAİR

Elxan Bəylər oğlu Bəylərov

p.e.n. Təhsil Problemləri İnstitutu, şöbə müdiri

İstedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı məsələlərdə təhsilin məzmunu olduqca vacib amildir. Təhsildə məzmunu dair mövcud olan bütün konsepsiyalar (“praqmatizm”, “strukturalizm” “ekzemplyarizm” və s.) mövqecə əks qütblər kimi çıxış edən “formalizm” və “ensiklopedizm” konsepsiyaları arasında olmaqla, onlardan hər hansı birinə yaxınlıq dərəcəsi ilə fərqlənmişlər. Konsepsiyanın bu qütblərə meyl dərəcəsi onun hansı təlim məqsədlərinə daha çox önəm verməsi ilə şərtlənir.

“Ensiklopedizm”in tərəfdarları şagirdlərə müxtəlif bilik sahələrinə dair maksimum həcmdə bilik verilməsini mütləqləşdirir və hesab edirlər ki, bu biliklər şagirdlərin gələcək inkişaflarının və peşə fəaliyyətlərinin təməlini təşkil etməlidir. Onlar hesab edirlər ki, uşaqların böyük həcmdə bilik mənimsəmələri avtomatik olaraq onların təfəkkür qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir. “Formalizm”in tərəfdarları şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini və idraki tələbatlarının ödənilməsini təlimin əsas məqsədi hesab edirlər. Onların

fikrincə təfəkkür qabiliyyətləri yaxşı inkişaf etmiş uşaqlar sonra zəruri olan bilikləri özləri də mənimsəyə biləcəklər. Xalis halda “formalizm” və “materializm” yalnız pedaqoji nəzəriyyələrdə mövcuddur. Uşaqlara müvafiq məqsədlərə uyğun, müəyyən həcmdə seçilmiş biliklərin öyrədilməsi və ya onlara özlərinin bilik əldə etmələrinin öyrədilməsi barədə mübahisələrin tarixi çox qədimdir. Təhsilin inkişafı “Arximed spirali” boyunca bu iki yanaşmanın tərəfdarlarının gah səngiyən, gah da güclənən daimi mübahisələri zəminində baş vermişdir. Bizim fikrimizcə, həqiqət həmişə olduğu kimi “qızıl ortada”dır. Bu ortanın isə harada olması konkret sosial sifariş əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, XVIII əsrdə Avropada sənayenin inkişafı məktəb məzunlarından daha çox, dəqiq və texniki elmlər sahəsində konkret bilik, bacarıq və vərdişlər tələb etdiyi halda dövr üçün ənənəvi olan və “formalizm”ə əsaslanan “klassik” təhsil humanitar fənlərə, qədim dillərin tədrisinə üstünlük verirdi. Mövcud zərurət “klassik”

təhsilin “ensiklopedizm”ə əsaslanan “real” təhsillə əvəzlənməsinə səbəb oldu. T.Geksli, Y.A.Komenski, C.Milton, İ.B.Basedov, Q.Spenser və b. “real” təhsilin tərəfdarlarıdır.

Hazırkı dövrdə yeni kurikulumun tətbiqinə qədər bəzi istisnalar olmaqla, Azərbaycanın təhsil məkanında təlim “ensiklopedizm”ə əsaslanırdı. Bu amil tədris vaxtını müxtəlif fənlər arasında ciddi şəkildə paylaşdıran təlim proqramlarında özünü aydın şəkildə ifadə edir. Bu paylanmada müəyyən utilitar əhəmiyyətinə görə hər bir fənnin dərəcəsi nəzərə alınırdı. Bu şəraitdə hər bir fənn müəllimi və ya metodisti hesab edirdi ki, şagirdlərin məlumatlılıq və intellektual səviyyələrinin inkişafı məhz onların tədris etdikləri fənn üzrə aldıkları biliklərdən asılıdır. Bu hal tədris materialının və uyğun olaraq da saatların artırılması yarışını şərtləndirirdi. Belə şəraitdə müəllimin şagirdin inkişafını tam halda izləməsinə nə ehtiyac, nə də imkanı olmurdu. Çünki müəllim fəaliyyətinin və təhsilin qiymətləndirilməsi şagirdlərin mənimsədikləri biliklərin həcminə əsaslanırdı. Şagirdlərin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı isə diqqətdən kənarda qalırdı. Bu yanaşmanın nəzəri əsasını L.S.Vıqotskinin

“təlim ardınca inkişafı aparır” fikirlərinin bəsit şəkildə yozulması təşkil edirdi.

Elmi informasiyanın sürətlə artdığı bir şəraitdə şagirdlərə zəruri olan bütün bilikləri vermək ekoloji - şagirdlərin sağlamlıq, fiziki, fizioloji, psixoloji, vaxt və s. imkanları səbəbindən qeyri-mümkündür. Müxtəlif fəaliyyət sahələrinin çoxluğu, müvafiq biliklərin tərkibinə və həcminə olan tələbin dəyişkənliyi şagirdləri mümkün qədər çox informasiya ilə yükləməkdənsə, onlara zəruri informasiyaları müəyyənləşdirməyi, toplamağı, təhlil edib nəticə çıxarmağı, tədqiqat aparmağı, bir sözlə, intellektual fəaliyyətlə səmərəli məşğul olmağı öyrətməyi daha məqsədəuyğun edir. Bu yanaşma təhsilin gələcək inkişafı baxımından da perspektivlidir.

Heraklit (“çox bilmək hələ ağıllı olmaq demək deyil”), İ.Kant (“uşaqlara fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətmək lazımdır”), İ.Q.Pestalotsi, A.Disterveq, F.B.Doerpfild və b.-nin fikirlərində “formalizm”ə üstünlük verilir. Fikrimizcə düzgün təşkil edilmiş təlim prosesi “formalizm”in və “ensiklopedizm”in dialektik vəhdətinə əsaslanmalıdır.

K.D.Uşinski də təfəkkürün inkişaf etdirilməsi prosesi ilə biliklə-

rin mənimsənilməsinin didaktik vəhdətinə diqqəti yönəldirdi.

XVIII əsrdən fərqli olaraq indi XXI əsrdə “tərəzinin” digər qolu daha ağır gəlir və “qızıl orta” da “formalizm”ə tərəf meyl edir. Bu yanaşmanın tərəfdarları tədris edilən fənləri və materialları seçərkən onların inkişafetdirici keyfiyyətlərinə xüsusi önəm verirlər. Bu səbəbdən də riyaziyyatın, dəqiq elmlərin, müxtəlif dillərin tədrisi, fənlərarası və integrə edilmiş kurslar onlar üçün prioritet hesab edilir. Çünki məhz bu kurslar müəllimə təlimin öyrədici funksiyasından daha çox inkişafetdirici funksiyasını diqqətdə saxlamağa imkan verir.

Bu yanaşmanın əsas nəzəri-psixoloji ideyası ondan ibarətdir ki, koqnitiv qabiliyyətlər kiçik bir məzmun bazasında formalaşdıqdan sonra asanlıqla digər sahələrə transformulə edilə - köçürülə bilər. Bu fikir eksperimentlər vasitəsi ilə dəfələrlə təsdiqlənib və mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti tərəfindən o cümlədən, C.Bruner, A.M.Matyuşkin, B.İ.Panov, Ə.Əlizadə, Ə.Bayramov və b. tərəfindən dəstəklənir. Biz də bu fikrin tərəfdarıyıq və hesab edirik ki, koqnitiv qabiliyyətlər formalaşma və tətbiqin məzmunu baxımından universaldır. Bizim də tədqiqatlarımız da bu fikrin doğruluğunu birmənalı təsdiqləyir.

Digər tərəfdən, J.Piaje və onun ardıcılıqları təlimin məzmunu ilə bağlı qeyd edirlər ki, məzmunla intellektual fəaliyyətin forması arasında əhəmiyyətli bağlılıq var. Həqiqətən də, hər hansı bir faktlar toplusu ilə onların şərtləndirdikləri intellektual əməliyyatlar arasında müəyyən əlaqənin mövcudluğu tədqiqatlar vasitəsi ilə təsdiqlənmişdir. Bunun nəticəsidir ki, dilimizdə və elmi ədəbiyyatda “riyazi təfəkkür”, “verbal təfəkkür”, “praktik təfəkkür”, “nəzəri təfəkkür” və s. ifadələr geniş yayılmışdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə bu hal, bizim əvvəldə qeyd etdiyimiz, intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin universallığı fikri ilə ziddiyyət təşkil edir. Əslində bu ziddiyyət deyil, səthi baxışda onun görüntüsüdür. İntellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri nə qədər universal olsalar da konkret şəxsin real həyatında, adətən, konkret bir sahəyə tətbiq edilir. Uzun müddət bir sahəyə tətbiq olunan intellektual qabiliyyətlər həmin sahənin özünəməxsusluqları ilə zənginləşir və qabiliyyətlərin sonrakı inkişafı bu sahənin daxili qanunauyğunluqları zəminində formalaşır, bu səbəbdən də riyazi, kimyəvi, bioloji və s. təfəkkür kimi təzahür edir. Lakin bu halda da inkişaf etmiş qabiliyyətlər öz universallığını itirmir.

Deməli, müşahidə edilən, iki fərqli hal inkaredici ziddiyyətdə deyil, dialektik vəhdətdədir. Əslində burada universallıq mütləq mənada deyil, müəyyən sahələrə nəzərən başa düşülməlidir. Çünki bir tərəfdən konkret psixikanın özünəməxsusluğu və onun sistem xüsusiyyəti kimi təzahür edən qabiliyyətlərin müxtəlifliyi, digər tərəfdən fərqli fəaliyyət sahələrində tələb edilən fərqli keyfiyyətlər mütləq mənada bütün istiqamətlərində uğuru – yüksək nəticələri şərtləndirə bilməz.

Yaradıcı (produktiv) təfəkkür qabiliyyətləri ilə keçmiş təcrübə münasibətlərini daha dolğun tədqiq edənlər Gestalt-psixologiyasının nümayəndələri olmuşlar (M.Verqeymer, K.Dunker, L.Sekey və b.). Şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialı qiymətləndirilərkən onun yeni biliklər əldə etmək bacarığı nəzərə alınmalıdır. Yaradıcı şəxs yeniliklərə - yeni təcrübəyə açıq olmalı, tez öyrənməyə və yenidən öyrənməyə qabil və meyilli olmalıdır. Təcrübədə müşahidə edilmişdir ki, bəzən geniş və hərtərəfli biliklər yeni, qeyri-standart və yaradıcı yanaşma tələb edən məsələlərinin həllində ciddi əngəllərə, maneələrə çevrilir. Bu zəminində yaradıcılıq psixologiyasının paradokslarından biri - keçmiş təcrübə, başqa sözlə,

biliklə yenilik yaratmaq qabiliyyəti arasında ziddiyyətin olması aşkarlanmış və psixologiyada “keçmiş təcrübə maneəsi” anlayışı yaranmışdır. K.Duker bu aspektdə apardığı tədqiqatlara əsasən qeyd edir ki, şəxs yeni bir məsələnin həlli zamanı qarşısındakı problemin daxili qanunauyğunluqlarına fikir vermədən öz keçmiş təcrübəsinə müraciət edir. Sanki, müstəqil həldən vaz keçərək hazır həll variantları olan lüğətə müraciət edir. Bu fikirlə razılaşmayan L.Sekey qeyd edir ki, keçmiş təcrübənin – biliyin səmərəliliyi onun verbal reproduktivliyində (bilmək və bildiyini sözdə ifadə etməkdə) deyil, onun əməliyyatlıq (operativlik) dəyərindədir. Problemlə vəziyyət yeni məsələnin həlli üçün keçmiş təcrübəni təhtəlsüür (alt-şüur səviyyəsində) cəlb edir və həll edən özü bunun fərqiə varmaya bilər. Bu hal produktiv təfəkkür üçün əhəmiyyətli olan insayta zəmin yaradır. Hafizədə olan informasiyaların həcmi ilə şəxsin yaradıcılıq məsələlərini həll etmək qabiliyyəti arasında qarşılıqlı münasibətin tədqiqinə dair xeyli sınaqlar aparılmış və “keçmiş təcrübə maneəsi”nin mövcudluğu təsdiqlənmişdir. Bu heçdə o demək deyil ki, ümumiyyətlə bilik yaradıcı təfəkkürü əngəlləyir. Eyni həcmdə biliyi olan şəxslər onun

yaradıcılıqla tətbiqində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilirlər. Bu hal müxtəlif və çoxsaylı amillərlə şərtlənir. Həmin aspektdə yaradıcılıq amilinin özünün yeni biliklərin əldə edilməsində iştirakı və həqiqətən də yaradıcı şəxsin asanlıqla biliklərə yiyələnən olması kimi məsələlərin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, insan beyni özünütənzimləyən neyronlar şəbəkəsidir. İntellekt beynin məhsuludur. İnsan intellektinin funksiyası olan təfəkkür də özünütənzimləyən sistem kimi fəaliyyət göstərir. Daima yeniləşən, yenidən qurularaq özünü təkmilləşdirə bilən mürəkkəb konstruksiyalar (quruluşlar) özünütənzimləyən sistemlər hesab edilir. Bu məntiqdən çıxış edərək mütləq zəruriyyət kimi göstərmək olar ki, özünütənzimləyən sistemlərdə yaradıcılıq mövcuddur.

İntellektin və onun məhsulu olan təfəkkürün əsas funksiyası informasiyanın emalı və mənimsənilməsidir. İnsanlar hər gün öz fəaliyyətlərində rastlaşdıqları çoxsaylı informasiya axınlarından yalnız bəzi az həcmli məlumatları bilik kimi mənimsəyir. İnformasiya yalnız keçmiş təcrübə ilə təmas yaratdıqda, başqa sözlə, orada “iylşməyə” bir dayaq tapdıqda” biliyə çevrilir.

Bu “iylşmənin” təbiəti olduqca mürəkkəbdir. Yeni bilik insanın keçmiş təcrübəsi ilə təmasa girərkən “hazır bir qurğuya yeni detalın mexaniki birləşdirilməsi” kimi qoşulmur. Bu fikirlə tamamilə razıyıq. Lakin A.İ.Savenkov yazır ki, yeni mənimsənilən bilik keçmiş təcrübəni bütünlüklə dəyişdirərək onu yeniləşdirir və yenidən strukturlaşdırır. Zənnimizcə, əslində hər şey tam əksinə olur. Sistemlik xüsusiyyəti yeni informasiyada deyil, keçmiş təcrübəni ehtiva edən intellektdə və ya onu özündə əks etdirən beyindədir. Buna görə də əslində keçmiş təcrübə (köhnə qurğu) yeni biliyi (detalı) özünə daxil etməklə öz daxili optimallıq kriteriyaları və qanunauyğunluqları əsasında özünü tənzimləyərək bütünlüklə yenidən strukturlaşır və təkmilləşir. C.Qrino, C.Brunerin və b. təfəkkür psixologiyası sahəsindəki tədqiqatları da bu fikri təsdiq edir.

Məhz bu səbəbdən də yaradıcı insan yeni biliklərə - təcrübələrə açıq, yeni bilikləri mənimsəməyə qabildir.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, yaradıcı təfəkkür yalnız xüsusi yaradıcılıqla məşğul olanlara deyil, təhsildə normal fəaliyyət göstərən və biliklər mənimsəyən hər bir şəxs üçün zəruridir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə inkişafetdirici təhsil sistemlərinin formalaşmasına önəm verilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də inkişafetdirici təlim modelləri geniş yayılmaqdadır və onlara olan maraq artmaqdadır. Bu hal təhsil tarixinin hazırkı dövründə “formalizm”in “ensiklopedizm”i üstələməsinə dəlalət edir. Bu yanaşmada şagirdlərin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verildiyindən istedadlı uşaqların təliminin təşkili üçün geniş imkanlar açılır. Hazırda bu xətt bir çox inkişafetmiş ölkələrdə məktəb təhsilində məzmun dəyişikliyinə əsasını təşkil edir.

Təhsildə tətbiq edilən yeniliklər bir-birindən nə qədər fərqlənsələr də onların çoxunun əsasında İ.Q.Gerbartın didaktika sistemi durur. Təlimdə “öyrətmə” prosesi “öyrənmə”yə nəzərən üstünlük təşkil edir. Aparılan təhsil siyasəti, mövcud proqramlar, dərslilər və müəllimlər cəmiyyət adından şagirdlərə nəyin və necə öyrədilməsi barədə qərarlar verir və ya icra edirlər. Ən mütərəqqi təhsil sistemlərində belə “fikirləri” və ya “fikirləşməyi” öyrətmək barədə qərarlar şagirdlərin iştirakı olmadan qəbul edilir. Belə sistemlərin məzmun konsepsiyaları da maraqlarına, tə-

ləbatlarına və imkanlarına görə bir-birindən fərqlənən real şagirdlərə deyil, daha çox “müərrəd şagird”ə istiqamətlənmiş olur. Təhsildə şagirdlərə belə münasibət hazırda uşaqların və “uşaqlıq dövrü”nün sivil cəmiyyətlərdə xüsusi dəyər kimi formalaşmış fəlsəfi-psixoloji statusları ilə uzlaşmır. Bu status təhsilin məzmununda ciddi dəyişikliklər tələb edərək, “sərbəst tərbiyə” nəzəriyyəsinin yaranmasını və geniş yayılmasını şərtləndirmişdir.

Təhsilin məzmunu şagirdlərin təlimə marağını şərtləndirən əsas amillərdən olduğu üçün daima təhsillə bağlı elmlərin tədqiqat obyektidir. “Əqli təəssüratlara”, başqa sözlə, qavramağa, dərk etməyə olan təbii tələbat uşaqların genetik xüsusiyyətidir. Ümumiyyətlə, canlı varlıqlar inkişaf baxımından nə qədər yüksəkdədirsə, ətraf aləmi dərk etmək marağı da bir o qədər böyük olur. Uşaqların idraki tələbatları məhz bu amildən qaynaqlanır və onlar dünyaya onu dərk etməyə yönəlmiş genetik tələbatlarla doğulurlar. Təlimin də əsas məqsədlərindən biri uşaqları sosial təcrübələrə yiyələndirmək və onların idraki tələbatlarını ödəməkdir. Hər iki tərəfdən qarşılıqlı maraq var ikən təlim asan, sərbəst və məhsuldar olmalı olduğu halda,

bəzən şagirdlər və müəllimlər üçün ağır, səmərəsiz və arzuolunmaz bir yükə çevrilir. Bunun səbəbi təlim prosesində uşaqların və uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərinin dolğun şəkildə nəzərə alınmamasıdır. Təhsildə məcburiyyətin və zorakılığın yolverilməz olduğunu Sokrat da qeyd edirdi. Keçən əsrin əvvəllərində isə bu fikirləri E.Klapared və C.Dyui geniş təbliğ edirdilər.

E.Klapared qeyd edir ki, uşaqlıq dövrünün şəxsiyyətin həyatında bioloji rolu çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən təlimin məzmununu formalaşdırarkən uşaqlıq dövrünün təbii davranışları nəzərə alınmalı və təlim-tərbiyə prosesi buna uyğun təşkil edilməlidir. Elə etmək lazımdır ki, uşaqlar qabaqcadan tərtib edilmiş proqram və metodların tələblərinə deyil, proqram və metodlar uşaqların maraq, tələbat və imkanlarına uyğunlaşdırılsın.

Təlimin məzmununun formalaşdırılmasına dair bir sıra mütəxəssislərin fikirləri bu yanaşma ilə səsleşir. “Sərbəst tərbiyə” konsepsiyasının tərəfdarlarından E.Parkxest (ABŞ), K.Ventsel (Rusiya), O.Dekroli və P.Kerqomar (Fransa), M.Montessori (İtaliya), Avropanın “yeni məktəb” nümayəndələrindən E.Demolen və S.Frene (Fransa), A.Ferer (İsveçrə), “əmək məktəbləri” təmsilçilərindən Q.Ker-

şenşteyner və başqaları, “fəaliyyət pedaqogikası” nümayəndələrindən V.Lay (Almaniya), P.Kapterev (Rusiya) və başqaları, “eksperimental pedaqogika” təmsilçilərindən E.Meyman və E.Torndayk (ABŞ) və başqaların göstərmək olar.

C.Dyui özünün məzmun konsepsiyasında qeyd edirdi ki, təlim uşaqların anadangəlmə və təbii keyfiyyətlərinin təbii inkişafına istiqamətlənməlidir. Buna görə də təhsilin məzmununun formalaşmasında mərkəzi mövqedə müxtəlif plan, proqram və məqsədlərlə “silahlanmış böyükələr” - təhsil məmurları, mütəxəssislər, müəllimlər, valideynlər və s.-ə deyil, özünə-məxsus maraqları, tələbatları və imkanları olan uşaqlar dayanmalıdır. Nəyin və necə öyrədilməsi heç kəs tərəfindən diktə edilməməlidir”.

Məlumdur ki, təhsil tarixinin yaxın keçmişində təhsilin əsas mərkəzi subyekti müəllim, obyekt isə şagird idi. Təhsil prosesinin “mərkəz”i ilə bağlı baş verən dəyişikliklə Kopernikin Astronomiyadakı kəşfi arasında bir paralellik var. Bu kəşf əsasında məlum olmuşdur ki, əslində Günəş sistemi Yer in ətrafında deyil (Geosentrik sistem), yer özü peyki olan Ay ilə birlikdə Günəş in ətrafında fırlanır

(Heliosentrik sistem). Bu hadisə astronomiyaya yeniliklər gətirdiyi kimi, şagirdin təlim prosesinin mərkəzinə yerdəyişməsi də təhsil sistemində müvafiq dəyişiklikləri zəruri edir.

Şagird təlim prosesinin əğırlıq mərkəzidir. Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitlərin də əsl sahibi şagirdlərdir. Təhsil nazirliyi və təhsil şöbələri, çoxsaylı təhsil müəssisələri, yazılan dərsliklər və digər vəsaitlər, müəllim hazırlayan ali məktəblər, çoxsaylı müəllim və pedaqoji kadrlar ordusu və s. təhsilə aidiyyatı olan bütün subyektlər və obyektlər, onların maliyləşməsi Dövlətin gələcək vətəndaşına olan marağı və qayğısı zəminində baş verir. Başqa sözlə, təhsil sistemi həqiqətən də şagirdin ətrafında “fırlanır”. Daha dərinədən təhlil edilərsə, yalnız təhsil sistemi deyil, ailələr nəsil davamçıları olan övladlarının ətrafında “fırlandığı” kimi, bütün cəmiyyət də gələcəyi olan uşaqların ətrafında “fırlanır”.

Təlimin məzmunu bu konsepsiya əsasında formalaşdıqda real şagirdlərin maraqları, tələbatları və imkanları dövlətin, cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və s.-nin mücərrəd şəkildə təsbit edilən maraqlarına yönəlmiş bilik, bacarıq və vərdislərə nəzərən dominantlıq etməlidir. Təlimin kəmiyyət və keyfiyyət pa-

rametrləri də müəyyənləşdirilərkən real uşaqların fərdi imkan, maraq və tələbatları obyektiv şəkildə nəzərə alınmalıdır. Burada “maraq” anlayışı “maraqlı olan” mənasında deyil, şagirdin “marağına – mənafeyinə uyğun” kimi başa düşülməlidir.

C.Dyui qeyd edir ki: “Sosial irsə yiyələnməyin yeganə yolu sivilizasiyanı sivilizasiya edən müxtəlif fəaliyyətlərin uşaqlara mənimsədilməsidir”. Əslində, bu yanaşmada təhsilin məzmununda əsas diqqət nə biliklərin mənimsənilməsinə, nə də tərəkürün inkişaf etdirilməsinə deyil, səmərəli və konstruktiv fəaliyyətə, yaradıcılığa və tədqiqatçılığa yönəlməlidir. Bu aspektdə C.Dyuinin əsas müddəaları bunlardır: “qabaqcadan tərtib edilmiş təlim proqramlarından imtina edilməlidir; təlimdə şagirdin təcrübəsinə istinad edilməlidir; şagird təlimin kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyənləşdirməkdə iştirak etməlidir; şagirdlərin təlimi praktik tədqiqatçılıq fəaliyyətləri əsasında təşkil edilməlidir; və s.

Yalnız bu halda təlim təbii xarakter alır, məktəbi şagirdin ictimai həyat məkanına çevirir və təlim fəaliyyəti isə şagirdlərin fərdi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf və gerçəkləşmə vasitəsi olur. ABŞ psixoloqu U.Kilpatrik bu

yanaşmaya əsaslanaraq hazırda təhsil təcrübəsində geniş yayılmış “layihələr metodu”nu başqa sözlə, “tədqiqatçılıq metodu”nu tərtib etmişdir. Burada şagirdlər müəllimlə birlikdə maraqlarına uyğun praktik məsələləri layihələndirərək həll edir və bu fəaliyyətdə yeni bilikləri mənimsəyirlər. Ənənəvi təlimdə şagirdlərə əvvəlcə nəzəri biliklər öyrədilir və sonra onların tətbiq sahələri barədə məsələyə baxılır. Bu yanaşmada isə əvvəlcə problem qoyulur və onun həlli üçün əlavə biliklərə - təlimə yaranan tələbat nəzəriyyəyə müraciəti zəruri edir. Şagirdlər bilikləri hazır şəkildə deyil, əsil yaradıcılıq prosesində, tədqiqatçılıq fəaliyyətində mənimsəyirlər. Bu zaman lazımi biliyin əldə edilməsi ilə problemin həlli şagirdlərdə bir kəşf təəssüratı yaradır və emosional sahəyə əhəmiyyətli pozitiv təsir göstərir. Ənənəvi təlimdə nəzəri biliklərə maraq göstərməyən şagirdlər belə yanaşmada nəzəri bilikləri həvəslə öyrənirlər. Bu prosesdə öyrənilən bilgi yaxşı yadda qalma və sərbəst tətbiq edilmə baxımından daha səmərəli olur. Bu yanaşmada şagirdlərin yaradıcılıqla məşğul olmaları yalnız asudə vaxtlarında dərnlərdə, əlavə təhsil müəssisələrində deyil, məktəbdə və əsas fəaliyyətləri olan təlimdə təmin edilmiş

olur. Belə təlimdə şagirdlərin həm idraki (intellektual), həm emosional (affektiv) tələbatları ödənilir və nəticədə təlim motivasiyası əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Nəzərdən keçirilən təlim konsepsiyası istedadlı uşaqların təliminin təşkili üçün geniş imkanlar verir. Bu konsepsiya uzun illərdir ki, müxtəlif ölkələrdə uğurla tətbiq edilib və yüksək nəticələr verib - “kütləvi longitüd”dən keçib. Aparılan eksperimentlərdən fərqli olaraq kütləvi təcrübə tətbiq edilən metodikaları onların real tərkibləri olmayan və müəlliflərin tövsiyə, təklif və yanaşmalarından ibarət olan süni “yamaq”lardan, dərya özünü tullantılardan təmizlədiyi kimi, qərribə şəkildə təmizləyir.

Təhsilimizdə gedən islahatlar və yeni Milli Kurrikulumun tətbiqi təlim prosesində mütərəqqi metodların tətbiqinə geniş imkanlar açır. Yeni kurrikulumun istinad etdiyi təlim taksanomiyaları bu istiqamətdə fəaliyyətin nəzəri psixopedaqoji əsaslarını təsbit edir və eyni zamanda praktik fəaliyyətdə də rəhbər tutulmalıdır.

Görkəmli psixoloqumuz Ə.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış bu taksanomiyanın “İnkişafetdirici” komponenti inkişafetdirici təlimin demək olar ki, bütün zəruri aspektlərini ehtiva etməklə ən yük-

sək tələblərə cavab verir və hazırda dünya təhsil sistemində mövcud olan taksanomiyaların ən kamillərindən biridir.

Qeyd edək ki, inkişafetdirici təlim konsepsiyası uşaqlarda artıq mövcud olan qabiliyyət və istedadın təzahürü, aktualaşdırılması və özünüinkişafı ilə yanaşı həm də onlarda hələ olmayan qabiliyyət və bacarıqların yaranması, formalaşması üçün zəruri şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman şagirdlərin inkişafı həm ənənəvi təlimdə olduğu kimi zahiri təsirlər-

lə, həm də daxili potensialın fəallaşdırılması hesabına yönləndirilir. Bu halda təlim prosesi müəllim və şagirdin birgə fəaliyyəti nəticəsində, şagirdin tələbatı, maraq və imkanları üçün optimallığa mümkün qədər yaxınlaşmaqla layihələndirilirlər. Aydındır ki, bu halda təlim modelləri qabaqcadan təsbit olunmuş və sərt qayda və normativlərlə çərçivələnə bilməz. Burada vacib olan təlim prosesinin mədəni, tarixi, sosial və psixopedaqoji aspektdə düzgün əsaslandırılmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 121 s.

2. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: Təhsil, 2008, 222 s.

3. Bəylərov E.B. İstedadın psixoloji diaqnostikası, "Aspoliqraf", 2008, 300s.

4. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı, 2007, 115 s.

5. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirilməsində özünüdərkətmənin rolu //

Psixologiya jurnalı. 2007, №1, səh. 3-14.

6. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: essələr, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.

7. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

8. Mehrabov A.O. Bəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 208 s.

9. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. М.: Совершенство, 1997. 204 с.

10. Коменский Я.А. Школа детства. Опыты православной педагогики. М.: Литературная учеба, 1993. с. 214-238.

11. Матюшкин А.М. Загадки одаренности. М., 1992.

12. Савенков А.И. Содержание образования как фактор развития детской одаренности//Одаренность и одаренные дети: обучение и развитие. Астана: «Дарын», 2006, с. 108-118.

13. Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты. С. П., 1997. 35 с.

14. Шумакова Н.Б. Исследовательская активность в форме вопросов в разные возрастные периоды. Вопросы психологии, 1986, №1, с. 53-59.

15. Шумакова Н.Б. От вопроса «чему учить?» одаренного ребенка к вопросу «как учить?» //Одаренность и одаренные дети: обучение и развитие. Астана: «Дарын», 2006, с. 119-129.

ВОПРОСЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

В статье содержание образования рассматривается как важнейший фактор развития детской одаренности. Анализируется, сравниваются пути и методы решения этого вопроса в разных концепциях содержания образования в разные времена и в разных условиях. Результаты исследований дают возможность выяснить причины возникновения многих явлений и указывают пути решения возникающих проблем в этом вопросе.

QUESTIONS OF THE MAINTENANCE OF FORMATION OF PRESENTED CHILDREN

In article the formation maintenance is considered as the major factor of development of children's endowments. Ways and methods of the decision of this question in different concepts of the maintenance of formation at various times and in different conditions are analyzed, compared. Results of researches give the chance to find out the reasons of occurrence of many phenomena and specify ways of the decision of arising problems to this question.

QIZ VƏ OĞLAN TƏLƏBƏLƏRİNİN ÖZÜNƏİNAM HİSSİ İLƏ TƏHSİLDƏKİ İNKİŞAFI ARASINDA OLAN ƏLAQƏNİN TƏDQIQI

Ariyan Məhəmməd

*BDU-nun psixologiya üzrə dissertantı,
İİR-nin Qaimşəhr İslami universitetinin müəllimi*

Məqalənin mövzusu olan «özünəinam» ilə «təhsildə inkişaf» arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün 2007-2008-ci təhsil ilində qız və oğlan tələbələri arasında sorğu aparılmışdır. Məqsədin bu funksiyaların (özünəinam və təhsildə inkişaf) tədqiqi, təsvir təhlili olmasını nəzərə alaraq, araşdırma metodunda birləşdirici parametrlərin şərhindən istifadə edilmişdir. Bu araşdırmanın obyektləri İİR-nin Mazandaran vilayətinin Qaimşəhr İslami Azad Universitetinin pedaqoji ixtisası üzrə təhsil alan iki 50 nəfərlik qız və oğlanlardır. Nümunələr təsadüfi formada seçilmişdir. Lazımi məlumatı əldə etmək üçün Koper Smitin yoxlama metodundan və 2007-2008-ci ilin birinci semestrinin orta qiymətlərindən istifadə edilmişdir.

Təlim-tərbiyə ən geniş, əhəmiyyətli və vaxt tutan prosesdir, eyni halda insanın ən səmərəli nailiyyəti hesab olunur. Təlim-tərbiyə prosesinin yoxluğu və yaxud qüsuru bö-

yük ictimai çətinliklərə səbəb olur. Həmçinin, təlim-tərbiyənin insan qarşısında olan vəzifələri üç amil, «inkişaf», «fərqli xüsusiyyətlərin təyini» və «yüksəlməsi»ndə öz əksini tapır.

Təlim-tərbiyənin geniş və uzunmüddətli olması onu göstərir ki, bütün təlim-tərbiyə orqanları və müəllimləri, xüsusilə də, universitetlər bu işdə aktiv iştirak etməlidirlər ki, bunun nəticəsində insan bir vətəndaş kimi indiki və gələcək zamanda öz problemlərini həllə edə bilsin. Başqa tərəfdən psixoloqlar və sosioloqlar «özünə güvən» hissini sosiallaşmanın mərkəzi nüvəsi kimi hesab edirlər. Psixologiya və sosiologiya alimləri, o cümlədən, V.James, Herbert Mead, Charls Horton, sonralar Adler, Sulliram və Horeg kimi neofreydistlərin «özünəinam» hissi barədə ciddi diskussiyaları olmuşdur ki, bu da bir sıra nəzəriyyələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin, bu sahədə aparılan eksperiment və elmi tədqiqatın nəticə-

ləri yüksək «özünəinam» hissi ilə ideal və effektiv iş arasında əlaqəni sübuta yetirmişdir. Beləliklə, bu məqalədə «özünəinam» hissi insanın psixoloji xüsusiyyətlərinin biri və öyrənmə miqdarının meyarı və parametri kimi tanınır. Həmçinin, araşdırmanın əsas məqsədi «özünəinam» və «təhsildə inkişaf» funksiyasının əlaqəsinin təsiridir. Hazırkı araşdırmanın statistik çərçivəsi Qaimşəhr İslami Azad Universitetinin pedaqoji ixtisası üzrə 2007-2008-ci illərdə təhsil alan tələbələri əhatə edir. Araşdırmada qız və oğlanların «özünəinam» hissi ilə əlaqədar Koper Smitin qısa sorğu anketindən istifadə olunmuşdur.

Bu tədqiqatda iki fərziyyə aşağıdakı formada şərh edilir:

Birinci fərziyyə: Qızlar və oğlanlar arasında özünəinam hissi baxımından mənalı fərq mövcuddur. Tələbələrin bölmə cədvəllərinin (oğlanlar) və (qızlar) tənziminədən sonra ortalamaların hesablanması (N) hər qrupun variyans (S2) tədqiq olunan qrupların ortalamalarının müqayisəsi üçün müstəqil formadan (t) yoxlamasından istifadə edilmişdir ki, əldə edilən (t) (99%), (2,02) cədvəlin (t) miqdarından daha kiçikdir. Beləliklə, fərzin sıfır olması təsdiqlənir və tədqiqatın fərziyyəsi qəbul edilmir, yəni 95 % ehtimalla görə tədqiq

olunan qız və oğlanların özünəinamı arasında mənalı fərq yoxdur.

İkinci fərziyyə: Qız və oğlanların təhsildə inkişafı ilə özünəinam arasında nisbət və mənalı əlaqə var. İkinci fərziyyənin yoxlanmasında birinc qız və oğlan qruplarının xam qiymət cədvəllərini ayrıca tənzimləyib və hər qrupun (r) birləşmə əmsalı hesablanmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir: birləşmə (r) oğlanlar qrupunda 0,27 olmuşdur, əldə olunmuş (r) (0,205) cədvəldəki r-dən daha böyükdür. Nəticədə 95% ehtimalla oğlanlarda təhsildə inkişaf ilə özünəinam hissi arasında mənalı bağlılıq var. Həmçinin, qızlar qrupunda birləşmə (rt) 0,40 əldə edilmişdir. Burada da (r) (0,205) cədvəlinə r-dən daha böyük olduğu üçün qızların təhsildə inkişafı ilə özünəinam arasında 95% ehtimal ilə mənalı birləşmə vardır. Beləliklə, ikinci fərziyyənin əsasında qız və oğlanların təhsildə inkişafı ilə özünəinam arasında mənalı əlaqə təsdiqlənmiş və sıfır variantı qəbul edilmir. Qızlarla oğlanlar arasında özünəinam hissi baxımından mənalı fərqlər var.

Bu fərziyyənin qəbul edilməməsində aşağıdakı araşdırmalara işarə etmək olar:

Məlikxeyli Əli (1992), Yuri Məhəmməd (1992) qız, oğlan şagird-

ləri üzərində oxşar məsələni yoxlayarkən belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, qız və oğlan şagirdləri arasında özünəinam baxımından elə bir mənalı fərq yoxdur. Həmçinin, bir başqa araşdırıcı İsməilnejad Mehri (1995) orta məktəbin son sinif şagirdləri üzərində apardığı tədqiqatda belə bir nəticə əldə etmişdir ki, qız və oğlan son sinif şagirdləri arasında özünəinam hissi baxımından elə mənalı əlaqə yoxdur. Bu məsələnin əsas səbəblərindən biri odur ki, ümumiyyətlə, bütün ölkələrdən qız və oğlanlar arasında mədəniyyət və təlim-tərbiyə baxımından mənalı bir fərq yoxdur.

Hər iki qruplarda özünəinamla təhsildə inkişafın birləşmə əmsalının hesablanması göstərir ki, tədqiq olunan funksiyalar arasında müsbət və mənalı birlik var. Hər iki cinsdə özünəinam miqdarı hər nə qədər çox olsa təhsil inkişaf meyarı əsasında öyrənmə miqdarı daha çox olacaq, başqa sözlə yüksək özünəinam təhsildə daha çox inkişafa səbəb olur. İkinci fərziyyənin təsdiqində Koper Smitin tədqiqatı onu göstərir ki, yüksək özünəinamla malik olan şəxslərdə özlərinə lazım olan etimad və əminlikləri var və öz çətinliklərinin həlli üçün münasib çıxış yollarını seçə bilirlər, onların özləri haqda müsbət baxışları ola bilər, həmçinin, ümumi müzakirə-

lər və fəaliyyətlərdə daha çox iştirak edə bilirlər (Smith 1967). İkinci nəzəriyyənin təsdiq olunması üçün ikinci fakt Buro Klornin araşdırmalarının nəticələridir. O, şəxsin özü haqda müsbət təsəvvürlərlə dərstdə uğurlar və aldığı qiymətlər arasında mənalı əlaqə əldə etmişdir (1967). Həmçinin, Ziller Vat və Alın tədqiqatlarına əsasən yüksək özünəinam ictimai qəbulolma və davranışda daha çox əzmkarlığın göstəricisidir və daha çox uğurlu olmağa səbəb olur (1969). Atkinson belə qənaətə gəlir ki, o şagirdlər ki, yüksək özünəinam və daxili kontrola malikdirlər, əgər onlar bir dərstdə müvəffəq olsalar, özlərini bu müvəffəqiyyətin amili hesab edirlər və ondan razılıq hissi keçirirlər. Belə halda onlar bu müvəffəqiyyət və razılıq hissini başqa dərsləri və gələcək uğurlarına da aid edirlər (1974). İranda aparılan tədqiqat sübut etmişdir ki, şagirdlərin uğursuzluqlarının mühüm səbəblərindən biri onların özləri haqda mənfi fikirlərinin olmasıdır, bu mənfi təsəvvür özünəinam hissini aşağı olmasından irəli gəlir və şəxsdə çalışma hissini zəif etməyə səbəb olur, nəticədə təhsildə zəiflik və uğursuzluq müşayət ediləcək. Əksinə, əgər şəxs özü haqda bacarıqlı və dəyərli təsəvvürə malik olsa daha uğurlu olacaq (Səfi Abadi).

Ədəbiyyat:

1. Rital Atkinson, Psixologiya-
yanın zəmini. (Fars dilində), Teh-
ran, Rüsd nəşriyyatı 1983
2. Benyamin Samuel Blom, İnsan
xarakteristikası və təlim müəssisələrində öyrənmə. (Fars dilində), Tehran universitetinin nəşriyyatı, 1987
3. Cezaldus Blom. Şəxsiyyətin
psixanaliz nəzəriyyələri. (Fars dilində), Tehran universitetinin nəşriyyatı, 1984
4. Biyabangəzd İsmail, Uşaq və
yeniyetmələrdə özünəinam hissinin artırma metodları. (Fars dilində). Məşhədi, Astane Qods Rəzəvi nəşriyyatı 1991.
5. Delavər Əli. Psixologiya və
pedoqogikanın araşdırmalar me-
todu. (Fars dilində), Tehran, Dana
nəşriyyatı 1992.
6. Sütudə Hidayətullah, Sosial
psixologiya. (Fars dilində). Teh-
ran, Avaye Nur nəşriyyatı.
7. Samdu Səid. Şəxsiyyət psixolo-
logiyası məktəb və nəzəriyyələr.
(Fars dilində), Tehran, Rüsd nəş-
riyyatı 1989.
8. Şukuhi Qulamhüseyn. Təlim-
tərbiyə və onun mərhələləri. (Fars
dilində). Tehran, Astane Qods nəş-
riyyatı 1989.
9. Şərif Həsən Paşa. Pədoqogi-
ka və psixologiya statistik metod-
lar. (Fars dilində). Tehran nəşriy-
yatı 1992
10. Qazi Qazem. Müşavir və
hidayət zəmini. (Fars dilində).
Tehran, Rüsd nəşriyyatı 1989
11. Kolmz Heris, Yeniyetmələr-
də özünəinam hissinin gücləndirilmə-
si. (Fars dilində). Tehran, 1995.
12. Henri Masen Pavel. Uşaq
şəxsiyyətinin inkişafı. (Fars dilin-
də). Tehran, Səid nəşriyyatı
13. İsməilnejad Mehri, Orta
məktəbin son 4 ilində qız və oğlan
şagirdlərin özünəinamları ilə təh-
sildə inkişafın müqayisəli araşdır-
ması. (Fars dilində). Psixologiya
ixtisası üzrə dissertasiya, Rudehen
nəşriyyatı 1995.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ
МЕЖДУ УСПЕВАЕМОСТЬЮ В ОБУЧЕНИИ
И САМОУВЕРЕННОСТЬЮ У СТУДЕНТОВ ВУЗОВ**

В статье нашли свое отражение результаты исследования, проведенного в Иране. В статье анализируется зависимость между самоуверенностью и успеваемостью в образовании у студентов. В статье также дается анализ и обобщение исследований проведенных в этом направлении.

**THE RESEARC THE CONNECT BETWEEN
THE DEVELOPMENT ON EDUCATION AND
THE STUDENTGIRLS' AND THE STUDENTBOYS'FEELING
WITH SELF-CONFIDENCE**

In the article author gave an explanation to research. In research were explained the connect between the feeling with self-confidence and the development on education. Author noted the hypothesis and the results which is connected with topic.

In the article also was given analysis and generalisation of researches conducted in this direction.

**HUMANİTAR ELMLƏR İXTİSASI ÜZRƏ OĞLAN
TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM MÜVƏFFƏQİYYƏTLƏRİ İLƏ
ÖZÜ HAQQINDA MÜSBƏT TƏSƏVVÜR SƏVİYYƏSİ
ARASINDA OLAN ƏLAQƏNİN TƏDQIQI (II-NİN RUDSƏR
PƏYAMENUR UNİVERSİTETİ, 2007-2008-Cİ TƏDRİS İLİ)**

Nezam dust Malfecani Əlirza

Psixologiya üzrə dissertant,

Rudsər Pəyamenur Universitetinin rektoru

Tədqiqatçı bu tədqiqat işində İİR-nin Rudsər Pəyamenur Universitetinin humanitar elmlər ixtisası üzrə təhsil alan oğlan tələbələrə təhsildə inkişaf ilə özü haqqında müsbət təsəvvür səviyyəsi arasında olan əlaqəni təyin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu araşdırmanın statistik cəmiyyəti 2007-ci ildə universitetə daxil olan oğlan tələbələrin hamısını (470 nəfər) təşkil edir. Bu cəmiyyətdən nümunə üçün 100 nəfər təsadüfi formada seçilmiş və Rocersin özü haqda təsəvvür yoxlama metodu ilə anket doldurmuşlar. Araşdırmanın metodunda birləşmə növündən istifadə edilmişdir. Əldə olunan statistik məlumatın təhlili üçün Piyerson birləşmə əmsalından və t yoxlamasından birləşmə əmsalının etibar və mənalılığının təyini üçün istifadə edilmişdir. Əldə olan statistik məlumatın təhlili tələbələrin ümumi ortalama ilə özü haqda təsəvvürü arasında bağlılığı 37% göstərir ki,

burada t yoxlamasının hesablamasından sonra 3,95 ədədi əldə edilmişdir. Nəzərə alaraq ki, hesablama t-nin miqdarı (3,95), (2,61) cədvəlindən 98 dərəcə azadlıqla 1% mənalı səviyyədə daha böyükdür, sıfır tərz qəbul edilmir (tədqiqatçının fərziyyəsi) və tələbələrin təhsildə inkişafı ilə özü haqda müsbət fikir arasında əlaqənin olması təsdiqlənir. Nəzərə alaraq ki, tələbələrin təhsildəki inkişafı ilə özü haqda təsəvvürü arasında müsbət birlik və mənalı əlaqə olduğuna görə belə nəticə almaq olar ki, hər nə qədər ki, tələbələrin özləri haqda təsəvvürləri müsbət və təbiidirsə, elə o qədər də onların təhsildəki inkişafı yüksək olacaq.

Son illərdə özü haqda təsəvvür təşkil edən amillərə psixoloqlar tərəfindən daha çox diqqət yetirilir. Bu mövzu psixoloji-gigiyenik mü-təxəssislər üçün əhəmiyyət kəsb etmişdir, çünki insanın öz şəxsiyyəti haqda olan təsəvvürünü xeyli miqdarda onun ətraf mühitə olan

təsəvvürü təyin edir və iki amil onun rəftarlarının növünü reallaşdırır. Əgər özünə olan təsəvvür müsbət və nisbətən mülayim olsa şəxsin özü haqda təsəvvürü mənfi və qeyri-mülayimdirsə, o, psixi cəhətdən xəstə hesab edilir.

Kuper Smit davranış növünün yaradılmasında özü haqda təsəvvürü mühüm amil hesab edərək belə fikirdədir ki, özləri haqda müsbət fikirdə olan şəxslərin davranışları özləri haqda mənfi fikirdə olan şəxslərlə müqayisədə cəmiyyət tərəfindən daha çox bəyənilir. Kembz təhsildə zəif olan tələbələrle müsahibəsindən belə nəticə almışdır ki, təhsildə geri qalmanın mühüm amillərindən biri tələbələrin özləri haqda mənfi təsəvvüründən irəli gəlir. Başqa sözlə desək, bu qrupun üzvlərinin çoxunun heç bir görmə, eşitmə, zehni və yaxud başqa cismi qüsurları yoxdur və fiziki baxımdan tam sağlamdırlar. Kembz bu tələbələrle müşavirədən sonra belə nəticə almışdır ki, onların özləri haqda mənfi təsəvvürləri təhsildə geriləmələrinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən ailə və məktəb bir-birlərinin yardımını ilə bu şəxslərdə özləri haqda müsbət təsəvvür yaratmağa çalışmalıdırlar. Əgər tələbələr özləri haqda mənfi təsəvvürə malik olsalar bu işlərdə uğur əldə edə bilməyəcəklər.

Psixi gigiyenanın əsas üsullarına əsasən hər bir fərd reallıqları mövcud olduğu kimi qəbul etməlidir. Əgər o, realist olsa öz məqsədlərini qüvvə və imkanlar hüdudlarında qoymalıdır. Əksinə, qeyri-real və idealist şəxs həmişə öz məqsədlərini imkanları sərhədlərindən çox yüksək tutduğu üçün daimi olaraq uğursuzluqla üzləşir. İztirab, həyəcan və həssaslıq qeyri-realist fikir tərzinin yaranmasına səbəb olur. Buna görə belə imkan var ki, qeyri-realist düşüncələrin özləri də daima müvəffəqiyyətin yox, bəlkə ardıcıl məğlubiyyətlərin məntiqi nəticəsi olsun.

Əgər tələbə öz təhsil fəaliyyətində öyrənməliklərinin əksəriyyətini bir neçə semestr müddətində ləyaqət hissi ilə yerinə yetirirsə və başqaları tərəfindən müsbət qarşılanarsa ən azı universitetdə təhsildəki fəaliyyətləri haqda bir növ fərasət və ləyaqət yaranacaq. Beləliklə, əgər tələbənin öyrənmə prosesində fəaliyyətlərinin əksəriyyəti mənfi dəyərləndirilərsə universitetdəki öz fəaliyyətləri haqda fərasətsizlik hissi yaranır ki, təhsil sahəsində özü haqdakı təsəvvürlərlə əlaqələnilir. Son illərdə bu amil təhsilin inkişafında əsas amillərdən biri kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Pedaqog psixoloqlar və nəzəriyyəçilər mötəbər faktlara əsaslanaraq

göstərmişlər ki, hər şəxsin özünün fərasəti haqda olan təsəvvürləri onun öyrənməsində, təhsildə inkişafına təsir edir və eyni zamanda ondan təsirlənir. Burada tədqiqatçı çalışmışdır ki, tələbələrin özləri haqda təsəvvürləri ilə təhsildə inkişafı arasında əlaqənin səviyyəsini tədqiq edib mənalı əlaqənin olub-olmamasını təyin etsin. Bu səbəbdən Rudşər Pəyamenur Universitetinin humanitar ixtisaslarda təhsil alan oğlan tələbələrin özü haqda təsəvvürləri ilə təhsildə inkişafı arasındakı əlaqə səviyyəsini öyrənməyi özünə məqsəd qoymuşdur. Sonunda yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq tədqiqatçı bu suallara cavab vermişdir.

Nəzərə alaraq ki, bu tədqiqatdan məqsəd iki funksiya arasındakı əlaqənin təyini və təhlilidir (özünə olan təsəvvürlə təhsildə inkişaf), ona görə bu araşdırmanı birləşmə növünə aid etmək olar. Bu araşdırma Rudşər Pəyamenur Universitetində 2007-2008-ci ildə təhsil alan bütün oğlan tələbələrini əhatə edir ($N=470$). Araşdırmada statistik nümunə 100 nəfər təyin edilmişdir ki, təsadüfi formada seçilmişdir.

Məlumatı toplamaq üçün Karl Rocers özü haqda təsəvvürü dərəcələnməmiş miqyasda, həmçinin, tələbələrin ikinci semestrində ümumi

orta qiymətindən istifadə etmişdir. Özü haqda təsəvvür və təhsildə inkişaf funksiyalarası əlaqənin tədqiqi üçün münasib metod Piyerson birləşmə əmsalından istifadə etməkdir. Bu birləşmə əmsalının əldə edilməsinin təsadüfi olmadığını təyin etmək üçün iki amplitudadan, 15% və ya 1% səviyyəsində birləşmə əmsalının mənalı olmasını yoxlayırıq, birləşmə əmsalının mənalılığının yoxlanmasında ən etibarlı metod (t) yoxlamasından istifadədir.

Tələbələrin özləri haqda müsbət fikirlərinin olması ilə təhsildə inkişaf parametrləri arasında əlaqə var. Özü haqda təsəvvür qiymətin hesablanması və tələbələrin ikinci semestrin qiymətlərinin ümumi ortalaması məlumatını əldə edəndən sonra aşağıdakı cədvəldə tənzim edilmişdir.

Cədvəl 1.

Nö	x,y				
100	228883,74	33726,52	1584951	1828,46	12515

Cədvəl 2.

Piyerson birləşmə əmsalı və t yoxlaması

Nö	t	a	df	r
100	3,95	0,01	98	0,37

2-ci cədvəldə yığılmış məlumat nəzərə alınaraq özü haqda təsəv-

vürlə tələbələrin qiymətlərinin ümumi ortalaması arasında birləşmə əmsalı 437-dir ki, bu iki funksiya arasında müsbət birləşməni göstərir. Bu birləşmə əmsalının mənalı olmasını yoxlamaq üçün t yoxlamasından istifadə edilmişdir. T cədvəlində mənalı olmaq səviyyəsi 0,01 və azadlıq dərəcəsi 98 ($df=100-2$) ilə 2,61-ə bərabərdir. Ölçülmüş $t(3,95)$ cədvəldəki t -dən (2,61) böyük olduğu üçün hesablanmış birləşmə əmsalı mənalıdır. Demək sıfır variantı qəbul edilmir və onun əksi (araşdırıcının fərziyyəsi) təsdiqlənir. Nəticədə tələbələrin özləri haqda təsəvvürləri onların təhsildəki inkişafı ilə bağlıdır. Beləliklə, tələbələrin özləri haqda təsəvvürləri nə qədər müsbət olsa o qədər onların təhsildə inkişaf və uğurları yüksək olacaq.

Bu araşdırmada İİR-nin Rudsər şəhərinin Pəyamenur Universitetinə 2007-2008-ci ildə daxil olan oğlan tələbələrin özü haqda təsəvvürləri ilə təhsildə inkişafı arasında

olan əlaqə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçı öz araşdırmasında belə qənaətə gəlmişdir ki, tələbələrin özləri haqda müsbət təsəvvürləri ilə təhsildə inkişafı arasında əlaqə vardır. Beləliklə, hazırkı araşdırmanın nəticələri əvvəlki araşdırmaların nəticələri ilə həmahəngdir. O cümlədən, (1998) Hüseyni öz araşdırmasında Nəşəhr şəhərində orta məktəbin 6-9-cu sinif şagirdləri arasında özü haqda təsəvvürlə təhsildəki inkişafın mənalı əlaqəsini göstərmişdir. Həmçinin, Xeyyer öz araşdırmalarında belə nəticə əldə etmişdir ki, daxili amillər, o cümlədən, özü haqda müsbət təsəvvür təhsilin inkişafında mühüm rola malikdir. Bu sahədə Brok Over, Marş və Farlzin 1967-ci ildə əldə etdikləri nəticələrlə indiki nəticələr üst-üstə düşür.

Beləliklə, araşdırıcı tədqiqatından belə qənaət alır ki, təhsildə tələbələrin özləri haqda müsbət təsəvvür və fikirləri təhsildə inkişafın artmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Biyabangərd İsmail, Uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünəinamı artırma metodları, II çap, İran İslam Respublikasının valideyn və müəllimlər cəmiyyəti, 1994

2. Lorens E., Şəxsiyyətin psixologiyası (Nəzəriyyə və araşdırma),

fars dilinə tərcümə edən Doktor Cəvadi Məhəmməd Cəfər, Doktor Kədivər Pərvin, I çap

3. Hüseyni Zəhra, Nəşəhr şəhərinin orta məktəbinin 6-9-cu sinif şagirdlərinin özü haqda təsəvvürlə təhsildə inkişafı arasındakı

əlaqənin tədqiqi. Kliniki psixologiya, bakalavr diplom işi, Tonekabon İslami Azad Universiteti, 1998

4. Rozenhal, Deyvidal, Sliqmen, Martin E.P., Məhəmmədi Yəhya, 9-cu çap, Tehran-Savalan 2005

5. Seyf Ələkbər, Təlim-tərbiyə psixologiyası, Agah nəşriyyatı, Tehran-1997

6. Şamlu Səid, Psixi gigiyena, 9-cu çap, Tehran Rəşt nəşriyyatı 1990

7. Şilinnq Lyuis, Müşavirə nəzəriyyələri, fars dilinə tərcümə edən Ariun Xədicə, II çap, Tehran İtialat nəşriyyatı

8. Şults, Dvan, Sidni Alen, Şəxsiyyət nəzəriyyələri, fars dilinə tərcümə edən Seyyed Məhəmmədi Yəhya, 8-ci çap, Tehran Virayes nəşriyyatı 2005

9. Qlaver, Caney, Broninq, Rogers E.G., Tərbiyəvi psixologiya,

onun üsulları və tətbiqi, fars dilinə tərcümə edən doktor Əlinəqi Xərazi, I çap, Tehran Universitet nəşriyyatı 1996

10. Lütfi Kaşani, Fərəh Vəziri, Şəhram F., Uşaq kliniki psixologiyası, 3-cü çap, Tehran Arasbaran nəşriyyatı 2006

11. Maksvel, Mans, Özü haqda fikrin psixologiyası, fars dilinə tərcümə edən Əhməd Təqipur

12. Hafmən, Karl Vernoy, Mark Vernoy, C.Dit, Ümumi psixologiya (Nəzəriyyədən tətbiqə qədər). Tərcüməçilər Hadi Yəhyayi, Mehrbad Peyman, Yəhya Seyyed Məhəmmədi, Həmid Əlizadə, Mehran Mənsuri, Siyamək Nəqşbəhdi, Məcid Yusifi Luyu, II çap, Tehran Arasbaran nəşriyyatı 2002, II cild.

ИЗУЧЕНИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ УСПЕВАЙМОСТЬЮ В ОБУЧЕНИЕ И ПОЛОЖИТЕЛЬНОМ ПОДХОДЕ К СЕБЕ У СТУДЕНТОВ УЧАЩИХСЯ В ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В исследование изучается связь между успеваемости в образовании и положительном подходе к себе у студентов. В статье отображается заключением из исследований и анализируется с разных точек-зрен.

В статье также дается анализ и обобщение исследований проведенных в этом направлении.

**THE RESEARCH THE CONNECT BETWEEN
THE DEVELOPMENT AND THE LEVEL THE STUDENTS'
POSITIVE IDEA ABOUT HIMSELF, WHICH ARE
EDUCATED FOR HUMANITARIAN SPECIALITY**

In the article author gave an explanation to research. In research were explained the connect between the development on education and the student's positive idea about himself. The results of the research were explained in article.

In the article also was given analysis and generalisation of researches conducted in this direction.

YENİYETMƏLƏRDƏ İDENTİKLİK VƏ ONUN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN PSİXOLOJİ AMİLLƏR

Əkbəriyan Fəramərz

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Fərdlər yeniyetməlik dövründə beyinlərində öz şəxsiyyətləri barədə bir sıra suallar haqqında düşünür və onlara məntiqi və münasib cavablar axtarışında olurlar. Bu mövzu yeniyetmələrin zəhnini məşğul edir. Belə ki, alimlər, şair və yazıçılar bu haqda bir sıra şerlər, dastanlar və şərhlər yazmışlar. İnsanın öz şəxsiyyəti haqqında yaranan sualların səbəblərindən biri də budur ki, yeniyetmə kim olduğunu bilmir. Bilmir ki, dərslər oxusun yoxsa yox, necə və harada dərslər oxusun? Bir sözlə özü üçün müəyyən təhsil şəxsiyyəti yoxdur. Digər sahələrdə də özü üçün necə davranmaq lazımdır kimi bir suallar qarşıya qoyur. Bu yaşda belə bir sualların məqsədi onun anlayışında meydana gələn dəyişikliklərdir. Yeniyetmə özünü şəxsiyyət kimi hiss etmək üçün gərək uzun zaman özündə davamiyyət müşahidə etsin. O gərək bu vəhdəti özündə hiss etsin. Yəni mövcud əlamətlərə görə o böyüyəndə həmin şəxs

olacaq ki, kiçik yaşlarında onda formalaşmış. (Erikson)

Şəxsiyyət nədir? Erikson deyir: Yeniyetmənin bir mənalı olaraq qarşılaşmaq istədiyi sual budur ki, o kimdir? Cəmiyyətdə oynayacaq rolu nədən ibarətdir? Görəsən o uşaqdır, yoxsa böyük? Onun bu an mənsub olduğu millət, məzhəb, din və ya praktik imkanlar onu digər insanların nəzərində necə göstərir. O özünə güvənirmi?

Şəxsiyyət - şəxsin özü ilə digəri arasında qoyduğu fərkdir. Şəxsiyyət bir ictimai və psixoloji fenomen və quruluşdur. Yeniyetmələr öz şəxsiyyətlərini qurmaq üçün iki məsələ ilə qarşı-qarşıya qalırlar.

Birinci məsələ- cismi və daxili dəyişikliklər ilə uyğunlaşmadır.

İkinci məsələ - xarici və daxili formaların kompleksindən ibarətdir.

Şəxsiyyət iki cür şəxsiyyətə: müvəffəq və məğlub şəxsiyyətə bölünür. Uşaqların şəxsiyyəti müvəffəq şəxsiyyətin başlanğıcıdır. Şəxsiyyət müxtəlif yollar ilə forma-

laşır. Şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını fərdin məşğul olduğu fəaliyyət təşkil edir. Digərləri ilə əlaqə və bu əlaqələrin dəyərləndirilməsi də şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edir. Habelə, şəxsin öz cismani vəziyyəti haqqında təsviri də onun şəxsiyyətinə təsir edir.

Yeniyyətmanın öz bədənini haqqında olan zehni təsviri tədricən özü haqqında məfhumun təşkil edilməsinə çevrilir. Bu məfhum həmin “mən” və “mənə məxsus” kəlmələridir ki, şəxs özü haqqında daima ifadə edir. Hər bir fərd öz ehtiyaclarını təmin etmək üçün müəyyən bir davranış forması büruzə verir. Bu davranış onda xüsusi bir hala çevrilir. Xüsusi davranışlar hər bir fərdə məxsus şəxsiyyəti təşkil edərək müxtəlif rollarda özünü büruzə edir. Öz məfhumu elə bir rol və xüsusiyyətlərə aid edilir ki, fərd onları icra edir. Fərdin öz xarakter və xüsusiyyətlərinin ümumi təsviridir.

Psixoloji cəhətdən yeniyyətməlik dövrü elə bir dövrdür ki, şəxsiyyətin böhranı fərdin psixoloji təşkilatlarına qalib olur. Buna görə də öz şəxsiyyətinin təşnəsi olan yeniyyətmə müxtəlif dəyərlərin axtarışına üz tutaraq onları dəyərləndirir. Bu böhran dövrünün sonunda onun üçün bir şəxsiyyət meydana gəlir. Hər bir fərdin

şəxsiyyəti həqiqi, armani və intizarında olduğu şəxsiyyətin nəticəsidir. Həqiqi şəxsiyyət yeniyyətmələrin öz həqiqətindən malik olduğu həqiqi təsvirdir. Özü haqqında olan bu təsvir isə şüurlu surətdə onların valideyn və tərbiyəçiləri tərəfindən ona aşılır. Buna görə də həqiqi şəxsiyyət uşaqlıq dövrünün şəxsiyyət prosesinə məxsusdur. Ancaq valideyn və tərbiyəçilərin rolu bu sadəliklə sona çatmır. Bəlkə belə bir çalışma onun gələcəyinə aiddir ki, onu qurmaq üçün çoxlu enerji və xərc sərf etmişdir. Bu gələcək ki, nəhayət şəxsiyyət ilə sona çatır, cəmiyyətin nümayəndəsi ünvanı ilə valideyn və tərbiyəçilərin müşahidəsində qərar tutur ki, intizarında olduğumuz şəxsiyyət adlanır. İntizarında olduğumuz şəxsiyyətdə cəmiyyət yeniyyətməyə deyir ki, ondan nə istəyir? O nə cür olmaq istəyir? Hansı rolları ifa etmək istəyir. Hansı rolları ifa etmək istəmir? Cavan nəsillər ilə yaşlı nəsil arasında yaranan uçuruma səbəb arzu olunan şəxsiyyət ilə intizarda olduğumuz şəxsiyyət arasında yaranan ziddiyyətdir. Burada yeniyyətmə bir insan kimi özü şəxsən seçim cəhətindən fəal formada qərara alır ki, bunun qarşısında yol və metodu açıq qoyaraq və ya hər birinin qarşısında bir nüfuz qəbul

etməz. Bu çətinliklərin nəticəsi yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşmasıdır. Bilirik ki, yeniyetmə emosional baxımından uşaq və ya böyük deyil. O hələ ki, dünənki uşaqdır. O yaşının az olması səbəbinə öz həqiqi istəyi ilə digərlərinin istəyini ayıra bilmədiyindən dəyişilməyə üz tutur. Daha dəqiq desək yeniyetməyə xas olan özü qiyamətə etiqadın bir növü bilmək olar. Yeniyetmənin xarici dünyanı başa düşdüyü nəzəriyyələr islahçı fəaliyyətlərə əsaslanmalıdır. Yeniyetmə keçid dövründə elə bir mərhələdən keçir ki, o əsnada öz fikrini sərhədsiz qüdrət sahibi bilir. Buna görə də öz beynində gələcəkdə qalib olma xəyalını canlandırır. Ətraf aləmdə dəyişikliklərin yaranmasını öz fikri əsasında zehni formada təsəvvür edərək reallığı dəyişən həqiqi bir əməl adı altında fərz edir.

Bu barədə Piyaje qeyd edir ki, fərdin psixoloji fikrləri dəyişən vaxtı yeniyetmə müxtəlif parametrlərdən özgələşdirilmiş fikirlərlə mövzuya yanaşır.

Vatremenin 1985-ci ildə apardığı tədqiqatlara əsasən müxtəlif məntəqələrdə müxtəlif hallarda şəxsiyyəti formalaşan insanların faiz nisbəti də müxtəlif olur ki, aşağıdakı cədvəldə bu aydın görünür.

Cədvəl-3

Təhsilin müxtəlif sahələrində şəxsiyyətin vəziyyəti

Yaş qrupu	Şəxsiyyətin itirilməsi	Şəxsiyyətin gecikməsi	Şəxsiyyətin formalaşmaması	Şəxsiyyətin əldə edilməsi
Məktəbəqədərki, yaş dövrü	26%	12%	37%	50%
Orta məktəbin ilk illəri	39%	15%	37%	9%
Orta məktəbin ikinci illəri	29%	14%	36%	21%
Universitetin ilk illəri	23%	28%	26%	23%
Universitetin son illəri	14%	16%	31%	4%

Orta məktəbdən öncəki illərdən məktəb illərinin sonlarına və sonra universitet illərinə yaxınlaşdıqca şəxsiyyət kəsb edən fərdlərin sayı artmağa başlayır. Bu halda şəxsiyyətin itirilməsi halları isə azalmağa doğru gedir. Habelə qeyd etməkdə fayda vardır ki, universitetin ilk iki ilində şəxsiyyətin gecikməsi faizinə yaxınlaşdıqca, universitetin ilk iki ilində fərdlərin şəxsiyyətə çevrilməsinə daha çox yaxınlaşmaqla yanaşı eyni zamanda şəxsiyyəti itirilmişlərin də faizinin azalmasını müşahidə edirik. Habelə universitetin ilk iki ilində şəxsiyyətin təxirə düşməsi öz yüksək həddinə yaxınlaşır.

Marisyanın nəzərinə görə “yeniyetmələr yalnız yeniyetmə yaşında şəxsiyyət kəsb edirlər” fikri düzgün deyil. Çünki yeniyetməlik

dövründə şəxsiyyətin kəsb edilməsi, onların inkişafı ilə əlaqədar təkliflər mövcud olmuş olarsa və müvəffəqiyyət ilə sona çatarsa, yaşlıların rolunun ifası asan olacaq. Buna görə də heç bir psixoloji qanun iddia etmir ki, əgər hər hansı bir təklif müəyyən bir yaşa qədər formalaşmayıbsa daha heç bir zaman formalaşa bilməyəcək. Başqa sözlə yeniyetmə dövrünü arxada qoyan insanları yenə də onların daha çox ehtiyacı olan şeyləri praktikadan keçirə bilirlər. Belə bir mövqeyi müalicəvi psixologiya onlar üçün yarada bilər. Deməli belə nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf üçün həmişə potensial mövcuddur. Ancaq bəzən ola bilər ki, çoxlu problemlər meydana çıxaraq şəxsiyyətin inkişafına əngəl və maneə törətsin və fərd şəxsiyyət böhranında müvəffəq olmaya bilər.

Yeniyetmələrin şəxsiyyətə çevrilməsi aşağıdakı üç metod və yollardan biri vasitəsi ilə ola bilər.

1-Yeniyetmələrin bəziləri bir sıra araşdırma və tədqiqat aparıldıqdan sonra qarşılarına hər hansı bir məqsəd qoyub ona çatmaq üçün ciddi cəhdlə çalışırlar.

2-Bəzilərinin isə heç vaxt “şəxsiyyət böhranı” keçirməyəcəkləri mümkündür. Bu yeniyetmələr va-

lideynlərinin əldə etdiyi dəyərləri süzgəcdən keçirmədən qəbul etmişlər. Özləri üçün böyük insanlar kimi elə bir plan cızılar ki, valideynlərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, bu fərdlərin şəxsiyyəti yaşayışlarının elə ilk illərində “kristal və bülurlaşmışdır”

3-Yeniyetmələrin digər bir dəstəsi isə düzgün olmayan şəxsiyyəti seçirlər. Yaşadıqları cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlər ilə tərs mü-tənasib olan dəyərlərə üstünlük verirlər. Məsələn təzyiq və sıxıntı altında yaşayan bir yeniyetmə mü-kündür ki, gələcəkdə bu təzyiqlərə dözməyib etiraz edib sərgərdan qalsın. Habelə kasıb ölkələrdə yaşayan yeniyetmələr özlərini inkişaf etdirib inkişaf etmiş ölkələrin yeniyetmələrinə çatmalı olduğu halda mümkündür ki, əyri yolları özlərinə seçsin və hətta bu dünyada hər hansı bir peşə sahibi olmamaqları ilə fəxr etsinlər.

Deməli cavanlarda şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər aşağıdakılardır.

- 1-Ailə
- 2- Məktəb
- 3- Yaşayış yeri
- 4- İctimai quruluş
- 5- Qruplaşmalar

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər arasında ən çox əhəmiyyətə ma-

lik amil təbii ki, ailədir. Çünki uşağın ilk formalaşma prosesi məhz ailə daxilində baş verir.

Çox təəssüf edici haldır ki, bu gün bəzi ailələrdə uşaq demək olar ki, ailə başçısıdır. Yəni valideyn səssiz-səmirsiz uşağın itaətində durur. Bunun zərərverici tərəfi və fəsadları fərd artıq onun qayğısına qalan valideyni yanında olmadığı zaman üzə çıxır. Bunun mənfi nəticələri də ailə həyatı qurduqdan sonra ortaya çıxan problemlər və onun da məntiqi nəticəsi olan təlaq və ailə həyatının dağılması ilə müşahidə edilir.

Valideynlərin baxışlarının hansı formada olmasının da uşaqların formalaşmasına çox böyük təsiri vardır. Yəni əgər valideyn uşağına tənbel, avara, fərsiz və.s. mənfi adlar ilə səsləyib onu bu cür hesab edirsə bu cür hallar uşağın gələcəkdə formalaşmasına mənfi təsir edir.

Diqqət ediləsi məsələlərdən biri də valideyn və yeniyetmələrin nəsilləri arasında olan fərqlilikdir. Yəni iki müxtəlif nəslin dəyər və baxışları arasında olan dərin uçurum nəzərdə tutulur. Bir sıra mütəxəssislərin nəzərinə görə valideyn ilə yeniyetmə arasında baş verən ziddiyyətlərin kökü oradan qaynaqlanır. Ziddiyyət bəzən də hər iki nəslə təsir altına sala bilər. Misal üçün demək olar ki, bu gün

mədəniyyət, ictimai, və sənaye sahəsində baş verən islahat və dəyişikliklərə görə günün yeniyetmələri müstəqillik tələb edəndirlər. Öz şəxsi və ictimai hüquqlarına daha çox əhəmiyyət verirlər. Elə isə demək olar ki, valideynlər ilə yeniyetmələr arasında olan ziddiyyət və fikir ayrılığı az- çox təbii hesab oluna bilər. Yeniyetmə müstəqilliyə doğru addım atmaq istədiyi üçün onun bəzi şeylər ilə barışmayıb etiraz etməsini və müstəqilliyə nail olmaq istəməsini təbii qəbul etmək lazımdır.

Yeniyetmənin şəxsiyyəti onun ehtiyaclar əsasında formalaşmış öz şəxsi keyfiyyəti, digərləri tərəfindən əldə etdiyi dəyərlər və kiməsə bənzəməsi ilə təşkil olunur. Yeniyetmənin özünü dərk etməsi onun zehni təsvirindən başlayır.

Nəticə:

Yeniyetmə, yeniyetməlik dövrü başladıqda özü üçün bir sıra suallar ortaya qoyur və onlar üçün münasib cavablar axtarmağa başlayır. Bu hadisə və fenomen təkcə indiki vaxta şamil edilmir, bəlkə qədim zamanlardan etibarən bu təbəqə üçün bir sıra suallar olmuşdur. Şəxsiyyət böhranı haqqında yazan alimlərdən biri də Eriksondur. Onun fikrinə görə yeniyetmənin şəxsiyyət böhranı hiss etməsi uzun zaman onda müşahidə edil-

məlidir. Şəxsiyyətləşmə problemi budur ki, fərd öz həqiqi rolunu tapmaq üçün ona təqdim olunan müxtəlif rollar arasından özünə münasib bir rolu təcrübədən keçirib onu özünükləşdirir.

Yeniyetmədə günlər, həftələr, aylar və hətta illər ərzində baş verən islahat və dəyişikliklər səbəb olur ki, yeniyetmənin şəxsiyyəti möhkəmlənməyə başlayır. Baş verən psixoloji, fizioloji, cinsi dəyişikliklər yeni ictimai və peşə istəkləri ilə birlikdə müşahidə olunur. Bax bu zaman yeniyetmə digərləri ilə müqayisədə özünə əhəmiyyət verir.

Yeniyetmənin şəxsiyyəti yeniyetmənin şəxsiyyəti onun ehtiyaclar əsasında formalaşmış öz şəxsi keyfiyyəti, digərləri tərəfindən əldə etdiyi dəyərlər və kiməsə bənzəməsi ilə təşkil olunur. Yeniyetmənin özünü dərk etməsi onun zehni təsvirindən başlayır. Yeniyetmə dövründə özlərini tapmayan fərdlər üçün isə şəkk-şübhə mövcuddur.

Bu zaman fərd hər bir şeyə, istər dini, istər dövlət, istər qrup və istərsə də ailə dəyərlərinə şübhə ilə yanaşır. Habelə uzun müddətli məqsədlərdə şəkk-şübhə sahibi olmaq öz yaşayış modeli və nümunəsini seçməklə nəticələnərək fərdi özünə və ətrafına xidmət etməkdən saxlayır. Bu vaxt bir çox yeniyetmələr böhrana düşər olurlar ki, aşağıdakı mətləblərə diqqət etmək lazımdır.

– Yeniyetməni səmimi surətdə dərk etmək;

– Dünyaya yeniyetmə gözü ilə baxmaq;

– Misallar vurmaqla mühit və inkişaf vəziyyətini ona şərh etmək;

– Öz fikir və nəzərlərini müstəqil və azad formada söyləmək üçün ona fürsət vermək;

– Yeniyetmələrin fikrini öyrənmək;

– Onu çərçivəyə salmadan ona digərləri ilə əlaqə yaradıb münasibətdə olmaq üçün fürsət vermək.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

3. Белинская Е.П., Стефанен-

ко Т.Г. Этническая социализация подростка, М. 2000.

4. Социальная идентификация личности / Под ред. В. Ядова. М. 1993.

5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис, М. 1996.

6. Murtaza Hacı Baba. Cavan və yeniyetmələrdə şəxsiyyət böhranı və tərbiyəsi. İkinci simpozium (fars dilində). Tehran.

7. Əbülqasim Xoş Kəneş. Yeniyetmələrin ictimai dərk. Üçüncü simpoziumum (fars dilində). Tehran.

8. Hüseyn Buxari. Yeniyetmələrin psixoloji kitabı (fars dilində). Tehran.

ИДЕНТИЧНОСТЬ И ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ ЕГО ФОРМИРОВАНИЕ В ПОДРАСТКОВ

Подросток, при начале подросткового возраста, начинает ставить перед собой ряд вопросов и искать на них подходящие ответы. По мнению специалистов, личность подростка формируется личными качествами, оценкой, данной другими, и схожестью на кого-то. Восприятие подростком себя начинается от умственного воображения.

В этот период подростки падают в депрессию, нужно обратить внимание на нижеследующее:

- Искренно понимать подростка
- Смотреть на мир с глазами подростка
- На примерах объяснить ему состояние окружающей среды и развития
- Дать ему возможность для выражения своей мысли и взглядов в самостоятельной и свободной форме
- Изучение взгляда подростка
- Не вгоняя в рамку, дать возможность для создания связей с другими.

INDENTATION AT MINORS AND INFLUENCE ON FORMALIZATION OF MENTAL FAKTORS

Teenagers put some questions before themselves when juvenile period begins and they begin to find out corresponding answers for them. According to the thoughts of enterprises, personality of teenager consists of his own quality forming on the base of his needs, values getting by others and resembling to anyone. Cognizing of teenagers begins from his mental description.

In this time some teenagers have some problems that, we have to pay attention the following factors:

- to cognize teenager frankly
- to look ate the world form the point of view of teenager
- to explain him atmosphere and development condition showing the samples
- to learn teenagers' thoughts
- to give opportunity to him for being in relations making the links with others not keeping him in the frame.

MÜMARİSƏ KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM MATERIALINI MƏNİMSƏMƏLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ VASİTƏSİ KİMİ

Xəlilova S.

Təhsil Problemləri İnstitutunun aspirantı

Ibtidai sinif şagirdlərinin təlim metodlarını mənimsəmələri prosesi mürəkkəb quruluşa malik olmaqla özündə təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Təlimin məqsədi, məlum olduğu kimi, tədris proqramlarında nəzərdə tutulmuş elmi biliklərin şagirdlərə mənimsədilməsidir. Bu yolla məktəblinin əqli qabiliyyətləri, praktik vərdişləri inkişaf edir.

Müasir təhsildə «inkişafetdirici təlim» anlayışının mahiyyəti də onun inkişafetdirmə imkanları ilə ölçülür. Həmin prosesdə əldə edilmiş (mənimsənilmiş) bilik, bacarıq və vərdişlərin məzmunu növbəti mərhələ üçün olduqca vacibdir. Çünki «bilik real aləmin obyekt və hadisələrinin, onlar arasındakı əlaqə və asılılıqların beyində inikasıdır» (13, s. 16). Pedaqoji təcrübədən bizə biliyin iki istiqamətdə səciyyələndirilməsi məlumdur:

- təhsilin məzmunu, biliklərin növü və quruluşu baxımından;

- şagirlər tərəfindən bu məzmunun mənimsənilməsi nəticələri baxımından.

Təlim nəzəriyyəçiləri E.Torndayk, L.S.Viqotski, D.V.Davidov, B.Skinner, P.Y.Qalperin və b. fikirlərindən məlumdur ki, inkişafetdirici təlim onun məzmununa xidmət edir. D.Elkonin yazır: «Biz kiçik məktəb yaş dövründə inkişafetdirici təlimin açarını tapmışıq. Bu açar – təlimin məzmunundadır. Əgər biz ibtidai təhsildə təlimin inkişafetdirici olmasını istəyırıksə o zaman məzmunun elmiliyi qayğısına qalmalıyıq» (17, s.64).

Uşaqlar ciddi təhsilə I sinifdən başlayırlar. Q.A. Sukerman I sinifdə oxuyan altıyaşlıların təhsilini bütövlükdə daha sonra başlayacaq ciddi təhsilə doğru aparılan hazırlıq kimi səciyyələndirir. Artıq parta arxasında oturmuş, ancaq məktəbəqədər yaşdan hələ ciddi şəkildə fərqlənməyən bu uşaqlara təlim prosesində materialların birdən-birə tamamilə fərqli yollarla mənimsədilməsini düzgün saymır. Kiçik məktəblilərin təfəkkür fəaliyyəti özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malik olsa da bu xüsusiyyətlər birdən-birə deyil, tədricən formalaşır. Təfəkkürdə yenidən-

qurulma yolu ilə yeni intellektual inkişafın tez baş verdiyi kiçik məktəbli dövründə yüksək səviyyədə mənimsəmə müəyyən şərtlər daxilində mümkün olur. Ona görə də tədqiqatçı hesab edir ki, «bu dilemmanı həll etmək üçün məktəbəqədər və məktəbli altıyaşlı uşaqlar üçün təlim fəaliyyətinin nə dərəcədə mümkün olduğunu bilmək lazımdır» (15, s.39).

Q.A.Sukerman bu sahədə D.B.Elkonin və V.B.Davıdovun aparıcı fəaliyyət forması olan təlimin kiçik məktəblilərə inkişafetdirici təsirini, hansı şərtlər daxilində onun reallaşdığını xatırladır. Göstərir ki, məktəb bu məqsədi praktik həll etməkdən daha çox onu elan etməyə üstünlük verir. Müəllif, həmçinin problemlə bağlı bir daha təlimin psixoloji vəzifələrini qabardır: «Təlim-psixi inkişafın ümumi forması olub: «inkişaf», «kamillik», «genişlənmə», «böyümə», «dərirləşmə», «möhkəmləndirmə», «güclənmə», «mürəkkəbləşmə», «toparlanma» kimi anlayışları özündə cəmləşdirir» (15, s. 39). Ona görə də Q.A.Sukerman altıyaşlıları təlim vasitəsilə tədris prosesinə hazırlama işində inkişafetdirici təlimi uşağı kamilləşdirən təlimdən ciddi şəkildə fərqləndirməyin zəruri olduğu qənaətinə gəlir.

Fikirimizcə, Q.A.Sukermanın haqqında bəhs etdiyi ikinci - kamilləşdirici təlim hazırda adı daha çox hallandırılan şəxsiyyətyönümlü təhsil anlayışı ilə eyni mahiyyət daşıyır. Çünki, hər ikisi təlimin qarşısına uşağı sadəcə olaraq inkişaf etdirmək deyil, özünün yaradıcılıq potensialı və qabiliyyətlərinə adekvat olaraq inkişaf etdirmək vəzifəsi qoyur. Hesab edirik ki, refleksiyanın inkişafına yönəldilmiş mümarislərin tətbiqi yolu ilə bu vəzifələri həll etmək mümkündür.

Q.Sukerman bütün bunların əsası kimi yenidən və yenidən refleksiya problemini önə çəkir. Hesab edirik ki, D.Elkoninin göstərdiyi – təlimin inkişafetdirici məzmunu şagirdlərin təlim tapşırıqlarını yerinə yetirərkən icra etdikləri təlim hərəkətləri vasitəsilə mənimsənilən nəzəri biliklər və praktik təcrübədir. Onlar, həmçinin, refleksiyanın mühüm komponentləridir.

Burada söhbət kiçik məktəblilərdə nəzəri biliklərin keyfiyyətcə yeni refleksiya növü olaraq təzahür etməsindən, refleksiyanı müəyyənləşdirən «mən bunu bilirəm, yaxud bilmirəm» münasibətinin sabitləşməsindən gedir. Bu münasibətdə, A.A.Reanın göstərdiyi kimi, nəzəri bilik kiçik məktəblilərə xas olan refleksiyanın məzmununu tam əhatə etmir. Refleksi-

yanın kiçik məktəblilərdə tələb olunan səviyyədə, əhəmiyyətli dərəcədə inkişafı üçün bədən hərəkətlərinin, psixomotorikanın da düzgün qurulması vacib şərtidir (11, s. 243).

Burada bizi maraqlandıran onun ikinci tərəfi - biliklərin mənimsənilməsidir. Bu isə təlimin səmərəli təşkili ilə şərtlənir. M.S. Şexter və A.Y. Potopova bu barədə yazırlar: «Müasir dövrdə pedaqoji psixologiyada biliklərin məlum dərs proporsiyası müşahidə olunur: onun birinci yarısında, şagirdə təlimdə seçməli olduğu yol haqqında daha çox şey məlumdur, nəinki təlimin son nəticələri haqqında. Əslində, təlim problemlərinə təsir göstərən əksər tədqiqatlarda şagirdlərdə formalaşdırılan dərkətmə bacarıqlarının vərdislərə çevrilməsinin zəruriliyinə daha az diqqət yetirilir» (16, s.3). Hesab edirik ki, M.S.Şexter və A.Y. Potopovanın qabartdıqları bu problemi təlim mümarisələri vasitəsilə daha asan həll etmək mümkündür.

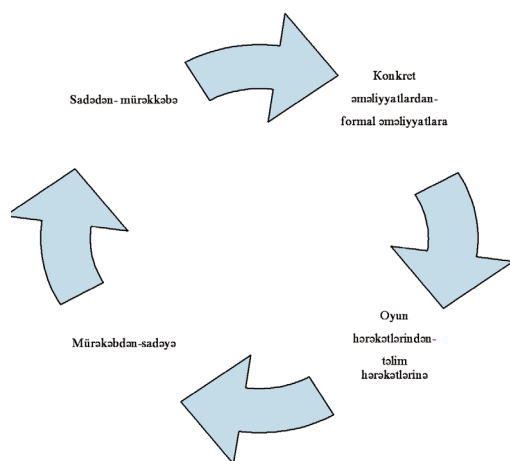
Mümarisə - mənimsəmə üçün müvafiq yoldur. Mümarisələrin tətbiqi, əslində heç də mənimsəmə proseslərinin kompensasiya olunması, əvəzlənməsi, demək deyildir. Deməli, mümarisələrin hansı qaydada təşkilini müəyyənləşdirmək

üçün ilk növbədə mənimsəmə prosesinin özünün psixoloji məzmununu nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu, mənimsəmə prosesinin hansı mərhələsində hansı mümarisədən istifadə edilməsinin lazım gəldiyini aydınlaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

L.S.Vıqotski, J.Piaje, P.Y.Qalperin, V.V.Davidov, Z.Zak, Y.Ş.Kərimov, M. Ə.Həmzəyev, Ş.Babayev, Ş.A.Amonaşvili, A.V.Zoporoyes, A.P.Usova, N.N. Poddyakova, L.A.Venger, Y.L.Kolominski və b. tərəfindən kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətində mənimsəmə xüsusiyyətləri, onların əqli inkişafının prinsipləri, məzmunu, yaş xüsusiyyətləri baxımından öyrənmənin həcmi və s. psixi inkişaf qanunlarına uyğun olaraq öyrənilmişdir. Bu nəticələr kiçik məktəblilər tərəfindən təlim materiallarının mənimsənilməsi üçün təlimin effektivliyini qaldırmağa, koqnitiv prosesin bütün sahələri üzrə intensiv fəaliyyətini təmin etməyə, əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir. Onlar, eləcə də nümərisələrin işlənməsində və tətbiqində ciddi gözlənilməli olan məsələlərdir.

N.A.Mençinskaya bu istiqamətdə daha geniş tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatların mahiyyətini təlim prosesində anlayışların mə-

nimsənilməsi prinsiplərinin müəy-yənləşdirilməsi təşkil edir (10, s. 431). O, anlayışların mənimsənil-məsi zamanı uşağın hissədən-bü-tövə, konkretdən-ümumiyyə, mü-cərrəddən-güman olunana doğru hərəkətlərinin psixoloji qurulu-şunu müəyyənləşdirmişdir.

Şəkil 1. Mümarisələrin tətbiqi prinsipləri

Qeyd edək ki, ənənəvi pedaqo-gikada, hətta N.A.Mençinskaya-nın bu tədqiqatları apardığı 70-ci illərdə və ondan sonrakı mərhələdə təlim materiallarının mənimsənil-məsində, o cümlədən, nümarisələ-rin tətbiqində əsasən sadədən-mürəkkəbə prinsipi əsas götürül-müşdür. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində dünya təhsilinə inteq-rasiya prosesinin başlanması ilə bağlı olaraq N.A.Mençinskayanın

göstərmiş olduğu alternativ yol - differensiasiya olunmayandan-hissəyə, məzmunusuzdan - konkretə və konkretdən - abstrakta prinsipi aktuallaşdı. Müasir təlim məhz bu prinsipə üstünlük verərək ona təfəkkür müstəqilliyinin, mücərəd təfəkkürün formalaşmasının əlve-rişli yolu, formulu kimi yanaşır. Təlim prosesində tətbiq olunan digər vasitələrdə olduğu kimi nümarisələrə də bu kontekstdən yanaşılmalı, şagirdə maraq oya-dan, yeni təfəkkür formalaşdıran formalara üstünlük verilməlidir: qeyri - müəyyəndən – konkret məzmunu, təxmini hərəkətlərdən – konkret əməliyyatlara, situativ an-lamadan – məntiqi dərkətməyə (şəkil 1.).

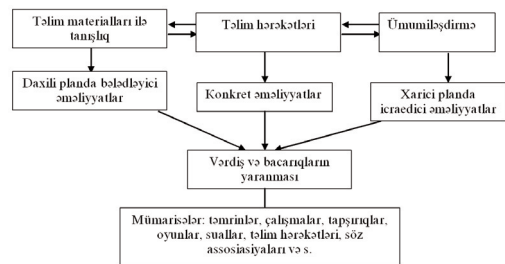
N.F.Talizina biliklərin mənim-sənilməsi prosesinin idarə olunma-sının əhatəli tədqiq edərək bu sahə-də mühüm proses olan ümumiləş-dirmənin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. N.F.Talizinaya görə, kiçikyaşlı məktəblilərdə ümumiləş-dirmə artıq məktəbəqədər yaşlı-larda olduğu kimi obyektlərdəki, hadisələrdəki ümumi cəhətlərə görə aparılmır. «Ümumiləşdirmə həmişə əşyaların o xassələri üzrə aparılır ki, bu, əşyaların təhlilinə istiqamətlənmiş hərəkətlərin bələd-ləyici hissəsinin tərkibinə daxil olsun (14, s. 429).

Müəllif bu fikrini onunla izah edir ki, dərk etmə hərəkətlərinin ümumiləşdirilməsinin idarə olunması, buna aid olan biliklər şagirdlərin fəaliyyətinin qurulması, ona müvafiq hərəkətləri istiqamətləndirən qüvvələrin məzmununa nəzarət yolu ilə getməlidir. Burada yalnız təqdim olunan obyektlərin xassələrinin ümumiliyinin təmin olunması yetərli deyildir.

Göstərilən qanunauyğunluq təlim təcrübəsində biliklərin ümumiləşdirilməsi zamanı təsadüf edilən tipik çatışmazlıqları izah etməyə imkan verir. Belə ki, əşyaların xassələrinin differensiallaşdırılması mürəkkəb prosesdir. Bu zaman «insan əşyaların bütün ümumi xassələrini deyil, o xassələri ümumiləşdirir ki, yalnız özünün bələdləyici hərəkətlərinin əsasında durmuş olsun» (14, s. 430). N.F.Talızinanın fikrinə görə, uşaq psixologiyasında onların rəng və forma əsasında ümumiləşdirmələrinin aparıcı rol oynaması haqqındakı fikirlər yalnız təbii şəraitə, uşağın müstəqil seçmə situasiyasına şamil olunur.

Ümumiləşdirmənin idarə olunaraq formalaşdırılması şəraitində bu proses başlanğıcından əlamətlərin verilmiş sistemə görə aparılır. Bu əlamət əyani olmaya da bilər. Çünki kiçikyaşlı məktəblilərin məntiqi təfəkkürünün formalaşdırılması

təlim və onunla bağlı olan mümarisələrin əsas motivlərindən biri sayılır. Ona görə də mümarisələrdə əşyaların ən ümumi, yaxud yalnız əyani xassələrinin ümumiləşdirilməsi məqsədi daşıyan sadə hərəkətli nümunələrə ehtiyac yaranmır. Seçilmiş mümarisələrdəki hərəkətlərin istiqaməti həm də obyekt və hadisələrin görünməyən, mücərrəd təfəkkür əsasında yaradılan xassələrinin də ümumiləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Əks halda inkişafetdirici məqsədlə tətbiq olunan mümarisə ümumiləşdirmənin məzmununa adekvat təsir göstərə bilmir.

Şəkil 2. Təlim hərəkətlərinin strukturunda mümarisələrin yeri

Məsələn, uşağa pomidor, limon və xiyarın hər birindən 5-6 sayda olmaqla rəngsiz şəkillərini göstərərək onları rənglərinə görə fərqləndirməyi tapşırıq II, III və IV siniflərdə oxuyan kiçikyaşlı məktəblilər üçün çətinlik çəkmədən onları: qırmızı - pomidor, sarı - limon, yaşıl - xiyar kimi qruplaşdıracaqlar. Bu imkan-

lar nəzərə alınaraq kiçik məktəblilərə verilmiş tapşırıqlar problem - situasiya yarada biləcək məzmun - da müəyyənləşdirilməlidir (şəkil 2.).

Təlim materiallarının mənimsənilməsi şagirdin obyekt və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqları bilməsindən çox asılıdır. Bu sahədə psixologiyada çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, İ.P.Antonova 6 və 7 yaşlı uşaqlarda qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi qabiliyyətini tədqiq edərkən onların belə imkanlara artıq malik olduqlarını aşkar etmişdir. Aydın olmuşdur ki, əksər birincilərdə qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi qabiliyyəti bir sıra fərqlərlə inisaf edir.

Məktəbə hazırlıq işinə cəlb olunmuş uşaqlarda bu proses daha intensiv gedir. Bu cəhəti nəzərə alaraq İ.P.Antonova yazır: «Müvəffəqiyyətli, sistemativ təlim üçün vacib olan təfəkkür keyfiyyəti – qanunauyğunluqların müstəqil aşkar edilməsi qabiliyyəti 6 və 7 yaşlılarda kifayət qədər formalaşmış olur. Bununla yanaşı, faktlar belə fərz etməyə imkan verir ki, altıyaşlıların məktəbdə sistemativ təlimi onların fikri prosesinə effektiv təsir göstərir. Qanunauyğunluqların müstəqil qurulması qabiliyyəti onların məktəb təlimindəki uğurlarını təmin edir» (5, s. 67). Deməli, mümari-

sələrin təşkilində diqqət mərkəzində saxlanılmalı olan məsələlərdən biri də I və II sinif şagirdlərində obyekt və hadisələr arasında qanunauyğun əlaqələrin tapılmasına, III və IV siniflərdə isə bu əlaqələrin həm də qurulmasına yönəldilmiş hərəkətlərin olmasıdır.

T.A.Vlasova, M.E.Pevzner, E.Y.Erelis, T.V.Yeqorova və b. ibtidai siniflərdə təlim materiallarını çətin mənimsəyən şagirdlərin böyük əksəriyyətində psixi geriliyin bu və digər əlamətlərini aşkar etmişlər (8). Onlar, yaşlıların köməyi ilə psixi cəhətdən geri qalan uşaqların eksperimental tapşırıqların həlli bacarıqlarını analiz etməklə bir sıra mühüm nəticələrə gəlmişlər. Belə ki, psixikanın müxtəlif sahələrində ləngimələr olan şagirdlər vacib biliklər həcmində təlim bacarıqlarına yiyələnməkdə çətinlik çəkirlər. Bilikləri belə aşağı mənimsəmə qabiliyyəti aşağı səviyyəli təhsillə xarakterizə olunur. Belələri ümumtəhsil məktəblərində təhsildən geri qalanlar qrupuna daxil edirlər. Bu gerilik bir sıra sahələrdə özünü göstərir:

- onlara verilmiş tapşırığa münasibətlərində;
- tapşırığın həlli prosesindəki davranışında;
- həll olunmamış problemə münasibətində və s.

Müəlliflər təklif edirlər ki, belə şagirdlərə verilmiş tapşırıqlar korreksiya mahiyyəti daşmalıdır (8, s. 132). Onlara təlim materiallarının mənimsədilməsinin ən səmərəli yolu – mümarisələrdir.

Məktəb təcrübəsindən də bizə məlumdur ki, şagirdin dərkətmə fəallığının aşağı olması bütövlükdə onun fəaliyyətinin quruluşunun qüsurlu olması kimi yanlış nəticələrə səbəb olur. Belə uşaqlara münasibət də həmin kontekstdə qurulduğundan digərlərində ona qarşı kompleks yaranır. Əslində dərkətmə fəallığının zəifliyi çox zaman heç də fəaliyyətin quruluşu ilə deyil, ayrı-ayrı idrak proseslərə, əsasən də iradi emosional proseslərlə bağlı ola bilər.

Məsələn, T.A.Yeqorova müəyyən etmişdir ki, təlimdən geri qalan uşaqlar təlimatı başa düşür, eksperimentin gedişində onu unutmur, ancaq öz fəaliyyətini təşkil edə bilmirlər. Bir qismində bu problem onların impulsivliyi, tələskənliyi, bəzilərində ləngimələr, digərlərində astagəllik, özünəinamsızlıq, ümumi ləngimə xassələrilə əlaqədar yaranır. Bütün bunlar son nəticədə fəaliyyətin özünün ləngiməsinə, kifayət qədər məqsədyönlü olmamasına, dərkətmə tapşırıqlarını daha sadə, asan yolla yerinə yetirmək meylinin güclən-

məsinə gətirib çıxarır. T.Yeqorova bu problemin həllində, ilk növbədə mnemik proseslərin kəmiyyət göstəricilərinin analizini, həcm, dəqiqlik, yaddasaxlamanın nəticələrinin dəyişməsi kimi ləngiməyə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasını vacib sayır (8, s.137).

Göründüyü kimi, mümarisələr təlim hərəkətlərinin əsas hissələrində səmərəli vaxt rolunda çıxış edərək bu prosesin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir, onu əlverişli vəziyyətə gətirir. Ona görə də biz nümerisələri təlim hərəkətlərinin katalizatoru kimi səciyləndirə bilərik. Təlim materialları ilə tanışlıq və ümumiləşdirmə mərhələlərində onlar yardımçı funksiyaları yerinə yetirirlər. Mümarisələr təlim situasiyasına, dərsin təşkili şəraitinə və məqsədinə uyğun olaraq bu proseslərdə də situasiyanın vacib komponenti rolunu oynaya bilər.

Apardığımız təhlildən aydın olur ki, təlim nümerisələr kiçik məktəblilərin təlim materiallarını mənimsəməsində öyrətmə funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı onlarda möhkəmləndirmə, əlaqələndirmə, müqayisə və s. bu kimi proseslərdə də geniş istifadə olunur. Ona görə də mümarisələrdən istifadə zamanı aşağıdakı mühüm şərtləri gözləmək lazım gəlir:

- sinfindəki uşaqların yaş səviyyəsini nəzərə almaq;
- onların fərdi-psixoloji (dərketmə-mnemonik) xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- dərsin mövzusu, vəzifələri, məqsədini müəyyənləşdirmək;
- əlverişli təlim situasiyası yaratmaq;
- təlim hərəkətini modelləşdirmək;

Ədəbiyyat:

1. N.M.Kazımov, Y.Ş. Kərimovun red. ilə Altıyaşlı uşaqların məktəbə hazırlanması. Bakı: Maarif, 1980, 226 s.
2. Həmzəyev M.Ə. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1969, 180 s.
3. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. Bakı: Nağıl evi, 2002, 144 s.
4. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 396 s.
5. Антонова И.П. Уровень развития способности к установлению закономерностей у детей шести и семи лет // Вопросы психологии, 1989, №2, с. 62 - 68.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т. Детская психология. М.: Педагогика, 1984, 432 с.
7. Галперн П.Я. Психология мышления и чтения о поэтапном формировании умственных действий. Хрестоматия по психологии. М.: Просвещение, 1977, с. 417- 425.

- seçilmiş müəlisələrin inteqrasiya imkanlarını nəzərə almaq və s.

Problemi təhlil edərək bu nəticəyə gəlirik ki, müəlisələri təlim materiallarının mənimsənilməsində ən səmərəli yol kimi daim diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Bu zaman uşaqlarda mənimsəmə asanlaşır, təlim motivasiyası möhkəmlənir.

8. Егорова Т.И. Особенности памяти и мышления младших школьников, отстающих в развитии. М.: Педагогика, 1973, 148.
9. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучения. Хрестоматия по психологии. М.: Просвещение, 1977, с.431-441.
10. Менчинская Н.А. Мышление в процессе обучения. Хрестоматия по психологии. М.: просвещение, 1977, с.431- 441.
11. От рождения до смерти. Под ред. А.А. Реана. М.: Алма-пресс. 2002, 652 с.
12. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М.: Гос. Уч. Пед. Изд., 1932, 407с.
13. Паламарчук В.Ф. Школа учить мыслить. М.: Просвещение, 1987, 206с.
- 14.Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения процессом

усвоения знаний. Хрестоматия по психологии. М.: Просвещение, 1977, с. 425-431.

15. Цукерман Г.А. Условия развития рефлексии у шестилеток // Вопросы психологии, 1989, № 2, с.39.

16. Шехтер М.С., Потапова А.А. Проблема перахода умений в навыки в ее теоретическом и при-
кадом значении // Психологичес-
кий журналы, 1991, № 3 с. 313.

17. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М.: Пе-
дагогика, 1989, 554 с.

УПРАЖНЕНИЕ РАЦИОНАЛЬНЫЙ СПОСОБ УСВОЕНИЕ ОБУЧАЮЩИХ МАТЕРИАЛОВ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Статья посвящается проблеме усвоения в младшем школьном воз-
расте. Здесь объясняются психологические структуры усвоения. Ин-
терпретируются исследования, которые посвящены этим проблемам.

Выясняется, что усвоение связано с индивидуальными особен-
ностями школьника и с обстановкой обучения.

THE TASK AS AN EFFICIENT MEANS OF UNDERSTANDING THE EDUCATIONAL MATERIAL BY THE ELEMENTARY SCHOOL PUPILS

The article is devoted to the understanding problem during the ele-
mentary school age period. Here is explaining the psychological struc-
ture of understanding. Also is giving an explanation to the researches
which have been investigated about this problem. It becomes clear that,
the understanding depends on the private property and the educational
circumstance.

AVESTANIN YARADICISI ZƏRDÜŞT SPİTAMİD ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Məmmədov T.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Zərdüştlük Azərbaycan filosofu, mütəfəkkir şairi, pedaqoq, psixoloq, təbiyəçi-ilahi nəğmələr müəllifi dünyada insanları düz yola, qəhrəmanla mübarizəyə çağıran ilk “peyğəmbər” Zərtümin (Zərdüş) idrak konsepsiyasıdır.

Zərdüştlük dindir. Eyni zamanda Şumer-Babil mədəniyyətindən yarandığı vaxtdan bəri həyatımıza daxil olan dərin məzmunlu psixoloji mahiyyətlərin, fikir və kəlamların toplusudur. Zərdüştün əsərlərinin adı əslində “Absta” dır. Çox sonralar “v” elementi “b” səsini əvəz edib, “Avesta” şəklinə düşmüşdür. Elmi ədəbiyyatlarda, işlənmələrdə hər iki şəkildən istifadə edilir. “Abs” sözü qədim sözdür. Həmin sözə “ta” şəkilçisi əlavə edildikdən sonra yaranan “Avesta” sözü – mənaca göydən gələn kitab kimi başa düşülür. Bəzi tədqiqatçılar “Avesta”nın mənasını-göydən gələn öyüdlər, nəsihətlər, qeyri-adi düşüncələr və yaxud “ilahi nəğmələr” kimi başa düşürlər.

“İlahi nəğmələr”də zülmə qarşı üsyan yaratmağın psixologiyası, şər qüvvələrlə vuruş psixologiyası, yaxşı işlərə çağırış hissləri daha çox

xatırlanır. Görkəmli psixoloq E.Titçener qeyd edir ki, hisslər insanı ilkin başa düşmənin elementləri sayıla bilər. Hisslərin obrazların (şəxsiyyətlərin) xarakterik cəhətlərinə çevrilməsi bir neçə nəsil dəyişmələrində daha çox formalaşır. Şəxsiyyətə aid etnik stereotiplər nəsildən-nəsilə keçir, əsrlər boyu davam edir və sabitləşir. Bu halda etnik stereotiplər sosial qrupun, epik birliyin, milli sərvətlərin qorunub saxlanmasına xidmət edir. Bu sərvətlər üçün təhlükə ola bilən təsirlərə qarşı onların müqavimətinə təminat yaradır. Müxtəlif etnik birliklərin nümayəndələrinə xas olan əxlaqi, zehni, fiziki və digər mənəvi psixoloji keyfiyyətlər haqqında sabit təsəvvürlər olan etnik stereotiplər üçün yüksək emosionallıq xasdır. Elə həmin emosionallığın təsiri, başqa sözlə, emosional amillərin təsiri ilə istər qrup, istərsə də etnik birlik səviyyəsində şüurun səciyyəvi xüsusiyyəti belədir ki, etnoslararası ünsiyyət zamanı başqa birliyin ayrı-ayrı nümayəndələrinə məxsus olan keyfiyyətləri mütləqləşdirib bütün etnik birliyə aid edə bilər.

Zərdüştün etnik birliyə aid “ilahi nəğmələri” insanları türk etnoslarını gözəl şeir dili ilə düzlüyə, xoş rəftara və mərəmə, qarşılıqlı məhəbbətə səsləyir. Zərdüşün əsas şüarı-şəxsiyyətləri “gözəl düşüncə, gözəl söz, gözəl əməl” sahibləri kimi görmək idi. Zərdüşte görə şəxsiyyət başqalarından gözəl düşünməyi, gözəl-xeyirli danışmağı, fəaliyyəti, düşüncəsi sözü əməldə göstərməyi ilə fərqlənməlidir.

Qədim Şumer-türk mifologiyası qəhrəmanları-şəxsiyyətləri maraqlıdır ki, öz fikirlərini daş abidələrə əks etdirməklə Tanrı kimi çox yaşamaq istəmələrini bildirdilər. Bu psixologiyanın onlarda yaranması və inkişafı daha çox qədimlərə gedir.

“Avestada” elə bir psixoloji mahiyyət vardır ki, bu mahiyyətin tarixi də çox qədimlərə gedir. Zərdüş başqa xalq miflərindən fərqli olaraq mahiyyətliliyi əməyə-torpağa məhəbbətdə, diqqət tərənnümü ilə fərqlənir. “Avesta”nın III fəslində Hürmüzlə Zərdüş arasında gedən danışıklarda, mübahisələrdə bu da aydın şəkildə özünü büruzə verir.

“Ey canlı, əsl aləmi yaradan! Hansı... torpaq yer üzündə ən gözəl hesab olunur?” və Hürmüz dedi:

Doğrudan da, harda ki, pak adam (aşavan) ev ucaldır, ona od-

ocaq və süd, arvad-uşaq və yaxşı sürü verilir, onda bu evdə bol mal-qara, bol insaf, bol azuqə, bol it, bol arvad və bol uşaq, bol işıq və hər cür həyat səadəti olur və yaxud “Doğrudan da, ey Zərdüş Spitamid, harda daha çox taxıl, ot bitki və yeyilən meyvə becərilir, harda quru torpaq suvarılır və ya çox nəmli torpaq qurudulur... orda daha artıq xırda və iri mal-qara yetişdirilir... orda xırda mal-qara daha çox gəlir verir... hər kəs, qoy Zərdüş Spitamid, sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə sol əliylə torpağı becərir o, (torpağa) bərəkət gətirir. Bu ona bənzər ki, sevimli ər sevgili arvadına yumşaq yataqda oğul və ya başqa səadət bəxş etmiş olur. (1, səh. 46).

... Ey sən, insan, necə mənə becərmirsən... həqiqətən, sən əbədi olaraq yaşayıb yad qapılarda dilənçilik edənlərin arasında qalacaqsan... kim taxıl səpirsə, o doğruluq səpir”... (1, səh.48)

Bütün bunlar əhatəli və fəlsəfi psixoloji aydınlıqdır. Bu psixoloji aydınlığın mərkəzində “fəaliyyətin dərk olunma səviyyəsinin necəliyindən asılı olmayaraq məqsədin dərk edilib, həmişə onun zəruri əlamətə çevrilməsi durur”. Maraqlıdır ki, zəruri əlamət psixoloji baxımdan şəxsiyyətin mühitdən asılılığı, şəxsiyyətin fəallığı, şəxsiyyət

və mühitin qarşılıqlı təsiri, şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi və s. xüsusiyyətlərdən yaranan genetik təkrarlanan cəhətlərdir. Yəni, inkişaf prosesində diqqətdən qabiliyyətlərə qədər hər nə varsa onların özləri belə həm təkrarlanır, həm də yenilənir. Şəxsiyyət hər şeyi özü üçün yenidən kəşf etmir. “Şəxsiyyət oxşar şəraitlərdə eyni cür və yaxud müəyyən qədər fərqli hərəkət etməsi üçün təsirli zəmindən qidalanır. Zərdüştün şəxsiyyətini xarakterizə edərkən üç əsas cəhətə diqqət yetirməliyik. Bütövlükdə “Avesta”nın ruhu şəxsiyyəti əsilliyə, əsl insan, Tanrı övladı olmağa, mənəvi saflığa, təmizliyə, bir sözlə, əsl ziyalılığa çağırışdır. Bu isə təsdiq edir ki, onun əsasını qoyan onu yaradan şəxs və ya şəxslər sözün əsl mənasında şəxsiyyət olublar. Yəni, onlar idraki mahiyyətə də böyükdürlər. Onları idraklar kimidə adlandırıla bilər. İkinci cəhət ondadır ki, şəxsiyyət yüksək insani-psixoloji keyfiyyətlərə və mənəvi, psixoloji kamilliyə malik deyilsə o, bəşəriyyətin önündə gedə, insanlığa nümunə ola bilməz, onun təbliği və təqdir etdiyi fikirlər nüfuz qazana, yayına və dünyəvi ola bilməz. Zərdüşt isə bütün fəaliyyəti ilə insanlığa nümunə hesab edilə bilən idraki düşüncəyə, diqqətə, qavrayışa, hisslə-

rə malikdir. Üçüncü, Zərdüşt şəxsiyyətində bütün insani keyfiyyətlər bütöv bir psixoloji mahiyyətdə şölələnir ki, bu şölədən yaranan işıq işığa, doğruluğa səsləyir. Bəd əməllərdən çəkindirir, şər işlərdən uzaqlaşdırır, həqiqət yoluna qoşur, insanlığa qovuşdurur.

Pr.C.N.Kramer qeyd edir ki, dünya mədəniyyətinin və mədəni aləmin qaynağı Şumerdən başlayır. Bununla C.N.Kramer elm üçün çox vacib olan dünya mədəniyyətinin qədim ədəbi və dini-mifoloji kitabələrini tanıtdırdı. “Bilqamıs”da başlanan “Avesta”da davam edən nəğmələr-himnələr Şumer-türk folkloru və miflər ilə bağlıdır. Bunların kökü çox dərinliklərə gedib çıxır. “Kainatın ulu valideyn cütündən” yarandığı “ata Göydən”, ana Torpaqdan doğulub-törəməsi kimi fikir də ilk dəfə olaraq məhz “Bilqamıs” və “Avesta”da, xüsusən Böyük Zərdüştün fəaliyyətində öz psixoloji xüsusiyyətlərində xarakterizə edilir. Yəni, Şumer “qərb mədəniyyətinin ilk yurdu kimi qəbul edilərsə, dünya psixoloji dünya görüşün qaynağı da şumerlərdən başlayaraq axtarmaq lazımdır. Bu bizə əsas verir ki, Zərdüştü böyük şəxsiyyət Şumer-Babil-Türk mənəviyyatlılığının idraklığın təcəssümü kimi qiymətləndirək.

Psixologiya elmi qabiliyyətlər ilə fəaliyyətin mühüm komponentləri olan bilik, bacarıq və vərdişlərin eyniyyətini inkar edir. Şəxsiyyətlərin fəaliyyətində onların (bilik, bacarıq, vərdiş) vəhdət məsələsi əsas götürülür.

Zərdüşt haqqında Əbu Reyhan Biruni deyir ki, Bəstasifin şahlığının otuz illiyində böyük bir məclis hazırlandı. Hamıdan sonra muğanın əyan və ətrafından, Mənuçəhu şahın nəslindən olan azərbaycanlı Cəfədtumanın oğlu Zərdüşt gəldi. O, iki tərəfi-sağdan soldan, açıq olan cübbə geymiş qırmızı nazik tiftiklə örtülü zühnar salmış və əlində köhnəlmiş bir kağızı sinəsinə sıxmışdı. Məcusilər elə güman edirlər ki, bu varaq Bəlx sarayının səqfindən günorta zamanı göy tərəfindən göndərilmiş bir varaqdır. Belə ki, Səqf ayrılmış Bəstasifə yuxu içərisində bu səhifə verilmişdir. Bu səhifədə məcus dinini qəbul etməyə, Allaha inam yetirməyə, ona itaət etməyə, şeytana etməyi küfr bilməyə, şahlara itaət etməyə, təbiəti islah etmək üçün səy göstərməyə, yaxın qohumlara evlənməyə çağırırdı. Ana ilə evlənməyə gəldikdə Rüstəm oğlu Sinəhbud Mərzbanın dilindən etmişlər ki, o belə iş görməyi onlara məsləhət görməmişdilər və bu barədə demişdir:

O, dövrün ağsaqqalları və alimləri Bəstasifdən soruşmuşlar: bir şəxs anası ilə birlikdə adamlardan ayrılıb, təklikdə yaşayırsa, nəslinin kəsilməsini düşünüb, anasından başqa bir qadın tapa bilməzsə, belə etməlidir?

Bəstasif belə bir şəraitdə o şəxsə anası ilə evlənməyə icazə vermişdir. Bəstasif “Avesta” adlı bir kitab gətirmişdi ki, onun dili digər xalqların dilindən fərqlənir. Ona görə ki, dil həriflərinin çox olması ilə digər dillər içərisində yeganə dildir. Bu da onu göstərirdi ki, başqa xalqlar bu dili başa düşməsinlər. Ölkələrin alimləri və xalqın digər nümayəndələri Bəstasifin yanında toplandıqları vaxt misi əritməyi onlara əmr edir. Mis əridikdən sonra Bəstasif deyir: “Ey Allah, bu kitab sənin mənə göndərdiyin kitabdırsa, qoyma ərinmiş mis məni yandırsın!” Sonra o, ərinmiş misi onun üzərinə axıtmağı əmr edir. Ərinmiş mis başdan ayağa onun sinəsini, qarnını bürüyür və hər tükdən donmuş mis qutu kimi onun bədənindən asılır. Zərdüştü şəxsiyyət kimi başqalarından fərqləndirən əsas cəhət onu yüksək psixoloji duyuma malik olmalıdır. Bu psixoloji duyum Zərdüşt sözünü, ideya və fikrini qüdrətli etmişdir. Zərdüştün özü və ümumiyyətlə, Zərdüştlikdə şəxsiyyət obrazı

problem kimi üç psixoloji məqamı ilə fərqlənir.

Birinci məqam ondan ibarətdir ki, şəxsiyyət təmiz anatomik-bioloji orqanizmə malik olmalıdır. Məhz təmiz orqanizmə malik olanlar psixi fəaliyyəti elmi surətdə anlama bilməklə, insanda seçə bilmək və bədəni öz iradəsinə tabe etmək qabiliyyəti yaradır.

İkinci məqam ondan ibarətdir ki, şəxsiyyət öz fəaliyyətində həmişə təmiz söz demək bazasına malik olmalıdır. Yəni, psixi olanın təbiətinin anlaşılmasında fərqlər şəxsiyyətin psixi simasının şərh edilən dəyişiklikləridir.

Üçüncü məqam şəxsiyyətin idrakı bütünlüyünü xarakterizə edir. Zərdüştə görə şəxsiyyət təmiz əməlinə görə tanınmalıdır, qiymətləndirilməlidir. Yəni, şəxsiyyət emosional reaksiyaların təsirlərinə heç zaman qapılmamalıdır. Psixi inkişafın mərhələləri onda həmin normal getməli və qəbul olunmalıdır. Şəxsiyyətin həm praktik, həm də nəzəri fəaliyyəti onun psixikasını formalaşdırır. İnsan fəaliyyətinin məhsulu olan bir və yaxud bir neçə cəhəti özü şərtləndirir. Zərdüşt də "Avesta"-da həqiqətin psixologiyasını tərənnüm edir:

*Təntənəli nəğmə evində
Qohumlara həyat verməyə hazıram.*

*Qoy mənim bütün illərimə
Hürmüz özü haqq versin
Nə qədər sağam, Artanın yoluyla
İnsanları həqiqətə aparacağam.
(1, səh.52)*

Zərdüşt "Avesta"-da həqiqət sevər qüvvələrlə şəxər qüvvələrini eyni psixoloji yanaşma ilə birliyə, oda inanmağa çağırır və psixoloji yayınmada "sehrli dilə", "möcüzəli sözə" həmişə ehtiyac olacağını bildirir. Bu bir daha Zərdüştün dərin psixoloji mahiyyətə malik idraklılığını təsdiq edir.

Zərdüşt görə "möcüzəli söz"ün psixologiyasını yaxın bilməklə insanları düz yola, həqiqət yoluna, xeyirxahlığa, təmiz əməllərə qoşulmağa, şəxər işlərdən çəkinməyə çağırır. "Avesta"-da söz-surətdir, daha doğru desək, obraz, surət səviyyəsinə yüksəlir, söz Mantra Spenta adı ilə çıxış edir. Və Zərdüştün özü tanrıdan-Hürmüzdən "möcüzələr yaradan" təzə, müdrik sözlər istəyir. O, sözlər ki, onlar şəxsiyyətin psixoloji simasını zənginləşdirir, insanın psixoloji xüsusiyyətlərini daha çox uzlaşdırır.

*"Hürmüz, mən səni tərif edirəm,
Ver mənə ağızdan-ağıza keçən
Elə müdrik sözlər ki,
İlk dəfə zühr etmiş olsun".
Və yaxud
"Hürmüz, kömək elə nəğməkara,*

*Hamını sənə itaətkar etdim!
Ey yaxın, gözəl dost
Artanı və xeyri idarə edən
Hürmuz, köçək elə nəğməkara!"*
(1, səh.52,53)

“Avesta” bütövlükdə “ilahi nəğmələr” adlanır. Bu nəğmələrdə ancaq “Təmiz söz, düz söz, haq söz”dən danışılır. Təmiz kəlam, düz kəlam, haqq kəlam, nəğmələrdə formalaşır.

Və şəxsiyyətə:
*"Etiquada uyğun söz deməyi
Etiquada uyğun düşünməyi
Etiquada uyğun hərəkət etməyi"-
tövsiyə edir.*
(1, Səh. 52)

Psixologiyada nisbi davamlılıq insanın daxil olduğu və şəxsiyyəti müəyyən edən ictimai münasibətlər məcmusunun müəyyən sabitliyi ilə, onun həyat şəraiti ilə, fiziki simasının xüsusiyyətləri və i.a. ilə bağlıdır. Yəni hər hası bir işi başlamaq istəyirsənsə onu özün üçün psixoloji idrakından keçirt. Başlamaqdan əvvəl onun nəticəsini düşünmək lazımdır. “İşini yaxşı bilməyənlər olur.

Xarəd əhli yanında xar müdam
Və yaxud:
*Bu andla özümü hürmüz rəğbətçi
Zərdüşcü elan edirəm:
Uğurlu fikirlər düşünəcəyimə
and icirəm!*

*Hürmüz, tərif deyim sənənin şənində!
Bu həyat, bu dünya necə yaranıb,
Ağızdan-ağıza dolaşmış gələn.
Müdrək kəlamları yetir sən mənə!*
(1, səh 93)

*Uğurlu söz deyəcəyimə and icirəm!
Uğurlu işlər görəcəyimə and icirəm!*

Zərdüştlə bağlı bu faktları nəzərdən keçirərək demək olar ki, psixoloji fikir tarixində ali insani keyfiyyətlər kimi ən qədim zamanlardan bəri təmiz düşüncə, düz söz, nitq, münasibətlər toplusu şəxsiyyətə aid Tanrı neməti kimi türklərə əxz olunmuşdur. Zərdüştə görə şəxsiyyətin psixi simasının açılması fərdi-psixoloji təhlilinin ən ümumi strukturunun sinir-psixoloji xüsusiyyətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi açılmasındadır. Zərdüştün nəğmələrində şəxsiyyətin böyüklüyü daim təqdir olunur, “İlahiləşdirilir”. Bu ilahiləşdirmədə hətta cəmiyyətin özü belə əsl mənəvi saflıqların bazası kimi tərif edilir. Belə bir bazada şəxsiyyət yüksək insanı keyfiyyətlərə və kamilliyə malik deyilsə, o, bəşəriyyətin önündə gedə, insanlığa nümunə ola bilməz, onun təbliği və təqdir etdiyi fikirlər nüfuz qazana, yayına və dünyəvi ola bilməz.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixində məhz şəxsiyyətin həyat

şəraiti ilə fiziki simasının fərqli xüsusiyyətləri ilkin olaraq Zərdüştün yaradıcılığında təhlil olunur. O, şəxsiyyətə geniş bir psixoloji anlayış kimi baxır. “Ailə xoşbəxtliyin açarıdır”, “Psixi proseslər insana ailədən gələn” ilahi nəğmələr” təsvir edir. “İlahi nəğmələr”ə görə ailə cəmiyyətin, həyatımızın yanan, yandırılan ilk işığı, ilk ocağıdır ki, insanları münasibətlərdə saxlayır. İdraklarına hakim kəsilən elə ideyaları formalaşdırır ki, şəxsiyyət həmin ideyalardan əvvəldən (bəşikdən) axıradək (fəaliyyət zamanı) qidalanır. Ailə nə qədər işıqlı, saf və təmiz görünürsə onu göylər-Tanrı daha çox nüfuz edir. İnsan ilk dəfə malik olacağı psixoloji mühakiməni ailəsindən götürür, qazanır. İnsan ilk dəfə bu işıqla təmizlənir. Konkret mənada ailədə qazanır, el-oba, cəmiyyət həyatı üçün hazırlanır. “Avesta”da Zərdüşt ilahə Anahitin “nəğmələrin”də ailənin psixoloji olaraq belə xarakterizə edir:

*“Bütün ərhlərin ailəsini quran odur
Nəsl üçün ana oğuşuna
Bütün qadınları hazırlayan odur.
Analarda analıq bətnini o hazırlar
Qadınlara doğuşu ..... o uğurlar
Güc vermək gərəksə anaların işinə,
O doldurar, süd verər anaların
döşünə”
(1,səh.94)*

Zərdüşt mahiyyətində psixoloji mənaca tədqiq etməli çoxlu kəlamlar vardır və əsərdə bu kəlamlarla bütün “nəğmələr”də rastlaşırsan. “Avesta”dan gələn bu sirli kəlamlar indinin özündə belə psixoloji nöqteyi-nəzərdən açılmalı izaha, şərhə daima möhtacdır. Məsələn ədəbiyyatımızda Nizamidən, Xətaidən “Zərdüşt odu”, “Zərdüşt zəndi”, “zənd ilə Zərdüştü yıxan atəş”, “Od Bəqəlbi-məcnün” və s. kəlamlar xeyli çoxdur. Zərdüştün kəlamınca insanın idrakının durulması qəlbinin işığı, odu, alovu ana südü ilə mayalanmasıdır. Ana südü mayalanan qəlbi işığı, odu, alovu indinin özündə belə qaçqınlıq, köçkünlük, didərginli günlərimizdə psixoloji fikir tariximizin yaradıcıları sayılan şəxsiyyətlərimizin fəaliyyətində ana teli, ədəbiyyatlılıq, idraklılıq, zənginlik kimi inkişaf edir, şaxələnir, kamilləşir, məhəbbət oduna dönüb, vətənə, torpağa, el-obaya, ailəyə, övlada, dosta, qohum-qardaşa genetik təkrarlanan etik məhəbbətə çevrilir. Psixologiyada şəxsiyyət üçün sabit əhəmiyyətə malik obyektlərə tələbatların təmin edilməsi intellektuallıq stimulu kimi başa düşülür. Zərdüşt deyirdi “insan heyvanla ali insan arasında gərilmə bir ildir-uçurum üstündə bir il”, “Zərdüşt odu”nun üstündəki

ocağa ip düşərsə gərilsə də o qırılmaz. Zərdüştün yaratdığı, təlqin etdiyi, ocaq, elə-belə yanan ocağın alovu deyil, insanın daxilində yanan işıqdır: O, mifiq intellektual tələbatlar yaratmaqla pak insani hissi, duyğularda formalaşır. Zərdüşt qeyd edir ki, üzərində bir damla şəh var deyə, titrəyən gül tumurcuğu ilə ortağ nəyimiz var bizim? Doğrudur, biz həyatı sevirik, amma yaşamaq üçün deyil, sevməyə alındığımız üçün. Sevməyə alındığı üçün türklərdə ali və tam şəxsiyyət, qəhrəman olduğundan, həm də əxlaqi paklıq, təmizlik nümunəsi olaraq özlərindən sonra gələnləri də formalaşdırmışdır. Ən çox qəribəlik ondadır ki, elmi ədəbiyyatlarda belə türk şəxsiyyətlərində motivləşən ən çox davranış nöqtələridir. Zərdüşt də bu mənəvi psixoloji mahiyyəti ənənəvi təbliğ və təlqin edirdi. Bu təlqinliyin mərkəzində yaranan ideyaların hamısında deyilirdi ki, sevgi, məslək, amal şəxsiyyətin-insanın işığıdır, həyatın odu, məşəlidir: deməli cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsidir. Bunlarsız həyat ola bilməz. Bun-

suz inkişaf da yoxdur. Bunsuz şəxsiyyət gələcəyə də gedə bilməz. Görkəmli alim psixoloq V.Vundt deyirdi ki, şəxsiyyət müəyyən mədəniyyətə xas olan tipik tərbiyə üsulları vasitəsilə formalaşır. Həmin tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, etnik stereotip və yönümləri ilə formalaşır. Zərdüştün insanlara vermək istədiyi amal və əməllər nəticə etibarı ilə bu ana torpağımızın adında təcəssüm edib: odlar yurdu, odlar diyarı Azərbaycan.

“Avesta”dan gələn bəşəriyyətin yüksək insanı meyarları sayılan, həyat eşqi, vətən eşqi, qurub-yaratma eşqi, sənət eşqi, qəhrəmanlıq eşqi, əməl eşqi, qələbə eşqi, həqiqət eşqi, dünyəvi bəşəri düşüncələr Zərdüştün dediyi kimi “minlərcə ilin təkcə düşüncəsi deyil” əsirlərin, qərinələrin, il və ayların adlarına qopub gəlmiş əzəli türk idraklığı, türk hissləri, türk zənginliyinin psixoloji mahiyyətliyi ki, bu gündə “od haqqı”, “ocaq haqqı”, “Günəşə and olsun” və s. kəlamlar kimi yaddaşda qalıb. Məhz belə bir psixoloji yaddaşın yaradıcısı idi Zərdüşt.

Ədəbiyyat:

1. Elməddin M. Əlibəyzadə "Ana kitabələr". B, Azərnəşr, 1996.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Elm, 1989. səh.60-80
3. Əhmədov N.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, Elm, 2001, səh. 10-40
4. Hüseynzadə R.L. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir. Bakı, Elm, 2005. səh.41-76.
5. Məmmədzadə Z.S. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986. səh. 40-65.
6. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005, 288 s.
7. Əliyev R. Psixologiya tarixi. Bakı, 2006. səh. 10-35.
8. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr. 1981, səh.95
9. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı. Bakı. Maarif 1991. səh.117.
10. Əbülfəz Hüseynli. İlahi nəğmələr. Dırçəliş jurnalı, yanvar 1992, səh.50.
11. Məhəmmədəli Tərbiyyət Dənışməndani. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı-1987, səh 210
12. Слотина Ф.В. Психология личности. Питер 2008, ст.1-17.
13. Бакрах, Психология личности. М.; 2008. Ст.510

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗА ЛИЧНОСТИ ЗАРДУШТА
СПИТАМЕДИНА, СОЗДАТЕЛЯ «АВЕСТА»**

«Авеста» занимает большое место в древней тюркской мышлении, в истории психологической мысли. В психологии зардушта мировое назначение личности - делать людям добро, протянуть руку помощи. По зардушту личность должна не только сама сторониться плохих людей и дел, но и защищать от этого других. В данной статье анализируются мысли, связанные с личностью зардушта.

**THE CREATOR OF THE “AVESTA”
SPITAMEDIN ZARDUSHT PERSONS
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS**

The “Avesta” takes special place in ancient Turkish thinking, in history of psychological thought. In psychology of zardusht persons world nomination is to make good for people, to help them. By zardusht person must not only avoid worse people and works. But also defend other people from them.

КОНЦЕПЦИИ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИИ

Дьякова Татьяна Викторовна

Магистрант кафедры психология

Психоцентрический подход к развитию артериальной гипертензии рассматривает психологические причины как первичные в развитии этой болезни. Ниже кратко изложены основные идеи нескольких психоцентрических концепций, авторы которых стараются объяснить генез артериальной гипертензии (АГ) с разных позиций.

Психоаналитическая концепция. В рамках психоаналитической концепции (S.Freud, 1971) устанавливаются прямые психосоматические корреляции между личностью и соматическим заболеванием, причем в одном случае патогенным фактором развития АГ является конфликт, лежащий в области бессознательного; а в другом – набор определенных личностных свойств, провоцирующих возникновение болезни.

Психосоматический симптом трактуется как результат конверсии психической энергии на тот или иной орган, т. е. трансформации в двигательные, сенсорные или (как в случае гипертонических кризов) вегетативные эквива-

ленты. Источником этой энергии являются вытесненные в сферу бессознательного представления, ассоциирующиеся с конфликтом (например, представления, связанные с желанием, недопустимым для личности с точки зрения норм морали или социальных правил). Данная психическая энергия в случае невозможности ее нормального выхода преобразуется в энергию иннервации и порождает соматические\вегетативные симптомы. Проявление симптома в соматической сфере смягчает гнет бессознательного конфликта.

Концепция личностного предрасположения. Особого внимания заслуживает концепция личностного предрасположения АГ. Личностно ориентированные психосоматические модели рассматривают те или иные характерологические паттерны в качестве предикторов АГ.

В 1948 г. Ф. Данбар формулирует теорию, согласно которой совокупность определенных черт характера (выделенных с помощью статистических корреляций) непосредственно ответственна за возникно-

вление соматического заболевания. Автор сообщает о результатах психометрических исследований, в которых выявлены корреляционные связи между чертами личности и АГ. На этой основе выделяется «личностный профиль», характерный для гипертонических больных (ГБ).

Положения выдвинутые Данбар в середине прошлого века и постулирующие наличие прямых связей между определенным типом личности и конкретным соматическим заболеванием, в ходе последующих исследований не получили полного подтверждения [4; с.4]. По результатам исследований Агеенковой Е.К., проведенных на выборке 1,5 тыс. человек, не выявлены доказательства теории «профиля личности». В исследовании автора, основанном на эпидемиологической модели, было возможно выделить группу здоровых и по две группы больных ГБ и ишемической болезнью сердца (ИБС): 1) осведомленных о своем заболевании и 2) с впервые обнаруженным заболеванием, где обследуемые не знали о том, что они больны. Исследования по тестам ММРБ и Айзенка указали на отсутствие различий между психологическими профилями здоровых и больных, не

осведомленных о своем заболевании. Только лишь в группах больных, осведомленных о наличии у них заболевания выявлены характерные и известные по многим исследованиям повышения уровня невротизации и тревожности [2; с.21, 3; с.18-23].

Теория «специфических конфликтов». Согласно теории «специфических конфликтов» тип соматического заболевания определяется характером неосознаваемого конфликта, реализующимся теми или иными эмоциональными состояниями. Один и тот же конфликт может возникать при различных типах личности. Каждой эмоциональной ситуации соответствует психосоматическая реакция со специфическим синдромом физических изменений, например такой, как гиперемия, изменения сердечного ритма, подъем артериального давления (АД) и т.д. Если неосознаваемое эмоциональное напряжение сохраняется в течение длительного времени, то будут сохраняться и изменения в работе физиологических систем, приводя к нарушению их нормального функционирования и в конечном итоге провоцируя развитие болезни. Влияние длительно сохраняющегося эмоционального напряжения приобретает патоген-

ный характер, если отсутствует возможность его выхода в поведенческие акты. Результатом таких эмоциональных состояний будут разные патологические процессы: к примеру, повышенное АД как следствие подавленного гнева и т.п.

Таким образом, базовым источником АГ в концепции Ф. Александера остается бессознательный конфликт. Однако в отличие от «конверсионной» концепции Фрейда у Александера отсутствует положение о трансформации психической энергии в иннервацию органов, а «личностный профиль» (по Данбар) как совокупность черт характера также не является предиктором сердечно-сосудистой патологии. Опосредующим звеном в представлении этого автора и его сторонников (концепция вегетативного невроза T.French, F.Alexander) выступают эмоции, определяющие в свою очередь характерные вегетативные симптомокомплексы.

В то же время в некоторых исследованиях положения концепции Александера не находят подтверждения. Так, J.Markovitz и соавт. (1993 г.) при сравнении больших выборок больных гипертонией и людей с нормальным уровнем АД не находят у гиперто-

ников повышения частоты симптомов гнева и склонности его сдерживать (подавлять). К сходным выводам, основанным на обследовании 283 пациентов в возрасте 30-60 лет с умеренной АГ, приходят R.Freidman и соавт. (2001 г.).

Российские исследователи Г.Ф.Ланг (1922, 1948, 1950 гг.) и А.А.Мясников (1954, 1965 гг.), разделяющие концепцию «токсических компонентов», занимают дуалистическую позицию. Согласно их представлениям существенным условием для формирования и длительного сохранения отрицательных эмоций – патологического аффекта, в свою очередь отвечающего за развитие АГ, может быть наличие определенных личностных черт эмоциональной вязкости и склонности к фиксации негативных эмоций (В. Н. Мясищев, 1959), тревожной мнительности [4; с.4, 5; с.43]. В особенности Г.Ф.Ланг и его ученики, разработали теорию психогенеза ГБ. Согласно этой теории, основной причиной ГБ является аффективное и общее психическое напряжение, обусловленное психотравмирующей ситуацией. Длительное напряжение, связанное с переживанием отрицательно окрашенных эмо-

ций, задерживаемых в проявлении, и является тем стрессором, который пускает в ход всю сложную реакцию и противоречивый патологический процесс, который клинически именуется гипертонической болезнью. Чтобы под влиянием такой причины развился этот, а не другой патологический процесс, необходим ряд добавочных, более или менее важных и обязательных условий: наследственность, конституция, возраст, особенности диеты и т.д. Однако первопричиной заболевания, т.е. той связью, которая обуславливает возникновение следствия, но и определяет его характер и особенности, является психогения [1; с.10].

Концепция психосоциального стресса. К психоцентрическим принадлежит и концепция психосоциального стресса, воздействие которого также интерпретируется в качестве основной причины возникновения АГ. В данном случае объектом исследования становятся обе составляющие, задействованные в формировании ГБ: с одной стороны, природа стрессора, с другой – предрасположенность личности и прежде всего на уровне реагирования психики на воздействия внешнего мира.

Следует сразу же заметить, что исследования такого рода имеют ограничения, вследствие чего не дают убедительного ответа на вопрос, является ли эмоциональный дистресс причиной или следствием гипертонии.

В большинстве работ указывается на психогенный характер манифестации АГ.

Так, F.Dunbar (1948 г.) находит, что у 90% больных ГБ смерть близкого, развод, плохое финансовое положение или сочетание этих факторов непосредственно связаны с началом болезни. Период до возникновения АГ обычно характеризуется кошмарами, связанными со смертью или разлукой с родным человеком. Автор предполагает, что АГ развивается в связи с тем, что обычная психологическая защита пациента против его конфликта ослаблена либо же за счет особенностей личности, либо за счет силы самого конфликта, либо же за счет неблагоприятных способов защиты (алкоголизация и т.д.). Тяжелые симптомы ГБ становятся заметными спустя несколько месяцев или лет после воздействия психотравмирующего фактора [4; с.4].

Литература:

1. Авербух Е. Ф. Психика и гипертоническая болезнь. – Ленинградское отделение: «Медицина», 1965.
2. Агеенкова Е.К. Особенности психологической структуры личности и психосоматических соотношений у больных гипертонической болезнью и ишемической болезнью сердца (по материалам скрининговых исследований). – Автороф. канд. дисс. – Л., 1986.
3. Агеенкова Е.К. Психологические факторы в развитии сердечно-сосудистых заболеваний. – Психотерапия и клиническая психология. – №3(5). – 2002.
4. Медведев В.Э. Психические расстройства и гипертоническая болезнь (обзор литературы) // Психические расстройства в общей медицине. – Под. ред. А.Б. Смулевича. – Т.2, № 1, 2007.
5. Околоков А.Н. Диагностика болезней внутренних органов: Т.7. Диагностика болезней сердца и сосудов. – М.: Мед. лит., 2007.

ARTERİAL HİPERTENZİYANIN KONSEPSİYALARI

Psixosentrik konsepsiyalardan hər biri psixoloji səbəblərə ilkin olaraq arterial hipertenziya törəməsində baxır. Lakin, konsepsiyaların müəllifləri xəstəliyin yaranmasına təsir göstərən amillərə baxışlarında fərqlənirlər. Müxtəlif konsepsiyalar nöqtəyi nəzərindən bu amillərdən biri xəstəliyə şəxsi meylik, uğursuzluq sahəsində münaqişələr, uzunmüddətli psixotravma vəziyyətləri, stress və digərləri ola bilər.

CONCEPTS OF ARTERIAL HYPERTENSION

Each of psycho-central conceptions considers the psychological reasons as primary in genesis (origin) of arterial hypertension. However, authors of conceptions divide about factors influencing on illness occurrence. From the point of view of different conceptions one of the factors can be personal predisposition to illness, conflicts in the field of unconscious, long psychologic traumatic situations, stress and many other things.

UŞAQLARIN OĞURLUQ ETMƏLƏRİNİN PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ HAQQINDA

Səməndərova A.F.

*BDU-nun psixologiya kafedrasının baş
müəllimi, psixologiya elmləri namizədi*

Gündəlik həyatımızda biz tez-tez kiçik yaşlı uşaqların icazəsiz başqalarına məxsus olan əşyaları götürdüklərinin şahidi oluruq. Bəzi valideynlər buna adi hal kimi baxaraq heç bir reaksiya vermədikləri halda, digərlərini belə vəziyyət çox narahat edir. Xüsusilə də belə əməllər mütəmadi olduqda. Bəs görəsən uşaqların belə davranmalarının səbəbi nədir? Nəyə görə uşaqlar oğurluq edir?

Bu problemin tədqiqinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda uşaqların oğurluq etmələrinin səbəbini şərti olaraq 3 yerə bölürlər:

1. İradənin və mənəvi-əxlaqi təsəvvürlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi;

2. Ailədə uşağın psixoloji diskomfortu, valideynlərlə ünsiyyət çətinliyi;

3. Xoşuna gələn əşyanı əldə etməklə bağlı güclü istək.

Məlum olduğu kimi əxlaq və hüquq normalarını insan təcridən, inkişaf prosesində dərk edir. Müəlliflərdən J.Piajeyə görə, uşaqlar bu normaları kiçik yaşlarından bö-

yükləri təqlid edərək öyrənir. Onun fikrincə, uşaqlarda əxlaqi və hüquqi şüurun inkişafı iki mərhələni keçir (4,586) :

I-mərhələdə (6-7 yaş) - hələ uşaqlarda həqiqi əxlaqi mövqe müşahidə edilmir. Onlar hüquq və əxlaq normalarına ona görə riayət edirlər ki, əks halda cəzalana bilərlər. Uşaqlar valideynləri tərəfindən verilən cəzanı ədalətli, düzgün hesab edir. Özü də onlar bu normaları valideynlər tərəfindən verilən və dəyişməz kimi qavrayırlar. Oğurluq etməyi, yalan danışmağı da bu əməllərin gətirdiyi neqativ nəticələrini dərk etdiyinə görə yox, əks halda valideynləri tərəfindən cəzalana biləcəkləri üçün pis əməl kimi qiymətləndirirlər. Əxlaq və hüquq normalarına riayət edilməsinin hər kəs üçün, ümumilikdə cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olduğunu hələki dərk etmirlər.

II mərhələdə – 8 yaşından başlayaraq uşaqlar əxlaq və hüquq normalarının əhəmiyyətini dərk etməyə başlayırlar. İndi onlar əməlləri daha çox motivinə görə qiymətləndirməyə başlayırlar. On-

lar başa düşürlər ki, məhz hüquq normalarına zidd olduğu üçün, cəmiyyətdə bəyənilmədiyi üçün «oğurluq» etmək olmaz.

Kiçik yaşlı uşaqlar pisi yaxşıdan valideynlərinin onların əməllərinə verdiyi reaksiya nəticəsində fərqləndirir. Adətən, valideynlər mimika və intonasiyanın köməyi ilə uşağa hansı davranışın bəyənilən, hansının isə arzu edilməz olduğunu izah edir.

Yəqin ki, gəzintidən qayıdarkən başqasının oyuncağını özü ilə aparmağa çalışan kiçik uşaq heç kimi təəccübləndirməz. Çünki hələ kiçik yaşlı uşaq mülkiyyətin nə olduğunu dərk etmir. Uşaq onu əhatə edən mühiti fəal olaraq tədqiq edir. Sanki bütün dünya onundur. Başqasının oyuncağını ona görə götürür ki, oyuncağı çox bəyənib. Özü də bu zaman öz oyuncağını unudur.

Uşaqda «mənimkidir», «başqasınındır» haqda təsəvvürlər isə 3 yaşından sonra, mənlik şüuru inkişaf etməyə başladığı zaman yaranır. 2-3 yaşlı uşağı «oğru» adlandırmaq heç kimin ağına belə gəlməz. Onun götürdüyü oyuncağı əlindən alır və ona başa salırlar ki, bu A.-nın oyuncağıdır və onu icazəsiz götürmək olmaz. Lakin uşaq nə qədər böyüyürsə, onun əməlinin «oğurluq» kimi qiymət-

ləndirilməsi gümanı bir o qədər artır. Belə situasiyada uşağın yaşı törədilmiş əməlin dərk edilməsini sübut edən danılmaz bir amil kimi çıxış edir.

Görəsən simpatiya bəslədiyi yaşına anasının qızılarını bağışlayan 5 yaşlı oğlanı oğru hesab etmək olarmı? O, hesab edirdi ki, bu zinət əşyaları anasına mənsub olduğu kimi həm də ona mənsubdur.

Çox vaxt uşağın bu cür asosial davranışında valideynlərin özü təqsirkardır. Belə ki, uşağa «mənimkidir», «başqasınındır» anlayışları arasındakı fərqi izah etməyiblər.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq müxtəlif sosial rolları, o cümlədən mənfi qəhrəmanların rollarını sınıyaraq onların davranışlarını oyunlarında təqlid edir.

Real həyatı və filmdə müşahidə etdiyi həyatı izləyərək uşaq necə olacağı haqda öz seçimini edir. Çox vaxt cəmiyyətdə pislənən davranış filmlərdə başqa cür təqdim edilir: Bəzən hətta nəyisə oğurlamaq, kiməsə kələk gəlmək müsbət bir keyfiyyət kimi qələmə verilir. Bu xarakterli davranışın belə təbliğinə həm də müəyyən şou-proqramların qəhrəmanları, mahnılar, filmlər öz güclü təsirini göstərir.

Uşaqlar isə kiçik yaşlarından bunları müşahidə edir və özünə-məxsus tərzdə qavrayır.

Kiçik yaşlı uşaqlar daim qiymətləndirmə situasiyasına düşür. Onlar təkcə valideyn və müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilmir. Həm də sinif yoldaşları tərəfindən qiymətləndirilir. Sinif yoldaşlarının qiyməti uşaq üçün daha əhəmiyyətli olur. Məhz bu yaş dövründə uşaqların mənəvi inkişafı, sosial normaların mənimsənilməsi daha fəal olur, şəxsiyyətin mənəvi əsası qoyulur. İndi hər şey təqdim edilən dəyərlər şkalasından asılı olur. Yaşlıları arasında hörmət qazanmaq və populyar olmaq üçün xüsusilə uğursuz ailələrdən olan uşaqlar hər şeyə, hətta oğurluğa belə hazırdırlar. Əgər valideynlər daim məşğuldurlarsa, uşağa soyuq münasibət göstərirlərsə, belə halda uşaq mənəvi, emosional dəstəyi kənarda axtarır. Bəzən uşaq mənfi istiqamətli kompaniyaya düşür.

Oğurluq həm də ailədəki emosional diskomfortdan, uşağın həyat əhəmiyyətli tələbatlarının təmin edilməməsindən xəbər verir. Bəzən valideynlərin başı işlərinə, yaxud da yeni dünyaya gəlmiş övladlarına o qədər qarışıq ki, uşaq özünü çox tənha və valideynləri tərəfindən atılmış hiss edir. Ona elə gəlir ki, valideynləri artıq onu

sevmirlər. Belə hallarda uşaq ailə daxilində oğurluq etməyə başlayır: atasının cibindən, yaxud anasının çantasından izinsiz pul götürür. Əslində isə bu yolla valideynlərinin diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır(2,18).

Məsələn, 8 yaşlı A. adlı qız öz kiçik yaşlı qardaşının əşyalarını gizlədir, sonra isə atırdı. A. ilə söhbətimizdən aydın oldu ki, o ona görə belə davranırdı ki, ailədə kiçik qardaşına daha çox diqqət yetirilir, onun gələcəyinə böyük ümid bəslənilirdi. A.-nın yaxşı oxumasına baxmayaraq, ailədə onun uğurlarına etinasız münasibət bəslənilirdi. Üstəlik o, sinifdə də yaxşı oxuyan şagirdlər sırasına düşə bilmirdi.

A. özünə qapanmışdır. Sinifdə heç kimlə dostluq etmirdi. Yeganə dostu isə evdə saxladığı siçanı idi. A. məhz onunla sevincini və kədərinə bölüşürdü.

Göründüyü kimi, A.-nın oğurluğunun səbəbi valideynlərinin ona qarşı olan soyuq münasibəti idi. Bunun nəticəsində o, kiçik qardaşını qısqanır və ailənin «sevimlisindən» qisas almaq istəyirdi. Sanki bu yolla özünə qarşı diqqət tələb edirdi.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, çox vaxt valideynlər belə hallara etinasız yanaşır və oğurluq ailənin

hüdudlarından kənara çıxdıqda və böyük miqyaslar aldıqda həyəcanlanmağa başlayır.

Psixoloqlardan E.Davidovanın da tədqiqatları oğurluğun uşaqların onlara travma yetirən şəraitə reaksiyası olduğunu göstərir.

Ailədə sevilmədiklərini hiss edən, erkən yaşlarında valideynlərinin davamlı münaqişələrinin və boşanmalarının şahidi olmuş uşaqlarda belə əməllər tez-tez müşahidə edilir.

E.Davidovaya görə, bu cür ailələrdə böyüyən uşaqlar valideynlərinin onlara olan sevgisini, dostlarının olmasını, sinif yoldaşlarının yaxşı münasibətini ən böyük xoşbəxtlik hesab edirlər.

Məsələn, Ş. evdən pul oğurlayır və bu pula aldığı şirniyyatı digər uşaqlara paylayırdı. Ş. ilə söhbətimizdən aydın olmuşdur ki, bu yolla o, özünə dost və yaxşı münasibət qazanmaq istəyirdi.

Ümumiyyətlə, oğurluq edən uşaqların əksəriyyəti özlərinə inamsız, çox inciyən və kövrəkdirlər. Bu səbəbdən də yaxınları tərəfindən emosional dəstəyə, onlar tərəfindən qəbul edilməyə böyük ehtiyac duyurlar. Lakin öz davranışları ilə bu uşaqlar əksinə, ətrafdakıları özlərindən uzaqlaşdırırlar. Oğurluq etmələrinə baxmayaraq, onlar bunu inkar edir, heç

nə baş verməmiş kimi davranırlar. Bu cür davranış isə valideynləri çox əsəbiləşdirir. Çox vaxt bu uşaqlar nəyə görə oğurladıqlarının səbəbini izah edə bilmirlər. Valideynlərinin «Başqasının əşyasını niyə götürmüşsən?» sualına tam səmimi olaraq «Bilmirəm» cavabını verir.

Valideynlər başa düşməlidir ki, oğurluq əslində uşağın valideyndən özünəməxsus şəkildə yardım istəməsidir. Oğurluğun simvolik dili ilə yaxınlarına mənəvi və maddi zədə yetirməklə uşaqlar özlərini necə pis hiss etdikləri haqda valideynlərinə xəbərdarlıq edir.

Bəzən də oğurluğun köməyi ilə uşaq özünü təsdiq etmək, özünə diqqəti cəlb etmək, kiminsə hörmətini qazanmaq istəyir. Bu cür uşaqlara özlərini əhəmiyyətli hiss etmək vacibdir. Buna isə başqa yolla nail ola bilmirlər.

Ailədən dəstək almayan uşaq ailədən kənarda da oğurluq edə bilər:

M. adlı 2-ci sinif şagirdi sinifdə ortalıqda olan oyuncaq və pulu oğurlayırdı. Lakin bunlardan istifadə etmirdi. Bu əşyaları oğurladıqdan sonra onları müəllimin tapa biləcəyi yerlərdə gizlədirdi. Onun bu davranışı intiqamı xatırladırdı. Sanki bu yolla ətrafdakı insanları cəzalandırmaq istəyirdi.

M.-lə və onun valideynləri ilə söhbətimizdən məlum olmuşdur ki, istər evdə, istərsə də məktəbdə oğlan ciddi problemlər yaşayırdı. Ailədə münasibətlər çox soyuq idi. Hətta ona münasibətdə fiziki cəza tətbiq edilirdi. Valideynlər arasında münasibətlər konfliktli idi. Nəinki onu, hətta böyük bacısını da ailədə sevmirdilər. Baxmayaraq ki, onların hər ikisi çox qabiliyyətli idilər.

M. məktəbdə də bir sıra problemlər yaşayırdı. Sınıfdə populyar deyildi və heç kim tərəfindən sevmirdi. Yoldaşlıq etdiyi yalnız bir nəfər var idi. Yaşadları ilə dostluq münasibətləri qura bilmirdi. Müəllimlərlə də münasibəti yaxşı deyildi. Çox tənha idi. İnsanlara yaxınlaşmağa çalışsa da, onlarla ünsiyyəti heç cür alınmırdı. Sınıfdə oğurluq etməsinin səbəbini isə M. belə izah edirdi: «istəyirdim ki, onlar da özlərini mənim kimi pis hiss etsinlər».

Digər bir halda isə R. adlı qız sinif yoldaşlarının kitablarını, dəftər və qələmlərini toplayır və müəllimlər arasında «xuliqan» adı qazanmış, sinif yoldaşları arasında isə böyük hörməti olan bir oğlanın çantasına qoyurdu.

R.-lə və müəllimləri ilə söhbətdən məlum olmuşdur ki, o sınıfdə hamıdan kiçik idi. Məktəbə vün-

derkind kimi daxil olsa da, elə ilk vaxtlardan təlimdə böyük çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Valideynlər isə hesab edirdilər ki, müəllimlər onların övladlarına qarşı haqsız davranırlar.

R.-in sinif yoldaşları ilə münasibətləri də alınmırdı. Hər kəs tərəfindən hörmət qazanmaq istəsə də, sinif yoldaşları üçün avtoritet deyildi, tez-tez onlarla dalaşırdı. Müəllimlərdən qorxur, iki alacağın hissi etdikdə gündəliyini evdə unutduğunu deyirdi.

Aydındır ki, R. bu yolla özünü təsdiq etmək istəyirdi. Eyni zamanda sınıfdə avtoritet olan oğlandan qisas alırdı. Onu oğru kimi qələmə verməyə, gözdən salmağa çalışırdı.

Ümumiyyətlə, emosional diskomfort yaşayan uşaq ilk oğurluğunu erkən yaşlarında, hələ onda davranışın iradi tənziimi formalaşmadığı, mənəvi təsəvvürlərin yaranmadığı bir zamanda törədə bilər. Adətən, bu zaman əksər valideynlərin reaksiyası eyni olur. Valideynlər uşaqları belə əməllərinə görə danlamaqla və ya döyməklə işlərini bitmiş hesab edirlər. Lakin bu əsas səbəbi aradan qaldırmır. Uşağa dəstək və kömək əvəzinə aqressivlik nümayiş etdirilirsə, bu uşağın bir şəxsiyyət kimi sonrakı inkişafına da neqativ təsir

göstərir. Üstəlik, bu cür davranmaqla valideynlər uşaqda «oğru» reputasiyasını daha da möhkəmləndirirlər. Bu uşağın yeganə oğurluğu olsa belə, valideynlər artıq uşaqdan həmişə pis əməllər gözləyir və kiçik intizamsızlığında «biz bilirdik ki, belə də olacaq. Ondan başqa nə gözləmək olar ki?» deyə deyirlər. Bu yolla sanki onlar uşağı neqativ əməllərə təhrik edirlər.

Məsələn, L. ilə söhbətimizdən məlum olmuşdur ki, o, 5 yaşında ikən anasının pul kisəsindən pul oğurlayaraq dostlarına şirniyyat və saqqız almışdır. Bu hərəkətinə görə L. bərk döyülmüşdü. Bu hadisədən illər ötmüşdür. Artıq L. yeniyetmə idi. L.-nin anası ikinci dəfə iş adamı ilə ailə qurmuşdu. Evdən yenidən böyük məbləğdə pul itmişdir. Təbii ki, hər kəs L.-dən şübhələnirdi. L. hər şeyi inkar etsə də, heç kim ona inanmır və əvvəlki hadisəni ona xatırladırdılar. Hər kəs ona qarşı idi. Atalığı isə onun kimi «oğru» ilə bir evdə yaşamaq istəmədiyini bildirərək evdən getmişdir. Hər kəs onu günahlandırır, onu heç də parlaq gələcək gözləmədiyini deyirdi.

Bir müddət sonra isə həqiqətən də L.-in heç bir günahının olmadığı, pulu isə onlarda yaşayan və L.-in atalığı ilə birlikdə işləyən

dayısının götürdüyü məlum olmuşdur.

Göründüyü kimi, ədalət gec-tez öz yerini tapır, lakin kövrək uşaq qəlbinə münasibətdə «gec olsun, güc olsun» prinsipi işləmir.

İndi heç birimiz bu ədalətsiz təqsirləndirmələrin yeniyetmə şəxsiyyətinə necə dərin zədə vurduğunu deyə bilmərik. Bəzən bu mövzuda bircə söhbət belə, uşaqda qüsurluluq kompleksinin baş qaldırmasına kifayət edir.

Bəzi uşaqlar isə müəyyən əşyanı həddən artıq çox arzuladıqları üçün onu oğurlayırlar. Oğurluğun bu tipinin səbəbləri istər psixoloqlar, istərsə də uşaqların özü üçün tam aydın deyil. Belə oğurluqlar şəxs sonrakı yaş dövrlərində uşaqlığının bu epizodu haqda söhbət açmayana qədər bəzən heç ailə üzvlərinə də bəlli olmur (2, 32):

Məşhur amerikan aktrisası Nikol Kidman 7 yaşındaykən dükan-dan Barbi kuklasını oğurladığını bildirmişdir. Jurnalistlərə müsahibəsində o deyirdi ki, bacısı ilə birlikdə uzun müddət bu gəlinciyi arzulayırdı. Baxmayaraq ki, Nikolun valideynləri çox imkanlı idilər, onun qatı feminist anası bu gəlinciyə qarşı idi və bu cür oyuncaqların satışa çıxarılmasını qadınlara qarşı təhqir hesab edirdi. Nikol isə bu oyuncağı oğurlamaq-

dan başqa çarəsinin qalmadığını bildirmişdir.

Təəssüf ki, gələcək aktrisanın o zaman hansı hisslər keçirdiyini, valideynlərinin onun bu əməlinə necə reaksiya verdiyi haqda heç bir məlumatımız yoxdur. Lakin bir şey aydındır ki, bu əməlinə baxmayaraq o, cinayətkara, professional «oğruya» çevrilmədi.

Çox hallarda bu tip oğurluğu kleptomaniya ilə eyniləşdirirlər. Bununla belə, əksər psixoloqlar onları bir-birindən fərqləndirməyin əhəmiyyətini qeyd edir.

Məlum olduğu kimi, kleptomaniya lazımsız əşyaların oğurlanmasına can atmaqda təzahür edir. Kleptoman bir qayda olaraq oğurladığı əşyalardan heç bir mənfəət güdmür, onu gəlir mənbəyi hesab etmir. Kleptoman üçün oğurluq prosesinin nəticəsi deyil, bu prosesin özü maraqlıdır. Bu cür oğurluq əvvəlcədən planlaşdırılmır. Kleptoman belə davranışının səbəbini dərk edə bilmir və öz əməllərinə müxtəlif bəhanələr tapır. Oğurluqdan qabaq gərginlik keçirən kleptoman, oğurluqdan sonra sakitləşir. Bir qayda olaraq kleptoman oğurluqla bağlı riskdən, bu zaman yaxalanmamasından patoloji həzz, məmnunluq hissi duyur (1,86).

Ümumiyyətlə, bu iki tip oğurluq arasındakı ən əsas fərq ondadır

ki, kleptomaniya üçün daha çox təkrarlanmaq meylı xarakterikdir. Uşağın xoşuna gələn əşyanı əldə etməklə bağlı güclü istək əsasında törədilən oğurluq isə daha çox epizodik xarakter daşıyır və təkrarlanmır. Eyni zamanda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar arasında həqiqi kleptomaniya hallarına çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Bəs belə hallarda valideyn necə davranmalıdır?

İlk növbədə qəti əmin olmadan və oğurluq üstə yaxalamadan sadəcə ehtimallara əsasən uşağı təqsirləndirmək olmaz. Uşaq oğurluq üstə yaxalandıqda belə, onu «oğru», «cinayətkar» kimi damğalamağa tələsmək lazım deyil. Sadəcə baş verənləri onunla birlikdə sakitcə müzakirə etmək, bu hərəkətlərin səbəbini aydınlaşdırmağa çalışmaq lazımdır.

Uşağa başa salmaq lazımdır ki, icazəsiz götürdüyü əşyanı sahibinə qaytarmaq vacibdir. Əgər uşaq əşyanı götürdüyünü etiraf etməkdə çətinlik çəkirsə, ona həmin əşyanı bir kimsə görmədən yerinə qaytarmanın mümkün olduğunu üstüörtülü şəkildə işarə etmək olar. Məsələn, «bizim evdə bir dəcəl cırtıdan var. Əşyanı o götürüb. Gəl ona şirniyyat verək. O da bizə əşyanı qaytarsın».

Uşağa «mənimkidir», «başqası-nındır» anlayışları arasındakı fərqi onun başa düşə biləcəyi tərzdə izah etmək, eləcə də ona məsuliyyət hissi aşılamaq çox vacibdir.

Uşağı oğurluğa görə danlamaq əvəzinə, ona yetərincə sevgi göstərmək, onu hansısa uğuruna görə tərifləmək, yaxud çoxdan bəri arzuladığı bir şeyi ona hədiyyə vermək daha effektiv olur. Təcrübə göstərir ki, bu halda uşaq bir tərəfdən valideynin qayğısını, diqqətini hiss edir, digər tərəfdən isə valideyninin belə hərəkəti müqabilində öz əməlinə görə utanır.

Valideynin şəxsi nümunəsi də çox əhəmiyyətlidir. Bir çox hallarda valideyn övladına öyüd-nəsihət verərək başqalarının əşyalarını izinsiz götürməyin yolverilməz olduğunu bildirir. Amma özü bunun əksini edir. Övladının sevimli oyuncağını uşağın fikrini belə soruşmadan başqa birinə hədiyyə verir. Maraqlıdır, görəsən övladı eyni hərəkət etsəydi və valideyninin qiymətli əşyasını, qələmini, ətrini və s. kiməsə hədiyyə etsəydi valideynin reaksiyası necə olardı? Güman ki, bu halda valideynin reaksiyasını ehtimal etmək çətin deyil.

Nədənsə belə hallarda valideynlər övladlarını təqsirləndirməkdə, danlamaqda özlərini haqlı bilir. Özlərinin eyni davranışını isə əhəmiyyətsiz bir şey kimi qələmə verərək, belə hərəkətlərinə asanlıqla haqq qazandırır. Və çox az hallarda övladlarına hansı nümunəni göstərdikləri haqda düşünür.

Övladlarının gözündə onlar təcridən ikiüzlü, dildə bir şey deyib, əməldə fərqli davranan bir valideynə çevrilirlər. Artıq belə hallarda valideynin «başqalarının əşyasını götürmək olmaz» tipli nəsihətləri effektiv deyil. Təcridən uşaqlar valideynlərinə olan hörməti itirir, ən pis halda isə valideynin nümunəsinə müvafiq hərəkət etməyə başlayırlar.

Göründüyü kimi, ilk və əsas əxlaq dərslərini uşaq məhz ailədə valideynlərinin davranışını izləyərək alır. Məhz valideynin nümunəsi uşağın hansı davranış xəttini seçəcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də, valideynlər yuxarıda nəzərdən keçirilən amillərlə yanaşı, bu məqamı da mütləq nəzərə almalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. İsmayilov N. Psixiatriyadan terminoloji qlossari. Bakı, 2007	3. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград: Наука, 1983
2. Кравцова М. Если ребенок берет чужие вещи. Москва, 2002	4. Хэйес Н., Оррелл С. Что такое психология? Москва, 2005

О НЕКОТОРЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЧИНАХ ДЕТСКОГО ВОРОВСТВА

Детское воровство - тщательно скрываемое явление, как алкоголизм и другие "постыдные" семейные тайны. В сознании большинства взрослых намертво спаяны две мифологемы: ребенок-невинный ангел, а воровство-примета криминального мира, для нормальных людей далекого и чуждого. Когда ребенок попадает на кражу, родители обычно чувствуют себя совершенно растерянными. Одни при этом впадают в истерику, другие предпочитают сделать вид, что ничего не произошло, потому что как реагировать – непонятно.

Данная статья посвящена проблеме детского воровства. В статье исследуются причины детского воровства, рассматриваются различия между kleptomанией и детским воровством, а также даются рекомендации по ее профилактике.

ABOUT SOME PSYCHOLOGICAL REASONS OF CHILD'S STEALING

Child's stealing the carefully hidden phenomenon, as alcoholism et al "infamous" skeletons in the cupboard. Two mifologemy is firmly soldered in consciousness of most adults: a child is an innocent angel, and stealing is a sign of the criminal world, for normal people distant and alien. When a child meets on a theft, parents usually feel quite confused. One here fall in a hysterics, other prefer to pretend, that nothing happened. Because they don't know how to react.

This article is devoted to the problem of child stealing. In the article the reasons of child's stealing are investigated, the differences between kleptomania and child's stealing are examined, the recommendations for its prevention are also given.

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ

Аллахярова С.А.

кан. пед.н., БГУ

Под девиантным (лат. deviatio - уклонение) поведением понимаются:

- поступок, действия человека, не соответствующие официально установленным или фактически сложившимся в данном обществе нормам (стандартам, шаблонам);

- социальное явление, выраженное в массовых формах человеческой деятельности, не соответствующих официально установленным или фактически сложившимся в данном обществе нормам (стандартам, шаблонам).

Исходным для понимания отклонений служит понятие «норма»(2). Социальная норма определяет исторически сложившийся в конкретном обществе предел, меру, интервал допустимого (дозволенного или обязательного) поведения, деятельности людей, социальных групп, социальных организаций. В отличие от естественных норм физических и биологических процессов социальные нормы складываются как результат адекватного или искаженного отражения в сознании и поступках людей объективных закономерностей функционирования об-

щества. Поэтому они либо соответствуют законам общественного развития, являясь «естественными», либо недостаточно адекватны им, а то и вступают в противоречие из-за искаженного - классово ограниченного, религиозного, субъективистского, мифологизированного - отражения объективных закономерностей. В таком случае аномальной становится «норма», «нормальны» же отклонения от нее. Вот почему отклонения могут иметь для общества различные значения. Позитивные служат средством прогрессивного развития системы, повышения уровня ее организованности, преодоления устаревших, консервативных или реакционных стандартов поведения. Это - социальное творчество: научное, техническое, художественное, общественно-политическое. Негативные - дисфункциональны, дезорганизуют систему, подрывая подчас ее основы. Это - социальная патология: преступность, алкоголизм, наркомания, проституция, суицид. (3)

Девиантное поведение включает антидисциплинарные, анти-

социальные, делинквентные противоправные и аутоагрессивные (суицидальные и самоповреждающие) поступки. Они по своему происхождению могут быть обусловлены различными отклонениями в развитии личности и ее реагирования. Чаще это поведение - реакции детей и подростков на трудные обстоятельства жизни. Возможность появления отклонений в поведении связана также с особенностями физического развития, условиями воспитания и социального окружения.

Оценивая свое тело, подросток констатирует свое физическое превосходство, норму или неполноценность и делает вывод о своей социальной ценности. Понимание своего тела - это преломление в сознании собственных способностей, а также восприятия и оценок окружающих. Может возникнуть пассивное отношение к физической слабости, либо желание компенсировать свои недостатки в другой сфере, либо попытаться их исправить, быстрый рост во время полового созревания приводит к изменению скелета. Запоздывание формирования нервно-мышечного аппарата при этом может нарушить координацию движений, что проявится в неуклюжести. Намеки или упреки

окружающих по поводу внешности или неловкости вызывают бурные или неловкости вызывают бурные аффекты, искажают поведение. Акселерированные рослые мальчики убеждены в своей мужественности и силе. Они могут не бороться за уважение окружающих. Их уверенности в себе способствует и то, что их воспринимают как толковых. В связи этим они держатся более естественно, послушнее и требуют к себе меньше внимания. Отстающие в развитии, худые и низкорослые мальчики окружающим представляются маленькими, незрелыми и неприспособленными. Они испытывают потребность в опеке, проявляют мятежность. Чтобы изменить неблагоприятное впечатление о себе, они вынуждены постоянно проявлять изобретательность, предприимчивость, «храбрость», находиться на виду, и своими «достижениями» доказывать свою полезность и даже незаменимость в группе, к которой принадлежат. Такая активность приводит к трудностям общения и эмоциональному напряжению, которые создают условия для девиантного поведения.

Половое созревание также влияет на поведение (1). При преждевременном половом развитии в одних случаях возникают

реимущественно эмоциональные расстройства, в других - нарушения поведения (претенциозность, вспыльчивость, агрессивность) расстройство влечений; особенно сексуального. При задержанном половом развитии появляются медлительность, несобранность, неуверенность, импульсивность и трудности приспособления.

Возникновение девиантного поведения может быть обусловлено психологическими особенностями. У младших подростков отмечаются диспропорции в уровне и темпах развития личности. Появляющееся чувство взрослости приводит к завышенному уровню притязаний, При столкновении подростка с непониманием его стремлений к самостоятельности, а также в ответ на критику физических способностей или внешних данных возникают вспышки аффекта. Наиболее неустойчивое настроение отмечается в 11-13 лет у мальчиков и в 13-15 лет у девочек. На этот же возраст приходится наиболее выраженное упрямство. Старших подростков волнует право на самостоятельность, они ищут свое место в жизни. Происходит дифференциация способностей, интересов, вырабатывается мировоззрение, определяется психосексуальная ориентация.

Однако целеустремленность и настойчивость в этом возрасте все еще уживаются с импульсивностью и неустойчивостью. Чрезмерная самоуверенность и категоричность сочетаются с чувствительностью и неуверенностью в своих силах. Стремление к широким контактам уживается с желанием быть в одиночестве, бесцеремонность со стеснительностью, романтизм с прагматизмом и цинизмом, потребность в нежности с садизмом.

Развитие личности подростка происходит под влиянием культуры и общества, воспитавших его, связано с социально-экономическим положением и полом. Половое созревание у современных подростков завершается раньше наступления социальной зрелости. При этом социальное созревание происходит неравномерно и зависит от завершения образования, материальной независимости или наступления совершеннолетия. Подросток в некоторых сферах жизни может оказаться неприспособленным и тяжело переживать свою несостоятельность.

В течение жизни подростка происходит расширение диапазона социальных ролей: ученика, друга, члена футбольной команды и т.д. Однако их освоение проис-

ходит с трудом, что может привести к большому эмоциональному напряжению и нарушению поведения. Среди поведенческих нарушений могут быть следующие:

Гиперкинетическое расстройство поведения. Оно характеризуется недостаточной настойчивостью в деятельности, требующей умственного напряжения, тенденцией переходить от одного занятия к другому, не завершая ни одного из них, наряду со слабо регулируемой и чрезмерной активностью. С этим могут сочетаться безрассудность, импульсивность, склонность попадать в несчастные случаи, получать дисциплинарные взыскания из-за необдуманного или вызывающего нарушения правил. Во взаимоотношениях со взрослыми не чувствуют дистанции, дети их не любят, отказываются с ними играть. Может быть также расстройство поведения и заниженная самооценка.

Расстройство поведения, ограничивающееся семьей. Оно включает антисоциальное или агрессивное поведение (протестующее, грубое), проявляющееся только дома во взаимоотношениях с родителями и родственниками. Может иметь место воровство из дома, разрушение вещей, жесто-

кость по отношению к ним, поджоги дома.

Несоциализированное расстройство поведения. Характеризуется сочетанием упорного антисоциального или агрессивного поведения с нарушением социальных норм и со значительными нарушениями взаимоотношений с другими детьми. Оно отличается отсутствием продуктивного общения со сверстниками и проявляется в изоляции от них, отвержении ими или непопулярности, а также в отсутствии друзей или эмпатических взаимных связей с ровесниками. По отношению к взрослым проявляют несогласие, жестокость и негодование, реже взаимоотношения хорошие, но без должной доверительности. Могут быть сопутствующие эмоциональные расстройства. Обычно ребенок или подросток одинок. Типичное поведение включает драчливость, хулиганство, вымогательство или нападение с насилием и жестокостью, непослушание, грубость, индивидуализм и сопротивление авторитетам, тяжелые вспышки гнева и неконтролируемой ярости, разрушительные действия, поджоги,

Социализированное расстройство поведения. Оно отличается тем, что стойкое асоциальное

(воровство, лживость, прогулы школы, уходы из дома, вымогательство, грубость) или агрессивное поведение возникает у общительных детей и подростков. Часто они входят в группу асоциальных сверстников, но могут быть и в составе неадекватной компании. С взрослыми, представляющими власть, отношения плохие.

Ранняя алкоголизация и наркотизация (аддиктивное поведение). Это подростковый эквивалент бытового пьянства взрослых и начала наркомании. В половине случаев алкоголизация и наркотизация начинаются в подростковом возрасте. Среди делинквентных подростков более трети злоупотребляют алкоголем и знакомы с наркотиками. Мотивы употребления - быть своим в компании, любопытство, желание стать взрослым или изменить свое психическое состояние. В дальнейшем выпивают, принимают наркотики для веселого настроения, для большей раскованности, самоуверенности и т.п. Об аддиктивном поведении можно судить сначала по появлению психической (желанию пережить подъем, забвение) зависимости, а потом и физической зависимости (когда организм не может функционировать без

алкоголя или наркотика). Появление групповой психической зависимости (стремления напиваться при каждой встрече) - угрожающий предшественник алкоголизма. Стремление подростка найти повод для выпивки или наркотизации, постоянный поиск спиртосодержащих напитков или наркотиков, уже - ранний признак алкоголизма, а в других случаях зависимости от наркотика.

Девииции сексуального поведения. У подростков недостаточно осознанное и повышенное половое влечение. Еще не завершена половая идентификация. Поэтому легко возникают отклонения в сексуальном поведении. Особенно им подвержены подростки с ускоренным и замедленным созреванием. У первых сильное половое влечение возникает задолго до социальной зрелости, у вторых - появляется желание самоутвердиться, обгоняя сверстников в сексуальной активности. Кроме того, отстающие в развитии могут стать объектом совращения своими старшими товарищами. Сексуальные девиации у подростков зависят от ситуации и являются преходящими. Среди них могут быть визионизм (подглядывание за обнаженными), эксгибиционизм (демонстрация

своей наготы), манипуляции с половыми органами младших детей или животных.

По мере взросления и при переходе к нормальной половой жизни девиации исчезают полностью. При неблагоприятных случаях они становятся дурной привычкой и сохраняются наряду с нормальным сексуальным поведением или возобновляются при отсутствии нормальной половой жизни, совращающем влиянии. Возникновение половых отношений до полного физического созревания может рассматриваться как девиация. Подростковый промискуитет (неоднократная смена партнеров и частые половые сношения) - сексуальная девиация. Она нередко сочетается с алкоголизацией, которая у одних растормаживает влечения, а у других приводит к пассивной подчиняемости.

Психогенное патологическое формирование личности. Это аномальное становление незрелой личности детей и подростков под влиянием:

уродливого воспитания и хронических психотравмирующих ситуаций;

тяжелых переживаний жизненных трудностей;

затяжных неврозов;

дефектов органов чувств и тела или хронических заболеваний.

В их развитии играют роль неправильное воспитание, в результате чего нередко присоединяются нарушения поведения.

Итак, мы определили, что девиантное (отклоняющееся) поведение - это поведение индивида или группы, которое не соответствует общепринятым нормам, в результате чего эти нормы ими нарушаются. Девиантное поведение - следствие неудачного процесса социализации личности: в результате нарушения процессов идентификации и индивидуализации человека, такой индивид легко впадает в состояние «социальной дезорганизации», когда культурные нормы, ценности и социальные взаимосвязи отсутствуют, ослабевают или противоречат друг другу. Такое состояние называется аномией и является основной причиной отклоняющегося поведения.

Учитывая, что девиантное поведение может принимать самые разные формы (как негативные, так и позитивные), необходимо изучать данное явление, проявляя дифференцированный подход.

Вместе с тем не все формы девиантного поведения требуют столь детального анализа.

Криминальное поведение, сексуальные отклонения, алкоголизм и наркомания не могут привести к появлению полезных для общества новых культурных образ-

цов. Следует признать, что подавляющее число социальных отклонений играет деструктивную роль в развитии общества.

Литература:

1. Дети с отклонениями / Под общ.ред. В.С. Мухиной. - М., 1991.
2. Еникеева Д.Д. Пограничные состояния у детей и подростков. - М., 1998.
3. Ранняя профилактика девиантного поведения детей и подростков / Под ред. А.Б. Фоминой. - М., 2003.
4. Селецкий А.И., Тарарухин С.А. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. - Киев, 1981.

YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞI

Məqalə yeniyetmələrin deviant davranışına həsr olunmuşdur. Deviant davranış (kənara çıxılan)- fərdin və ya qrupun qəbul olunmuş normalara uyğun gəlməyən davranışdır və bu normaların onlar tərəfindən pozulmasıdır. Deviant davranış – şəxsiyyətin uğursuz sosiallaşma prosesinin nəticəsidir: identifikallaşma və fərdiyyətləşmə proseslərinin pozulması nəticəsində belə insan «sosial intizamsızlıq törəmə» vəziyyətinə düşür və bunun nəticəsində mədəni normalar, dəyərlər və sosial qarşılıqlı əlaqələr zəifləyir və ya bir-birinə zidd olurlar. Çox zaman bu davranış uşaqların və yeniyetmələrin həyatlarındakı çətinliklərə olan reaksiyalardır. Davranışlarında olan kənara çıxmalar fiziki inkişafın, tərbiyə olunmanın şərtlərindən və sosial mühitin xüsusiyyətlərindən aslıdır.

DEVIANT BEHAVIOUR OF TEENAGERS

Deviant (deviating) behaviour is a behaviour of the individual or group which does not correspond to the standard norms therefore these norms are broken by them. Deviantn behaviour - a consequence of unsuccessful process of socialisation of the person: as a result of infringement of processes of identification and an individualization of the person, such individual easily runs into a condition of "social disorganisation» when cultural norms, values and social interrelations are absent, weaken or contradict each other. More often this behaviour - reactions of children and teenagers to difficult circumstances of a life. Possibility of occurrence of deviations in behaviour is connected also with features of physical development, conditions of education and a social environment.

GƏNC AİLƏ VƏ ONUN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pur Üfiqi Fərşad Şahbaz

Bakı Dövlət Universitetinin

Psixologiya kafedrasının dissertantı

Cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafı hər şeydən əvvəl ailədən başlanır. Ailənin bir sosial təşkilat kimi formalaşması cəmiyyətin dinamikliyini, hər tərəfli inkişafını təmin etmişdir. Ailə öz inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçir. Onlardan biri də gənc ailədir. Gənc ailənin monolitliyi, birgə həyat müddəti, ailə-nigah münasibətlərinin cəmiyyətin tələbləri səviyyəsində qurulması və geniş mənada hər bir ölkənin inkişafında özünəməxsus əhəmiyyətə malik olur. Ümumiyyətlə, ailənin sabitliyi, onun uzunömürlüyü gənc ailənin hansı əsaslar üzərində qurulmasından çox asılı olur. Bəs görəsən hansı ailələr gənc ailə hesab edilə bilər? Elmdə bu məsələyə yanaşma tərzini necədir? Gənc ailə nə kimi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malik olur? Qeyd olunmalıdır ki, gənc ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan əvvəl bir sıra məsələlər, o cümlədən, gənc ailənin hansı yönündə formalaşması problemləri, onun yaratdığı fəsadlar da diqqət mərkəzində olmalı-

dır. Fikrimizcə, gənc ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən aşağıdakı cəhətlərə xüsusi fikir verilməlidir:

- Birinci, gənc ailənin nığaha qədərki mərhələsi, həmin ailənin monolitliyini təmin edən sosial və psixoloji qanunauyğunluqları fəndə baxılmalıdır. Bu ona görə edilməlidir ki, ailə həm sosial təsisətdir, həm də özündə müxtəlif sosial-psixoloji məsələləri ehtiva edir. Yəni, problemə birtərəfli yanaşmaq olmaz.

- İkinci, gənc ailənin mövcud olduğu cəmiyyət və etnik mədəni mühit, regional cəhətlər də gənc ailənin formalaşması mexanizminə hərtərəfli təsir göstərir. Müxtəlif etnik-mədəni mühitdə gənc ailənin sosial-psixoloji və etnik-psixoloji şəraiti, mexanizmi fərdi şəkildə özünü göstərir. Bu nəzərə alınmalıdır.

- Üçüncü, ailə həm də cəmiyyət daxilində münasibətlərin tənzimləyicisidir. Bu münasibətlər şəbəkəsi yeni sosial-iqtisadi şəraitdə yeni tələblər baxımından öyrənilməlidir. Cəmiyyətin dinamikliyi, inki-

şaf xüsusiyyətləri, gənc ailənin durumuna hərtərəfli təsir göstərməkdədir. Müasir dövrdə bu məsələ olduqca aktual və tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Qeyd etdiyimiz bu ümumi cəhətlər tədqiqatın konsepsual modeli kimi çıxış edir. Gənc ailənin psixoloji məzmununun müəyyənləşdirilməsi üçün hansı ailəyə gənc ailə kimi yanaşılmasına diqqət yetirək. Bunun üçün ailənin üzvlərinin yaş xüsusiyyətləri, eləcə də onun qurulmasından keçən vaxt nəzərdən keçirilməlidir.

Aparılmış pedaqoji, psixoloji və sosioloji tədqiqatlar təhlilindən çıxış edib deyə bilərik ki, müasir elmlər sistemi gənc ailəyə bitmiş, hər bir elmi yanaşmanı təmin edəcək tərif vermir. Burada gənc ailənin üzvlərinin xüsusən də ər və arvadın birgə həyat müddəti, onların yaş dövrü və onun möhkəmliyinə təsir edən amillər daha çox diqqət mərkəzinə gətirilir, onun ortaq məxrəcə gətirilməsinin ümumi prinsipləri, meyarları müəyyənləşdirilə bilmir. Burada başlıca meyar gənclik dövrünün xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu baxımdan T.Qurkonun gənc ailəyə verdiyi tərifini bir qədər sistemli hesab etmək olar. Onun fikrincə, «gənc ailə yaşı 30-dan çox olmayan (gənc anlayışına uyğun olaraq) 3 il birgə

həyat sürən ər-arvaddır. [8,s.30] T.Qurkonun verdiyi tərifə münasibət bildirən Azərbaycan psixologu G.B.Tağıyeva özünün «Ailə və nigah psixologiyası» adlı metodik vəsaitində yazır ki: Bu tərifin əsaslandırılması ailə həyatı və fəaliyyətinin birinci dövrünün özünəməxsusluğu – nigahaqədərki amillərin ər və arvad seçmə motivlərinin, ər-arvadın bir-birinə uyğunlaşma prosesini, təzə evlənənlərin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinə təsiri ilə bağlıdır. [1, səh.30]. Təbii ki, Qurkonun verdiyi təriflə tam razılaşmaq olmaz. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən gənclik yaşı 35 yaş intervalında əsaslandırılmışdır. Buradan belə çıxır ki, yaş məhdudiyyəti gənc ailənin psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilməz. Bununla belə yaşla bahəm həm də, ailənin etnik-mədəni şəraiti, nigahaqədərki məsələlər, eləcə də ailənin davamlılığı məsələsi birgə yaşayışın məhdudiyyətləri də fikrimizcə nəzərdən qaçırıla bilməz. Çünki gənc ailələrdə formalaşan sosial persepsiya həm yaşa, həm də münasibətlərə görə dəyişməyə məhkumdur. Qeyd olunmalıdır ki, gənc ailə ailə həyatının ən mürəkkəb və davamsız dövrüdür. Bunu boşanmaların statistikasına sübut edir. Son illər bütün

pozulmuş nigahların 50%-i birgə yaşayış müddəti 2 ilə yaxın olan ailələrə düşür.

Müasir ailənin problemlərini təhlil edən mütəxəssislərin fikrincə nigaha qədəm qoyan gənc oğlan və qızlar birgə həyat çətinliklərini münasib şəkildə həll etmək üçün zəruri olan sosial-psixoloji yetkinliyə malik deyil. Gənc ailənin çətinlikləri ondan başlayır ki, nigah bağlayan ər və arvad bu ailəyə ilkin ailədə formalaşmış həyat təcrübəsinin təsiri altında yaranan ailə həyatı təsəvvürlərini, sosial norma və həyat dəyərlərini gətirir. Bir-birinə uyğunlaşan gənc ər və arvad ailədə rolların bölüşdürülməsi, başçılıq strukturu, psixoloji yaxınlıq səviyyəsi haqqında təsəvvürlərin yeni sistemini yaradırlar. Təzə evlənənlərin qarşılıqlı təsiri və münasibətlərinin xarakteri gənc ər-arvadın aşağıdakı göstərilən məsələlər haqqında fikir və yönəlişlərinin uyğunluq dərəcəsindən asılıdır:

- əsas ailə funksiyalarını yerinə yetirmək fikirlərinin üst-üstə düşməsi;

- qadınların peşə məşğulluğunun səviyyəsi barədə razılaşma;

- gənc ailədə münasibətlər üslubu hər bir məsələlərin həllindən asılıdır. (12,s. 51).

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bir tərəfdən gənc kişilərdə öz

arvadlarının ancaq «evdarlıqla» (validəynlik, təsərrüfat, məişət yönümü) məşğul olması barədə ənənəvi yönəliş, digər tərəfdən qadınlarda hər hansı müstəqilliyə nail olmağa fəal yönəliş (təhsil almaq, məqsədə çatmaq, iqtisadi cəhətdən sərbəst olmaq, ailə büdcəsini artırmaq cəhdi və s.) mövcuddur. Bu ziddiyyət gənc ailədə şəxsiyyətlərarası ixtilafların bəzən də boşanmaların səbəbinə çevrilir

Gənclərin ailə qurmaq istəyi, ümumiyyətlə, ailə ittifaqının yaranılmasının motivasiya məsələləri həmişə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Görəsən başqa adamlarla sabit, harmonik ittifaqı necə qurmalı və bütün həyatı boyu bu ittifaqı necə qorumalı? Ailə münasibətləri – bu şüurun həm mifoloji, həm də müasir səviyyələrini, həm fərdi, həm də kollektiv, ontogenetik, sosiogenetik və filogenetik əsaslarını daxil edən mürəkkəb fenomen, mürəkkəb psixi reallıqdır. Ailə münasibətlərinin formalaşması və gənclərin ailə ittifaqına daxil olması məsələlərinin araşdırılması tarixi çox qədimə gedib çıxır.

Gənc ailələrdə emosional münasibətlər və onun təzahürü xüsusiyyətləri L.Y.Qozman, əhəmiyyətlik münasibətləri A.A.Kronik və E.A.Kronik tərəfindən öyrənil-

mişdir. L.Y.Qozman emosional münasibətlərdə 3 cəhəti xüsusi qeyd edir: başqa insanı öz obyektinə çevirən emosiya, başqa insanın attitud (sosial yönəliş) elementinə çevrilməsi, şəxsiyyətlarası qavrayışın emosional komponenti və s.

M.Fuko gənclərdə ailə münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən və əhəmiyyətinə görə universal, intensivliyi və gücünə görə fərqlənən spesifik münasibətləri müəyyənləşdirir. Onun fikrincə ailə münasibətlərinin davamlılığı bir tərəfdən dimorfizmlə, digər tərəfdən nigahın ikili məqsədi – nəslin davamı və birgə mehriban ailə həyatı ilə şərtlənmişdir.

Ailənin və nigahın universallığı təbiətə uyğun olaraq yaşamağı arzulayan hər bir insan varlığının borcu ilə eyni zamanda ətrafdakılar və bütövlükdə insanlıq üçün xeyirli olan həyat keçirməyə niyyəti olan fərdin fikirləri ilə bağlıdır. Matrimonial (evlənməyə aid olan) əlaqə universal qanununa malikdir. Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib ailə münasibətlərinin və gənc ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində aşağıdakı istiqamətləri ayırmaq olar:

1. evolyusionizm (təkamül) yavaşma;

2. Funksionalizm;

3. Biologizm;

4. Empirizm;

5. Sientizm.

Ailə münasibətlərinin tarixi planda tədqiqi 1861-ci ildə çapdan çıxmış «Analıq hüququ» əsərində öz əksini tapmışdır. Eləcə də «Köhnə zamanın ginekokratiyası və onun dini və hüquqi təbiətinin tədqiqi» əsərinin müəllifi İsveçrəli tarixçi İ.Y.Baxovenə, həmçinin, 1865-ci ildə çapdan çıxmış «İbtidai nigah» tədqiqat əsərinin müəllifi, Şotland hüquqşünası J.F.Maklen-nana və başqaların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, Platonu «patriarxal nəzəriyyə»nin atası adlandırırlar. Onun patriarxallıq ideyalarını ardıcıl olaraq Aristotel inkişaf etdirmişdir. Orta əsrlər və İntibah dövründə patriarxal nəzəriyyə tam hakimlik etmişdir. Bununla bərabər qrup şəkilli nigah hələ Herodotun «Tarix» əsərində qeyd edilmişdir; o, bir sıra xalqlarda arvadın ümumiliyini göstərmişdir. İ.Y.Bahoven geterizm konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır: bu konsepsiyada bütün xalqlar analıq hüququna və qadınların cəmiyyətdə yüksək mövqeyinə (ginekokratiya) əsaslanan fərdi nigah və ailə istiqamətində yol keçmişdir. Patriarxal ideyaları və ailənin tarixi inkişafı J.Lebo-kada, İ.Kölerda, M.M.Kovalevs-

kidə, L.Şternberqdə, L.Q.Morqanda, F.Engelsdə öz tərəfdarlarını tapmışdır. P.A.Sorokin təkamül yanaşmasının öz tezislərini aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi:

1. Demək olar ki, tədqiq olunmuş bütün xalqlarda anaya əsasən qohumluğun hesabı ataya əsasən qohumluğun sayını üstələyir. Ailədə ana və ata qohumlarının dominantlığı üstünlük təşkil edir. Ailədaxili konfliktlər tez-tez baş verir.

2. Cinsi münasibətlərin ilkin pillələrində müvəqqəti monoqam əlaqələrlə yanaşı nigah əlaqələrinin geniş «azadlığı» hökm sürür.

3. Nigahın təkamülü cinsi həyatın bu azadlığının tədricən məhdudluğundan ibarət idi. Yəni, «azadlıq» məhdudlaşdırıldıqca qadın ailəsinə daha çox bağlanır, ailədaxili konfliktlər azalırdı.

4. Nigahın təkamülü qrupşəkilli nigahdan fərdi (monoqam) nigaha keçiddən ibarətdir(12, s. 38).

Bu yanaşmanın tərəfdarlarının bir qismi sonradan belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış etdilər ki, belə yanaşma ailə münasibətlərinin inkişafında neqativliyə – valideyn-övlad, ər-arvad ittifaqlarının zəifləməsinə və ailə təsərrüfatının dağılmasına gətirib çıxarır, hər bir halda gənc ailənin ömrünü azaldır.

Ailə münasibətlərinin öyrənilməsində əsas yer tutan funksional

yanaşmaya əsasən ailədaxili konfliktlər ailənin həyat tərzindən törəmə hesab olunur və burada ailə münasibətləri ailənin sosial-mədəni funksiyalarının pozulması ilə şərtlənərək nigah, qohumluq, valideynliklə bağlı sosial-mədəni rollar sistemi üzərində qurulur.

Ailənin struktur - funksional istiqamətdə öyrənilməsini E.Dyurkheym elmi axtarışlarını ailə mexanizmlərini, ailə həyatında ailənin hər bir üzvünün rollarına, boşanma və özünəqəsdin qarşılıqlı əlaqəsinə yönəltdi. O, nəzərə almışdır ki, bir sıra ailə funksiyaları urbanizasiyanın təsiri altında dəyişir və hətta yox olur. Doğurdan da müasir şəraitdə gənc ailələrdə müşahidə olunan problemləri urbanizasiyanın yaratdığı fəsadlarla izah etmək olar.

Funksionalizmin nümayəndələri nigah münasibətlərinin formalaşmasını hamiləliyin yaranması və uşaqların doğulması ilə əlaqələndirirlər.

Funksional yanaşmada ailə funksiyalarının digər sosial institutlarla tarixi keçidinin təhlilinə daha çox üstünlük verilir.

Təkamül yanaşmasından fərqli olaraq funksional yanaşmada ilkin olaraq ailədaxili münasibətlərdə və ictimai münasibətlər sistemindəki məsuliyyət problemi çıxış edir.

Gənc ailənin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin və ailə münasibətlərinin araşdırılmasında etoloji yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətin mənbələri Ç.Darvinin «İnsanın mənşəyi və cinsi seçim» kitabının çap olunmasına gədib çıxır. Bu yanaşmanın nümayəndələri insanın davranışının gizli, instinktiv əsaslarında seçim edərək, müqayisəli etologiya metodları ilə işləyirlər.

Etoloji yanaşmaya əsasən insan nəsli nigah münasibətlərinin 4 sistemli tarixi dövrünə malikdir: qrupşəkilli nigah, poliginiya (1 kişi və bir neçə qadın), poliandriya (1 qadın və bir neçə kişi) və monoqamiya (1 kişi və 1 qadın); sonuncu 2 formada olur – ömürlük və boşanmaya məruz qalanlar.

Bu yanaşmanın nümayəndələri nigah-ailə münasibətlərinin sadalanan bütün formalarının təbii xarakterini və onların dəyişkənliyini sabitləşdirir. Bioloji nöqteyi-nəzərdən ailə-nigah münasibətlərinin müxtəlifliyi həyranəmiz faktdır, belə ki, nigah sistemi – nümunə əlamətidir və sabit hesab olunur.

Etoloji yanaşma çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, monoqamıq – təbii seçim nöqteyi-nəzərindən ideal deyil, burada cinslərin nigah davranışlarının bioloji motivlərində kəskin fərqlər üzə

çıxmışdır. Nigah münasibətlərinin ilkin mərhələsində dominantlığın təzahürü, özünü insanın sevgi və şəhvet hissində göstərir.

Ailə münasibətlərində empirik yanaşmaya əsasən ailə özünün yaranma tarixinə, funksionallaşmasına və tənəzzülünə malik kiçik sosial qrup kimi nəzərdən keçirilir. Ailə münasibətləri ailə üzvlərinin emosional yaxınlığı, onların tələbatları və meylləri üzərində qurulur. Bu yanaşmanın banisi F. Ple hesab olunur. O, sənayeləşmə və urbanizasiyanın təsiri altına düşmüş ailə münasibətlərinin qeyri-stabil xarakterini tədqiq edərək göstərir ki, bu xarakter ən çox valideyn – övlad münasibətlərində, atanın avtoritetinin zəifləməsində təzahür edir.

Gənc ailənin formalaşmasında özünün nəzəri müdəaları ilə diqqəti cəkən müdəalardan biri də ssientist yanaşmadır. Burada ailə münasibətləri şəxsiyyət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi sistemində nəzərdən keçirilir. Bu yanaşmanın yaradıcılarından U.Ceyms, Ç.Kuli, U.Tomas, F.Znaneski, İ.Piaje, Z.Freyd və b. göstərmək olar.

Ssientist sosial-psixoloji istiqamət olub başlanğıc anı şəxsiyyətlərarası münasibətlər, mən və başqası, yaxın münasibətlərin əhəmiyyətli xarakteri, ailə – «qarşılıqlı

təsir göstərən insanların birliyi» kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Amerika sosioloqu R.Xillin ailənin tədqiqinin nəzəri sxem və konsepsiyalarının təhlilində rolu böyükdür. R.Xillə əsasən, ailənin öyrənilməsinə ilk 5 yanaşma aşağıdakılardır:

1.təkamül

2.struktur – funksional

3.interaksionist – rollu analiz, simvolik interaksionizm.

4.Situativ-psixoloji.

5.İnkişaf yanaşması (bu yanaşma ailənin həyat dövrlərinin inkişafına əsaslanır).

Gənclərin bir-birinə münasibətini və onların ailə qurmasının metodik ölçülərini A.A.Brudini aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Ünsiyyət prosesində insan öz fərdiliyini dərk edir, şəxsiyyət özünü kəşf edir, əlbəttə, ilk öncə insan başqasına güzgü kimi nəzər salır, lakin o özü də başqası üçün güzgüyə çevrilir. Onlar onun şüurunda əks olunur, onda məskunlaşır. Ümumi taleyin birləşdiyi doğmalar (ən əsası valideynlər) və yaxın adamlar davamlı olaraq onun daxili aləminə daxil olur».

Amerikan sosial-psixoloqu C.Mid «ümumiləşdirilmiş başqası» haqqında ideya irəli sürür – bu ideyada başqalarının hansısa bir insana xüsusi nöqteyi-nəzərləri möhkəmlənir.

Son dövrlər aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib nigahə-qədərki dövrün bir neçə mərhələsini fərqləndirə bilərik. Doğrudur, bəziləri xüsusən də ailə problemləri ilə hərtərəfli məşğul olan tədqiqatçılar, o cümlədən, Vitaker ailə həyatına hazırlanmanı oyuna bənzədir və bu oyunun özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu göstərir. Onun fikrincə, birinci addım xal toplamaqdır. Hər bir gənc üçün situasiyanın müvəffəqiyyəti hər bir zaman istənilən istiqamətdə dəyişməsi mümkün olan bir vəziyyət kimi başa düşülür. Yəni, birinci mərhələ fərdiyyətin saxlanılması və hər iki gəncin fikirlərini tam dəqiqləşdirmə mərhələsidir. Bu prosesdə ikinci addım hərəkətlərdir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər dilində bu hərəkətləri filitrasiya ilə məşğul olma (işvə, naz və s.) və eləcə də rəddedilmə kimi səciyyələndirmək olar. Bu mərhələdə öz üzərinə vəzifələr götürmədən fərdiyyətin sıxışdırılması və yeni münasibətlərə qayıtmaq azadlığının azaldılması prosesi baş verir. Nigaha hazırlanmanın üçüncü mərhələsində isə aşağıdakı məsələ önə çıxarılır:

-hər iki cütlük arasında bərabər hüquqlu münasibətlərin qurulması. Qeyd olunan mərhələdə ilkin olaraq bir sıra işlər həyata keçirilir.

Gənclər bu mərhələni uğurla keçə bildikdə, yəni lazımı oyun oynaya bildikdə toydan sonrakı təsirlər azalmış olur. Yəni, oğlan və ya qızın valideynlərindən oğlanı özününə etmək, onu öz oğluna çevirmək cəhdləri azalır.

Dördüncü addım, ailə haqqında təsəvvürlərin tam formalaşması onun gələcək perspektivləri haqqında fikirlərin götür-qoy edilməsidir. Axırncı mərhələdə isə əsasən fundamental məsələnin həllinə yönəlir. Hər iki gənc nigah nəyə lazımdır? sualına cavab axtarır.

Məlumdur ki, ailə qurmaq haqqında hər kəsin özünəməxsus düşüncə tərzı və cəmiyyətdə mövcud olan normalar sistemi vardır. Ailə nə üçün lazımdır? dilemması birdəfəlik şəkildə gənc tərəfindən təhlil edilir və psixoloji nöqteyi-nəzərindən ona hazır olur. K.Vitakerin fikrincə, əgər əvvəlki mərhələlər uğurla həyata keçirsə, o zaman nigaha hazırlığa bir yol qalır. İki gəncin münasibətlərinin dağılmasının qarşısını şüurlu şəkildə almaq və ya münasibətləri rəsmiləşdirmək [7, səh.7].

Gənclərin nigaha hazırlığı məsələlərinin tədqiqi, onun yəni, gənc ailənin psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Məlumdur ki, ailənin ən mühüm

sosial funksiyalarından biri böyüməkdə olan nəslı – uşaq və gəncləri düzgün tərbiyə etməkdir. Müasir ailənin bir çox problemləri gənclərin ailə-nigah münasibətlərinə hazır olmamasından irəli gəlir. Ailə münasibətləri əvvəlcə iki, sonra üç və nəhayət dörd nəfərin münasibətləri üzərində qurulur. Aparılan çoxlu sayda təbqiqatlar göstərir ki, indi ər-arvad arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, qarşılıqlı qayğıya, qarşılıqlı köməyə, ər-arvada bir-biri üçün məsuliyyətinə nigahda getdikcə daha çox əhəmiyyət verilir. Bildiyimiz kimi şəxsiyyətlərarası ünsiyyət mədəniyyəti üçün tələblər daim dəyişir. Anlaşılmazlıq, biganəlik üzündən baş verən münaqişələr getdikcə daha çox olur və daha ciddi xarakter daşıyır. Bir qayda olaraq müasir ailənin sabitliyini təmin edən amillər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin uzun dövr ərzində tərbiyə edilməli olan xüsusiyyətləri ilə müəyyənəşdirilir.

Gənclərin nigaha hazırlanması məsələsində şərti olaraq tərbiyəvi proqnostik tədbirlər adlandırılan tədbirlərin müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Onların mahiyyəti ailədə və məktəbdə uşaqların və yeniyetmələrin tərbiyəsinin elə istiqamətlərini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir ki, onlar müasir

ailənin qarşısına çıxan problemləri nəzərə alsın, yeniyetmələrdə və gənclərdə müvəffəqiyyətli və sabit nigah – ailə münasibətlərin üçün lazımi keyfiyyətlərin inkişafına təkan versin. Problemlə bağlı sosioloq M.S.Matskovski yazır: «Yeniyetməni və ya gənci gələcək ailə şəraitində öz rolunu səmərəli şəkildə yerinə yetirməyə hazırlamaq üçün onu ev vəzifələrinin – kişinin və qadının rollarının ədalətlə bölüşdürülməsinə istiqamətləndirmək lazımdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, «ədalətli» və «bərabər» anlayışları heç də sinonim deyildir. Ailədə vəzifələrin əsl mənada ədalətlə bölüşdürülməsi dedikdə, ailənin hər bir üzvünün qabiliyyətini, imkanlarını, vərdislərini və bacarığını, istehsalatda və dərs fəaliyyətində işinin çox və ya az olmasını nəzərə almaq deməkdir. Gələcəkdə vəzifələrin bu cür bölüşdürülməsinə hazırlanmaq üçün oğlan və qızlar hər cür işi görməyi bacarmalıdırlar, ən başlıcası isə onlarda məsuliyyət hissi, kömək etməyə hazır olmaq hissi və sair tərbiyə edilməlidir».(4, s 45)

Gənc ailənin mahiyyətini araşdırarkən ilk növbədə ailə haqqında onun strukturu və tipləri haqqındakı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək istərdik. Bu zərurət hər

şeydən əvvəl "gənc ailə" problemi-nə çoxsaylı tədqiqatların həsr edilməməsindən irəli gəlir.

Ayrı-ayrı tədqiqatlar N.Q.Yuryeviç, Z.İ.Faynburq, C.U.İonog və başqaları (nigah) gənclərin nigah və boşanma məsələlərinin araşdırmağa çalışmış, bu yönümdə bir sıra tədqiqat işlərini aparmışlar. N.Y.Yuryeviç gənc ailələrin yaranmasında nigahı və nigaha qədərki prosesi araşdıraraq göstərir ki, gənc ailələr nigaha girərkən iki tip nigah formasına üstünlük verirlər: "stereotipə görə nigah", "məhəbbətə görə nigah" (11: s.189). "Stereotipə görə nigah" hər şeydən əvvəl xoşbəxtlik haqqında təsəvvürlərə əsaslanaraq gözləmələrin reallaşmasına şərait yaradır. İkinci halda isə, "məhəbbət və onun illüziyası" bu gözləmələri artırır və nigahın reallığı ilə onun baş verməsi arasında ziddiyyət yaradır.

Nigahın motivlərinin öyrənilməsində C.İ.Tolodun tədqiqatlarını qeyd etməmək olmaz. Xüsusi testlərin köməyi ilə S.M.Qolad Leninqrad şəhərində yaşayan fəhlələrin və hərbiçilərin şəxsi fikirlərini öyrənmişdir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif burada partnyorun tipindən asılı olaraq nigaha qədər intim münasibətlərə daxil olmanın qanunauyğunluqlarını müəyyənləş-

dirməyə çalışmışdır. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı kimi özünü göstərmişdir:

91% kişilər nigaha qədər intim münasibətdə yalnız öz sevdikləri ilə olduqlarını, 60%-i tanışları ilə intim münasibətdə olduqlarını göstərmişlər.

21% qadınlar nigaha qədər intim münasibətdə öz sevdikləri ilə olduqlarını, 14% isə tanışları ilə münasibətlərə üstünlük vermişlər.

Bu faktlar göstərir ki, yuxarıda söylənilər, yəni, "məhəbbətə görə nigah" daha çox üstünlük təşkil edir. Lakin bununla yanaşı, nigaha qədər heç bir intim əlaqələrdə olmayan kişi və qadınlarda tədqiq

edilmiş və buna təsir göstərən amillər təsnif edilmişdir.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsində bəlli olmuşdur ki, nigahın bir sıra problemləri vardır ki, həmin problemlər yalnız nigahaqədərki mərhələnin necə başa çatması deyil, gənclərin ailə həyatına uyğunlaşmasını da əhatə etmişdir. Məhz gənc ailənin möhkəmliyinin və sabitliyinin təmini eyni amillərin ilkin başlanğıclarını bundan götürdüyünə heç bir şübhə yeri qalmır. Bundan başqa müəyyən edilmişdir ki, gənc ailələrdə kişilər daha çox məişət problemlərinə, qadınlar isə daha ilk məhəbbət və rəğbətə meylli olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva İ.R., Tağıyeva G.B. Ailə və nikahın psixologiyası. Bakı: 2000, 40 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, 2003, 365s.

3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: 1988, 192 s.

4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə

5. Müntəxəbat. Bakı: 1989, 232 s.

6. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: 2005, 416 s.

7. From E. Sevmək sənəti. Bakı: 2006, 106 s.

8. Витакер К. Полночные размышление семейного терапевта. М., 1999, 189с.

9. Гурко. Т.А. Отношение мужчин и женщин в барке. М.: 1995, 136 с.

10. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. СПб.: Питер, 2007, 544с.

11. Эвдимиллер Э.Г., Юстицские В.В.. Психология и психотерапия семьи.

12. СПб-2001.656 с.

13. Хрестоматика по этике и психологии семейной жизни. отношений. Самара, 2004, 704 с. М.1982, с.44.

МОЛОДАЯ СЕМЬЯ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье исследуются молодая семья и ее социально-психологические особенности, группируются проведенные исследования в этой области. В статье также рассматриваются процессы вхождения молодой семьи в брак и система факторов, влияющая на его удачный исход. В основном исследования в этой области ведутся в пяти направлениях: эволюционизм, функционализм, биологизм, эмпиризм, сциентизм. Автор приходит к такому выводу, что в молодых семьях семейно-брачные отношения носят характер этнической среды и региональный характер.

A YOUNG FAMILY AND ITS SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES

Here is being research the problem of a young family and its socio-psycho-logical peculiarities, being grouped their the researches in this field. There also were being analyzed the processes of young families and the system of various factors influencing to their successful course in future. Such kind of research is mainly carried on some five directions: evolutionism, functionalism, biologism, empiricism, and the sci-entism. The author is mainly coming to a conclusion that in a young marriage couples family-marriage relations bears some ethnic environment and the regional character of course.

YENİYETMƏLƏRDƏ AQRESSİYA VƏ AQRESSİV DAVRANIŞIN SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

Əhmədova G.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

Hər hansı bir problemin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə əsas anlayışların psixoloji mahiyyətini aydınlaşdırmaq zəruridir. Çünki əsas anlayışlara aydınlıq gətirmədən onun psixoloji mahiyyəti haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək və təzahür xüsusiyyətlərini tədqiq etmək mümkün deyildir. Aqressiyanın psixoloji mahiyyətini araşdırmaq üçün həmin anlayışa elmi ədəbiyyatda verilən təriflərdən bir qismini nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

- Aqressiya xoşagəlməz davranış forması olub ayrı-ayrı adamlara münasibətdə təzahür edir (R.S.Nemov).

- Aqressiya özündə hədələr daşıyan və başqalarına ziyan vurmağa çalışan hər hansı bir davranışdır (Buss)

Bu təriflərdə aqressiyanın mahiyyətindən daha çox onun təzahür sahələrinə diqqət yetirilir. Fikrimizcə bu təbiidir. Belə ki, Leonard Berkoviç haqlı olaraq göstərir ki, aqressiya anlayışının

məzmununu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Çünki latın sözü olan aqressiya müxtəlif çalarları özündə əks etdirir. Belə olan halda aqressiv davranışın psixoloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması zamanı bir sıra problemlərlə rastlaşırıq. Yəni aqressiya anlayışına məzmunca uyğun gələn və onun mahiyyətini düzgün ifadə edən tərifin verilməsi çox çətindir. Elmi ədəbiyyatda aqressiyanın psixoloji mahiyyətinin və mexanizminin öyrənilməsinə xeyli tədqiqatlar həsr edilmişdir. Həmin tədqiqatlardan bir qismində aqressiya davranış kimi, başqa bir qismində qəsd kimi digərində isə vurulmuş ziyan kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Məlumdur ki, aqressiv və auto-aqressiv davranış hər bir cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutur. Bütün tarix boyu bəşəriyyət qəddarlıq, zorakılıq, qəsdlər, dağıntılar və digər destruktiv əməllər şəklində özünü göstərən və insanlara fiziki və mənəvi iztirablar gətirən hallarla qarşılaşır. Biz demək olar ki, hər gün kütləvi informasiya vasitələrində insanların aqres-

siv davranışının təcəssümü olan cinayətlər, müharibələr, terror aktları haqqında məlumat alırıq. Lakin bütün bu məlumatlar aqressiyanın rəngarəngliyindən xəbər versə də əslində onun psixoloji mahiyyətini açıqlamır.

Bir sıra tədqiqatçılar aqressiyanı asosial davranışın növlərindən biri kimi tədqiq edirlər. Bütün asosial davranış növləri kimi aqressiya dağıdıcı qüvvəyə malikdir. Bütövlükdə aqressiya deviant davranış olaraq nəyisə mütləq dağıdır (sağlamlığı, münasibətləri, şəxsiyyətin özünü, ictimai qayda-qanunları) və hətta həyatın vaxtsız ölümə nəticələnməsinə də gətirib çıxara bilər. Ümumiyyətlə, aqressiya asosial davranışın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir, özünə və yaxud başqalarına qarşı yönəlmiş aqressiya müxtəlif davranış formalarını deviasiyası kimi xüsusi araşdırma obyektinə ola bilər. Aqressiya konkret xarakteristika ilə malikdir: istiqamət, təzahür formaları, intensivlik. Aqressiyanın məqsədi qurbanına qarşı yönələrək əzab-əziyyət verilməsinə (düşmənçilik aqressiyası), həmçinin məqsədə çatmaq üçün vasitəyə çevrilməsi (instrumental aqressiya) ola bilər [2. s. 31] Cəmiyyət üçün təhlükəli olan digər insanlara yönəlmiş aqressiyadır. A. Bandura

və R.Uolters onu asosial aqressiya adlandırırlar və nəticə etibarı ilə sosial-destruktiv xassəli hərəkət sayaraq əmlaka, sağlamlığa, şəxsiyyətə vurulan ziyan kimi dəyərləndirirlər.

Elmi ədəbiyyatda aqressiyanın müxtəlif formaları qeyd olunur: gözləngörünən və latent.

Aqressiya qeyri-düşmən motivasiyası ilə sağlam iddiadan doğan aktivliklə də nəticələnmə bilər. Bu hansısa məqsədə çatma, idman yarışları, ironiya (zarafat) ola bilər. Zarafat – qaydasında olsa yaxşıdır, Peyğəmbər (s) buyurmuşdur ki, zarafat edin, lakin həddinizi aşmayın ...Yaxşı deyiblər:

Çox dostluğu zarafat vermiş bada

Bir lətifə fitnə salmış dünyada. [3, səh 137]

Aqressiyanın, adətən, öyrəşdiyimiz formaları isə konflikt, qeybət, höcət, təzyiq, zorla iradənin qəbul etdirilməsi, neqativ qiymətləndirmə, təkəbbür, fiziki zorun tətbiqi. Aqressiyanın gizli formaları insanlarla kontaktdan qaçma, kiməsə, nəyəsə ziyan vurmaqdan ötrü hərəkətsizlik, özünə qarşı ziyankarlıq və intihardır.

Aqressiyanın daxili representasiyası zamanı insan uzun müddət kiməsə pislik etmək barədə düşüncə, həmin adamı necə cəzalan-

dıracağıni təsəvvür edir, güclü affekt hissi keçirir.

Aqressiyaya meyllilik müxtəlif aqressiv effektlər formasında özünü göstərə bilir, iddialılıq, paxıllıq, öyrənmək, qəzəb, höcət, dözülməzlik, dava-dalaş, çılğınlıq, dəlilik, nifrət.

Aqressiya hər bir fərd üçün vacib olan funksiyaları, abtonomiyanın alınib qorunması, qorxu mənbəyini və ya əzabları yox etmək, məqsədə çatmaq üçün maneələrin aradan götürülməsi, daxili konfliktin həlli, özünüqiymətləndirmənin yüksəlməsinə xidmət edə bilər. Bu zaman bu, aqressiyanın sahibi tərəfindən hissə-hissə və ya tamamilə dərk olunmaya bilər.

Ən güclü, mürəkkəb, intensiv aqressiya affekti kimi nifrət hissini misal çəkmək olar. Nifrət bürümüş fərdin məqsədi aqressiya obyektinin məhv olunmasıdır. Şübhəsiz ki, nifrət fərdin özü və ətrafı üçün ciddi təhlükənin dəf olunması üçün də mövcud ola bilər. Ölkəsi işğal altında olan hər bir yeniyetmənin (düşməyə) işğalçıya qarşı nifrəti, torpağını, millətini, ailəsini, özünü yox olmaqdan xilas etmək üçün normal haldır. Nifrətin maksimum təzahür forması – hər şeyin və hər kəsin məhvini yönəlmiş cənatmalardır. Nifrət intihar formasında da təzahür edə bilər, bu

zaman nifrət edənin «MƏN»i nifrət obyektinə eyniləşdirilir. Məsələn, uşaq anasının xəstə atasını atıb sərbəst həyat sevməsinə dözməyib “anama nifrət edirəm” deyərək özünü zəhərləyirsə o, bu zaman anası ilə özünü bir can olaraq eyniləşdirir.

Z.Freyd aqressiyanı doğuluşdan özünüdağıdıcı meyl olaraq ölümə doğru aparan hiss kimi təqdim etmək istəsə də buna inanmayan alimlərin sayı çox azdır. Bu günə kimi aqressiyanın doğuluşdan insanlara məxsus olması və ya yaşamımız boyunca qazandığımız olması diskussiyanın obyektidir. Aqressiya daxili oyadıcı tendensiya olaraq-şəxsiyyət dinamikasının əvəzlənməz tərkib hissəsidir (4, səh 191).

Aqressiya və aqressiv davranış arasında ikitərəfli əlaqə mövcuddur. Aydın ki, aqressiya hissi yeniyetməni həmişə dağıdıcı hərəkətlərə gətirib çıxarmır. Digər tərəfdən, zorakılıq edərkən, yeniyetmə emosional şiddət halında ya da tamam soyuqqanlı vəziyyətdə ola bilər. Aqressorun öz qurbanına nifrət etməsi də heç də zəruri şərt deyil. Bir çox yeniyetmələr öz yaxınlarına, ata-analarına, bacı-qardaşlarına, hətta, nənə-babalarına əzab verir, zövq alır, eyni zamanda onları sevir. Real həyat-

da bu cür məqamları araşdırmaq çox çətinidir. Aqressiv davranışın yeniyetmənin daxili aqressiya meydana gəlməsinə və ya hər hansı başqa faktorlardan qaynaqlandığını araşdırmaq çətin olur. Bu suallara cavab vermək üçün əlavə olaraq şəxsiyyətin və situasiyanın faktorları, məsələn konkret situasiyanın yeniyetmə üçün vacibliyi (təhlükəliliyi), onun öz davranışını anlamaq və idarə etmək imkanlarını, davranışının məqsədyönlülüyünü araşdırmaq lazımdır.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, aqressiv davranış müxtəlif formalarda (təzahürünə görə) ola bilər: situativ aqressiv reaksiyalar (konkret situasiyaya konkret reaksiya formasında), passiv aqressiv davranış (nədənsə imtina və hərəkətsizlik formasında), aktiv aqressiv davranış (dağıdıcı və zorakılıq hərəkətləri formasında)

Aqressiv davranışın xarakteri yaş xüsusiyyətlərinə malikdir. Hər yaş dövrü inkişafın spesifik situativ xüsusiyyətlərinə malikdir və şəxsiyyətə qarşı konkret tələblər irəli sürür. Yaş xüsusiyyətlərinə adaptasiya müxtəlif aqressiv davranış təzahürləri ilə özünü büruzə verir. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqlar hündürdən və sürəkli ağlamaqla aqressiyalarını nümayiş etdirirlər. Ehtiyacları ödənməyən körpələrin

ciddi qəzəb hissi keçirdiyi psixanalitik tədqiqatlar zamanı isbat olunur (5).

Uşaq bağçasına adaptasiya olmağa çalışan azyaşlılar söyüş söyə, tüpürə, dava-dalaş sala, dişləyə bilərlər. Onlar hətta yeməli olmayan əşyaları da bu zaman uda bilərlər. Bu hərəkətlər impulsiv baş verir. Passiv aqressiya zamanı məktəbəqədər azyaşlılar yeməkdən və danışmaqdan imtina edə bilərlər, dodaqlarını, dırnaqlarını çeynəyirlər, tərslik edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın evdə davranışı ailədəki psixoloji atmosfer ilə bağlıdır. Bağçada isə qrupdakı uşaqların əhval-ruhiyyəsi tərbiyəçinin daxilini güzgü kimi əks etdirir. Evdə və ya uşaq bağçasında kiminsə davranışında deyil, qəlbində aqressiya hissi varsa, uşaqlar bu hissi inikas etdirəcəklər. Uşaq özünü təhlükəsizlikdə və sevgi mühitində hiss etməyəndə qəlbində çoxlu qorxular yaranır. Qorxularına qalib gəlmək üçün, uşaq qoruyucu aqressiv davranışa üz tutur. Qorxudan qurtarmağın digər yolu aqressiyanı özünəqarşı çevirməsidir. Autoaqressiya müxtəlif formalarda, özünüməhvədən fantaziyalar, utancaqlıq, özünücəzalandırma ideyalarında reallaşa bilər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə aqressiya bir çox hallarda daha zəif sinif

yoldaşlarına qarşı istehza, davadalaş, söyüş formasında özünü biruzə verir. Bu zaman müəllim və valideynlər aqressiyaya qarşı öz açıq mövqelərini uşaqlara təkidlə bildirməlidirlər.

Yeniyetməlik dövründə müəllim və valideynlərin avtoriteti sürətlə dağılmağa başlayır, öz yaşdlarından psixi asılılıq hissi isə güclənir. Bu yaşda aqressiv olmaq adətən, «güclü» olmağın sinoniminə çevrilir. Eyni zamanda yeniyetmələrin müxtəlif qeyri-formal birliklər yaratması, habelə bir-birinin geyindiyinə bənzəyən geyimlər geyinməsi adi haldır. Məsələn, hal hazırda müxtəlif müğənnilərin fanat qruplarının yaranması məhz belə yeniyetmələrin birləşdiyi qeyri-formal birliklərdir.

Beləliklə, kiçik yaşlı uşaqlar və yeniyetmələr üçün aqressiya adi haldır. Bu isə normaldır. Çünki, şəxsiyyətin sosializasiyası prosesində aqressiv davranış bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, daxilində aqressiya hissi olmayan yeniyetmə hər şeydən qorxur, öz maraqlarını müdafiə edə bilmir, xarici aləmdən gələn hər cür təhlükələrdən (küçədə və sair yerlərdə olan təhlükələr) özünü qorumaq iqtidarında olmur, müxtəlif hadisə və qruplara tezliklə adaptasiya oluna bilmir. Bu halda 2 növ

aqressiyadan danışmaq olar: xoşxassəli adaptasiyalı və destruktiv adaptasiyasız.

Eyni zamanda yeniyetmələr arasında aqressiyanı yaradan səbəbləri sadalayarkən KİV rolunu ciddi qeyd etmək lazımdır. Televiziya vasitəsilə aqressiv davranışın formalaşmasını belə bir alqoritmlə göstərmək olar. TV-də aqressiya nümayiş etdirilən verilişlərə aludəçilik – aqressiv fantaziya – özünü aqressiv personajla eyniləşdirmə – aqressiv yolla məqsədə çatmaq problemləri həll etmək, insanlara təsir göstərmək hallarının məqbul davranış formasına çevrilməsi – aqressiv hərəkətlərin təkrarı – şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə aqressiyadan istifadə hallarının adətə çevrilməsi – davamlılıq – aqressiv vərdişlər – inkişaf etməmiş sosial və təlim bacarıqları frustrasiya – TV verilişlərinə həddən artıq aludəçilik.

Ailədə olan soyuqluq, ailə üzvləri arasında möhkəm bağların olmaması, valideynlə uşaq arasında məhrəm münasibətlərin yoxluğu da aqressiyanı yaradan səbəblərdəndir. Unutmaq lazım deyil ki, həm hiperhimayə, həm də hipohimayə yeniyetmələrdə aqressiya, sözbəxməmaq kimi hallar yaradır. Ailədə olan zorakılıq atanın anaya qarşı zorakılığı da uşaqlar-

da aqressiyanı gücləndirən amildir. AŞPA-nın «Qadınlara qarşı məişətdə zorakılığa son qoyun!» kampaniyasının Azərbaycan üzrə Milli koordinatoru kimi keçirdiyim və iştirak etdiyim bütün beynəlxalq və yerli toplantılarda bu faktor xüsusilə qeyd olunurdu (stop domestic violence against women).

A.Bandura və R.Uolters (6) bu məsələnin «ailəvi» tərəfinə xüsusi fikir vermiş tədqiqatçılardır. Onların gəldikləri nəticə bundan ibarətdir ki, yeniyetmənin davranışlarını şərtləndirən 3 əsas məqam var:

1 – yeniyetmənin asılılıq (intim-şəxsi) münasibətlərinə hazır olması

2 – vicdan hissinin inkişaf səviyyəsi

3 – aqressiyanı yaradan motivasiyanın gücü

Bu tədqiqatçıların fikrincə, ailə sosiallaşma effektinin yaranması üçün minimal şərait yaratmalıdır (6, səh 35).

İlkin olaraq yeniyetmənin ətrafdakıların rəğbətini qazanmaq üçün bağlılıqlarının yaranmasının motivasiyası güclü olmalıdır. İkinci vacib məqam sosiallaşma normativlərinin yaranması üçün valideynlər tərəfindən daimi təzyiqin olması (əlbəttə ki, əgər valideynlər sosial normalara şəxsən riayət edirlərsə). Əksinə əgər valideynlər bir-birilərinə aqressiya nümayiş

etdirirlərsə, xoş sözlə yeniyetməni yola gətirmək əvəzinə hər şeyə görə cəzalandırırlarsa, valideyn məhəbbəti gözləyən uşağa frustrasiya vəziyyəti yaradılsa, bu mümkün deyil. Nəticə, sevgi, məhəbbət, valideyn hörməti görməyən yeniyetmə aqressiv davranışlara mütləq yiyələnəcəkdir. Bir daha gender fərqliliklərinə toxunaraq qeyd etmək lazımdır ki, qızlar mazoxist, oğlanlar isə sadist davranışları ilə fərqlənəcəklər.

Aqressiv davranışın ailə normaları ilə şərtləndiyini sübut edən faktlardan biri də internat müəssisələrində tərbiyə alan uşaqların daha çox aqressiv davranış nümayiş etdirməsi faktıdır. Bu övladlığa götürülmüş uşaqlara aid deyil. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının Deinstitutionalizasiya ilə bağlı verdiyi fərman bu baxımdan uşaqlara, cəmiyyətimizə qarşı atılmış çox böyük humanitar addımdır.

Şübhəsiz ki, bu həmişə belə deyil. Internat müəssisələrində olan uşaqların heç də hamısı aqressiya nümayiş etdirmirlər.

Yeniyetmələrin aqressiv davranışı ilə pedaqoji psixoloji korreksiyalar aparmaq mümkündür. Hətta atom enerjisini də pozitiv istiqamətə yönəldən insanlar bunu bacarmalıdırlar. Sadəcə, aqressiyanı

təhsildə, idmanda, liderlikdə yeni nailiyyətlərin qazanılmasına yönəltmək lazımdır. Validyənlərin, müəllimlərin, ictimaiyyətin görə-cəyi iş məhz bundan ibarət olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
3. Şəfiyeva E.İ. «Yeniyetmələrdə aqressiv davranış və sui-qəsd», «Psixologiya» jurnalı, № 1-2, 2000-ci il.
4. Берон Р., Ричардсон Д. «Агрессия», Питер, 1997.
5. Берковиц Леонард. Агрессия, причины, последствия и контроль. Сп.
6. Кристиан Б. Жить с агрессивными детьми. Москва, 1991.
7. Леонард Б. Агрессия. Москва, 1998.
8. Майерс Д. Социальная психология. Питер, 1997.
9. Немов Р.С. Психология в 3 книгах. Книга 3. Москва, 2000.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АГРЕССИИ И АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ У ПОДРОСТКОВ

В статье анализируется причины появления агрессивной поведения и его социально-психологические обозначение. Автор комментируется разные формы агрессии как асоциальное поведение и проясняет определение агрессии из разных точек-зрение. А также проясняется повлияние семьи и МСИ на агрессивное поведение детей и подростков.

THE SOCIAL-ANALYSIS OF THE ADOLESCENTS' AGGRESSION AND AGGRESSIVE BEHAVIOR

In article are explained the reason and the social- psychological mean of the aggression and aggressive behaviour. Author note different form of the aggression and analyze the aggressive behavior as a asocial behaviour. In article are explained the influence of the family and the MIM to the aggressive behaviour.

MƏŞQÇİNİN FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abbasov E.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Məşqçi şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması idman fəaliyyətinin, o, cümlədən, məşqçi fəaliyyətinin bütün aspektlərinin tədqiqi demək deyildir. Məşqçinin fəaliyyətinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi ümumi şəkildə bir sıra məsələlərin köklü şəkildə həllinə zəmin yaradır. Məşqçi komandada və idman klubunda əsas fiqurdur. İdmançılar onun şəxsində qeyri-adi şəxsiyyəti görməyə çalışırlar. Ona görə ki, məşqçinin fəaliyyət dairəsi adi fənn müəlliminin funksiyalarından müqayisə olunacaq dərəcədə çoxşaxəlidir. Məşqçinin qarşısında duran məsələlər idman komandasının məqsədləri ilə sıx bağlıdır.

Məşqçinin işi ilə adi tanışlıq zamanı elə təsəvvür yaranır ki, onun işi yalnız yarışlarda mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Yəni, yüksək nəticələr göstərə bilən idmançılar hazırlamaqdır. Əslində isə məşqçi bir sıra məsələləri icra etməlidir. Bunlar sağlamlıq, tərbiyə, gigiyena, sosial, idman-yarış işləridir. Buna görə də müvafiq idman növündə dərin biliyə və

geniş dünya görüşünə malik məşqçi psixoloji, pedaqoji, sosioloji, tibbi məsələləri araşdıra bilər. Burada soruşula bilər: Nə üçün ilk baxışda idmandan uzaq görünən bu elmlər haqqında məşqçinin heç olmasa ümumi anlayışı olmalıdır? Bu suala cavab elmin müxtəlif sahələri ilə sıx bağlı olan məşqçinin komandada rolunun, onun funksiyalarının təhlili cavab verir (17, s.8).

Qeyd olunmalıdır ki, məşqçi ilk növbədə təlim-tərbiyə prosesini sistemə keçirən müəllim, pedaqoqdur. O idmançıların funksional imkanlarını təkmilləşdirir, onlarda müəyyən fiziki keyfiyyətləri, hərəkət vərdisləri və qabiliyyətləri formalaşdırır, hərəkətlərin daha yaxşı texnika ilə yerinə yetirilməsini öyrədir. Məşqçinin qarşısında duran vəzifə təkcə idmançıları yarışa yaxşı hazırlamaq deyil, eyni zamanda öz yetirmələrinin uğurla çıxış etmələrini təmin etməkdir. Məqsədsiz planlaşdırılmış və pis təşkil olunmuş tədris-məşq prosesi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ola bilər ki, məşqçinin dediklərinin məzmununu və ya məğzini başa

düşməsinlər, tələb olunan fiziki yükü almasınlar, lazımı idman formasına düşə bilməsinlər və ya əksinə idman formasını həlledici yarışlara qədər qoruya bilməsinlər.

Hazırlıq prosesində məşqçi ayrı-ayrı idmançıların və bütün komandanın uğurlarını və nailiyyətlərini qiymətləndirir, müvafiq vasitələr və metodlar seçir.

Bununla yanaşı məşqçi oyunçuların fərdi ustalığını yüksəldərək ümumiliklə komandanın inkişafına çalışır. Məşqlərin, tapşırıqların düzgün həll olunduğu zaman yarış məşqçi işinin və komandanın nailiyyətinin araşdırılmasının və yoxlanılmasının yeganə üsulu deyil. İdmançıların və komandanın imkanları yarışdanqabaq keçirilən məşqlər prosesində qiymətləndirilir. Çünki hələ arzuolunmaz nəticələr və həddən ziyadə yük olmadan hər hansı bir dəyişikliklər etmək və yaxud çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün vaxt kifayət qədərdir. Bunun nəticəsində yarışlara yaxın məşqçinin öz komandasının hazırlığı haqqında real təsəvvürü olur, o bu və ya digər hadisənin necə cərəyan edəcəyini qabaqcadan görə bilər, bir sözlə, gözlənilən və gözlənilməyən hadisələrin qarşısını almaq və ya onları minimum həddə çatdırmaq imkanına malik olur.

Təlimdən əlavə məşqçi, həm də bir pedaqoq kimi tərbiyəvi prosesi həyata keçirir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, idman incəliklərini öyrətmə prosesində göstərişlərin dərk olunmasının və mənimsənilməsinin hazırlığı və rahatlığı (xüsusən yeniyetmə yaşında) ilə bağlı olan identifikasiya kimi psixoloji amillərin təsiri, məşqçi davranışının xüsusiyyətləri, münasibəti və həmçinin, müəllimə oxşamağa çalışmaq istəyi danılmazdır.

Məşqçi, xüsusən yeniyetmə və uşaq komandalarının məşqçisi yetirmələri ilə münasibətlərdə öz xarici davranışına daim nəzarət etməlidir. Çünki məşqçi yetirməsinin demək olar ki, yaş fiziologiyasının ən kritik dövründə onun psixi və sosial inkişafına güclü təsir göstərə bilər.

Yaxşı pedaqoji keyfiyyətlərə malik məşqçi yetirmələrinə idman sirlərini öyrətdiyi zaman bir növ idmançı üçün sınaq olan «çətinlikləri» azalda bilər. Əks təqdirdə əgər məşqçi tərbiyə prosesinə biganə qalırsa, onda bu çətinlikləri daha da mürəkkəbləşdirir və idmançının inkişafını düzgün olmayan məcraya istiqamətləndirir. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, məşqçinin öz müəllim, pedaqoq roluna münasibəti böyük məna kəsb edir. Bütün bunlarla yanaşı

məşqçi həm də rəhbərdir. O, həm də idarə edir (17, s.11).

Məşqçi-rəhbərin rolu komandasının tədris-məşq fəaliyyəti və çıxışları ilə bitmir. Məşqçi təkcə komandasının hazırlığını təşkil etmir, o eyni zamanda «xarici mühitin faktorlarına» nəzarət edir. Buna görə də onun vəzifəsi və maraq dairəsi komanda və klub çərçivəsindən kənara çıxır. O elə bir xüsusi incə hissə malik olmalıdır ki, xarici mühitin təsiri altında komandada və ya klubda baş verə biləcək xoşagəlməz halların qarşısını vaxtında, komanda üzvlərinə ciddi ziyan dəymədən ala bilsin. Çünki belə hallar komandanın psixofiziki hazırlığına təsir edə bilər.

Onun üçün də məşqçinin bir rəhbər kimi komandada nüfuz sahibi olmağı ilə yanaşı ünsiyyətdə olduğu digər təşkilatlarda da nüfuzu olmalıdır.

Məşqçinin idmançılar tərəfindən qəbul edilən avtoriteti komandaya uğurlu rəhbərliyin ilkin şərtidir. Məşqçinin özünə inamı yalnız onun təcrübəsi və biliyi əsasında ola bilər. Məşqçi müntəzəm olaraq öz avtoritetini möhkəmləndirməlidir və eyni zamanda gözləməlidir ki, öz şəxsiyyəti ilə idmançılara mənfi təsir etməsin. Rəhbərlik etmək bacarığı – bu hər

zaman və dəqiqliklə «komandanlıq» və əməkdaşlıq rolları arasında sərhəddi müəyyən etmək qabiliyyətidir. Adətən, yaxşı avtoritetli məşqçi qrupa rəhbərlikdə özünün birinci olmaq hüququnu saxlamaqla əməkdaşlıq prinsipinə o üstünlük verir, amma «diktator» olmur.

Komandaya effektiv rəhbərlik etməyin növbəti şərti komandanın real tələbatlarının uçotudur. Belə ki, bir halda məşqçi prinsipial və qəti, başqa halda səbrlilik vəziyyəti tuta bilər. Repressiv tədbirlərdən istisna hallarda istifadə etmək məsləhətdir, belə ki, məşqçinin idmançıya tətbiq etdiyi hər cəza onun şəxsi mövqeyini tədricən mühakimə etməklə nəticələnə bilər. Beləliklə, məşqçinin fəaliyyəti arzuolunmaz vəziyyətlər qarşısının alınması üçün xəbərdarlıq etməyə istiqamətlənməlidir. Səhvlərin düzəlməsinin cəza sistemi ilə aparılması yaxşı nəticə vermir.

Məşqçi inamlı, qəti və təşəbbüskar olmalıdır, ancaq inadkarlıqdan uzaq olmalıdır. O kollegial işə əsaslanmalıdır. Xüsusi məsələlərə görə məsləhətçi rolu onu qane etməməlidir. Buna görə də komandada işi fəal surətdə təşkil etməli və istiqamətləndirməlidir. Bu zaman məlumdur ki, komandada baş verən bütün işlərdən və hadisələrdən

o xəbərdar olmalıdır. Belə olduqda məşqçi öz əməkdaşları ilə birlikdə (həkim, fizioloq, psixoloq) daha əlverişli qərarlar axtarışında fəal iştirak edəcək. Əks təqdirdə mütəxəssislərin məsləhətlərinə qulaq asmalı olacaq. İdmançıları sosial, psixoloji və digər problemləri ilə maraqlanan və onları həll etməyə qadir olan belə məşqçiyə idmançılarda inam, etibar hissləri formalaşır. Ona hörmətlə yanaşırlar və onun sərtliyi də normal qəbul edilir.

Məşqçi şəxsən özü əməyə düzgün münasibət nümunəsi göstərməlidir. İşə can yandırmaqla o öz nüfuzunun təsdiq olunması şəraitini yaradır, yəni idmançılar görürlər ki, o özünə qarşı həddən ziyadə tələbkardır.

Qadınlardan və kişilərdən ibarət olan komandaları olan idman cəmiyyətlərində məşqçi onların müştərək fəaliyyətini təşkil edə bilər (bərpə və əyləncədən xüsusi tərbiyəvi tədbirlərə gədər).

Komandada mürəkkəb vəziyyət məşqçinin hər hansı bir idmançı qıza üstünlük verdiyi zaman da yarana bilər. Bu minvalla komanda üzvləri arasında guya ayrı-seçkilik yaranır ki, adətən, bu kişilərdən çox qadınlara emosiyaları ilə müşayiət olunur. Lakin məşqçinin fəaliyyəti bununla bitmir. Özünün

gündəlik işində məşqçi tez-tez idmançıların psixoloji problemləri ilə məşğul olmalı olur. «Psixoloq» rolunun məşqçi tərəfindən uğurla yerinə yetirilməsi təlim və məşq prosesində, komandanın yarışlardakı çıxışlarının nəticələrinə çox böyük təsir göstərir.

Yaxşı məlumdur ki, məşqçinin uğuru onun komandada qarşılıqlı münasibətlərin problemlərindən baş çıxarmasından asılıdır. Dünya miqyaslı məşqçilərin əksəriyyəti hətta təsdiq edirlər ki, məşqçinin uğurunun dördü-üç hissəsi bu faktora əsaslanır və yalnız qalan bir hissəsi onun peşəkarlıq keyfiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Komandanın texniki-taktiki hazırlığı onun psixoloji hazırlığı ilə ayrılmaz tellərlə bağlıdır. Gözəl taktiki fikir əgər komandanın real psixoloji imkanlarına uyğun deyilsə tam məğlubiyyətlə nəticələnə bilər. İdmançı müəyyən tapşırığın yerinə yetirilməsinə fiziki və texniki cəhətdən tam hazır olmalıdır, amma əgər onun psixi vəziyyəti qarşıya qoyulmuş məsələyə müvafiq deyilsə, belə halda uğur qazanmaq üçün şans minimal olacaq (18, s.14).

Beləliklə, məşqçi iş prosesində əmələ gələn bu və ya digər mürəkkəb psixoloji problemin həllindən qaça bilməz. Qərar qəbul

edərək onu çox vaxt taktiki gediş və ya hərəkət kimi sayan məşqçilər eyni zamanda psixoloji məsələni də həll edirlər, ancaq, bir qayda olaraq, bunu intuisiya ilə edirlər. Tez-tez məşqçilər bunu belə ifadə edirlər: «məni bu cür etməyə nəse elə bil məcbur etdi»... «mən tamamilə əmin idim ki, bu təşəbbüs uğurlu sonluqla nəticələncək»... «elə bil kimsə mənə dedi ki, məhz bu idmançını sına».

Eyni zamanda məşqçilər komanda ilə işləyərkən elə bil psixoloji komponentlərdən yan qaçırlar. Bu yəqin ki, iki əsas səbəbdən irəli gəlir: 1) İdman psixologiyasının əsas problemlərini kifayət qədər bilməmək, bəzən bu və ya digər psixoloji problemlərlə münasibətdə əməlli-başlı kororanəliyə gətirib çıxarır;

2) Bu bilik sahəsi ilə kifayət qədər tanış olmamaq. Bu da öz növbəsində məşqçidə psixologiyaya, hansısa qeyri-adi elmə olan münasibəti doğurur.

Maraqlıdır ki, belə vəziyyətə baxmayaraq məşqçilər uğursuzluğu çox vaxt bu sayaq izah edirlər: «komandanın psixoloji stabilizliyi», «oyunun alınmaması», «oyunçuların özlərini itirmələri». Bununla bir növ sübut etməyə çalışırlar ki, bu problemlər onların səlahiyyətləri xaricindədir və kimsə

başqa birisi bu məsələləri həll etməlidir.

Digər tərəfdən, idman kollektivinin psixoloji hazırlığında psixologiyanın mahiyyətini və psixoloqun imkanlarını minimuma endirən və ya bütövlüklə inkar edən məşqçilərə də təsadüf olunur. Psixoloq həmişə nail olunmuş uğurdakı xidmətlərinə olan hüququndan imtina edir. İş ondadır ki, psixoloqlar məşqçilərdən daha yaxşı başa düşürlər ki, qələbə sevinci idmançının müstəsna hüququdur. Şübhəsiz psixoloqla əməkdaşlıq etməyə könülsüz olan məşqçinin belə mövqeyi ilk növbədə onun idman psixologiyasını bilməməsi ilə bağlıdır. Ona görə də məşqçinin psixoloji təhsili olduqca vacib və aktual məsələdir.

İdman psixologiyası – sürətlə inkişaf edən, amma hələ ki, praktiki-kada az tətbiq edilən cavan elmdir. Bundan əlavə, məşqçi, çox vaxt müəyyən vəziyyətlərlə «həkim» rolunu oynamalı olur. Çünki elə şərait yarana bilir ki, idmançının zədələndiyini o hamıdan qabaq hiss edər və ona lazımi köməklik etməli olar. Çox vaxt idmançı da özünü pis hiss etməyi və ya xəstəliyi barədə ilk növbədə məşqçiyə müraciət edir.

Elə bu səbəbdən də məşqlərin müasir metodikası tibbi idman

biliklərini bilmək zərurətini tələb edir. Yaxşı məşqçi münasib hərəkətlərin və səmərəli tapşırıqların köməyi ilə idmançının hər hansı bir fiziki və psixoloji çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün öz biliklərini istifadə edə bilər. Bu zaman əlavə olaraq idmanın başqa növü ilə də məşğul olmaq olar. Başqa bir məşqçi isə vacib fizioloji prinsipləri bilməməsi səbəbindən yaranmış çatışmazlığı daha da dərinləşdirər və ya əlavə yeni «zəif cəhət» yarada bilər.

Məşqçi, həmçinin, idmançıların qidalanma qanunauyğunluğunu bilməlidir ki, lazım olan təqdirdə, öz komandasının iş planını tərtif edərək, onu yüksək dağlıq yerlərdə tətbiq etsin (12, s.6).

Qeyd olunduğu kimi, məşqçi bu və ya digər komandaya etdiyi rəhbərlik müddətində yetirmələri üçün bir çox rolları icra etməli olur. Təbiidir ki, bütün bu xüsusiyyətlər məşqçinin böyük həyat və peşə təcrübəsinə malik olduğunu nümayiş etdirir. Biz bir daha əmin oluruq ki, məşqçi, hər şeydən əvvəl, novatordur, o yaradıcı fiqurdur.

İnsan yaradıcılığın subyektivi kimi olduqca mürəkkəb varlıqdır. Onda bioloji, psixofizioloji və sosial başlanğıclar vəhdət təşkil edir. Bunların fərdi və fəal görünüşləri reallıqda yaradıcılığın feno-

menini əmələ gətirir. Fəlsəfə, estetikə, psixologiya və digər elmlər bu hadisələri hərtərəfli surətdə öyrənir. Bir çox mənbələrdə insan təbiətin bir parçası kimi qəbul edilərək götürülmüşdür. Tarixən şəxsiyyətin öyrənilməsinə, onun fərdi həyat fəaliyyətinin araşdırılmasına böyük rol verilmişdir, yəni, «fərdlərin həyat fəaliyyəti necədirsə, fərdlər özləri də o cürdür». Buna müvafiq olaraq insanın bütün fəaliyyətinin və fərdi yaradıcılığının təhlili müəyyən edilməlidir.

Məşqçi bütün fiziki göstəriciləri, intellekti və şəxsi keyfiyyətləri ilə birlikdə yaradıcı insandır. O, qazandığı təcrübədən, əldə etdiyi nailiyyətlərdən nəticələr çıxarmaqdan əlavə hər bir işdə novator kimi əldə olunanların təkmilləşməsinə əsaslanmalıdır.

Məşqçi heç vaxt unutmamalıdır ki, şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri fərdin şəxsi xüsusiyyətləri ilə uzlaşmır. Bu reallığın məşqçi tərəfindən qəbul edilməsi onun bir şəxsiyyət kimi yetişməsində və eyni zamanda yaradıcı-məşqçi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yaradıcılıq məsələsinin tədqiqatçıları yaradıcı şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin formalaşmasına mühüm yer verirlər. Y.A.Ponomarev yaradıcı şəxsiyyətin aşağıdakı

xüsusiyyətlərini qeyd edir: diqqətcilliyin qeyri-adi gərginliyi; böyük təsiretmə; intuisiya; geniş fantaziya; sonrakı prosesləri görmə qabiliyyəti; bilik zənginliyi; şablondan imtina; təşkilatçılıq bacarığı; nəyi nə üçün etdiyini incəliyinə qədər bilmək məharəti; zəhmətsevərlik; inadcıllıq və s. (15, s.119).

Yaradıcı şəxsiyyətin xüsusiyyətini A.N.Luk risk etməyə həmişə hazır olmaq kimi qeyd edir. Bu ondan irəli gəlir ki, kifayət qədər ideyası olan şəxs həmin ideyaları deməyə cəsarəti olmalıdır, amma bu halda qəbul edilən qərarlar tam və dolğun informasiyalara əsaslanmalıdır, əks təqdirdə həmin riskin

ziyanı xeyrindən çox ola bilər.

A.Mateykanın qeyd etdiyi kimi yaradıcı insanları öyrənilən məsələyə fəal maraq, müstəsna inadcıllıq, tərəddüd və şübhələrlə mübarizə aparmaq hazırlığı, istənilən şəraitdə özünü sərbəst aparmaq, öz qərarlarında ısrarçılıq və digər bu kimi amillər xarakterizə edilir.

Yüksək səviyyəli məşqçiləri digərlərindən əsas etibarlı ilə öz işində eksperimentlərə geniş yer vermək və yeni təcrübə qazanmaq bacarığı fərqləndirir. Yaradıcılığa rəvac verən şərait o vaxt əlverişli olur ki, nə zaman ki, məşqçi idmanın incəliklərini dərk etməyə çalışır, yarış fəlsəfəsini anlayaraq başa düşür.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya Bakı: Çinar-Çap. 2002.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya Bakı: Çinar-Çap. 2002.

3. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili: Psixol. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 1990, 22 s.

4. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

5. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında. Elmi-praktik kon-

fransının materialları. Bakı: Renaissance, 1998, s.1

6. Əliyev B.H. Emosional halların tədqiqi məsələləri // Dil və ədəbiyyat, 1998, №2 s.160-164.

7. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.

8. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

9. Əzimov.Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: 2004, 338s.

10. Göyüşov Z.B. Daxilə pəncərə. Bakı: Azərnəşr, 1978, 198 s.

11. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoci psixologiyasının əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 28s.
12. İsmayılov T., Məmmədova S. İdman psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 374 s.
13. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. М.: 1978.
14. Параносич В., Лазаревич Л. Психодинамика спортске Эрупе Жуэославье. М.: 1975, 119 с.
15. Параносич В., Лазаревич Л. Психодинамика спортске Эрупе Жуэославье. М.: 1975, 119 с.
16. Практикум по спортивной психологии под ред./ И.П.Волкова. СПб. 2000.
17. Родионов А.В. Психология спортивной деятельности. М.: 1978, 198 с.
18. Реан А.А. Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер, 2000, 14 с.
19. Деркач А.А., Исаев А.А. Творчество тренера. М.: 1981, 239 с.
20. Ильин Е.Л. Психология физического воспитания: СПб. 2000.
21. Кретти Брайент Дж. Психология в современном спорте. М.: 1978.
22. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. ФиС, М.: 1980.

ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРЕНЕРА

В этой статье раскрываются особенности физических и психологических способностей в спортивной деятельности тренера. Чрезвычайно актуальная в современных условиях проблема спортивной психологии способствует достижению больших спортивных успехов. Автор указывает, что психологические факторы, наряду с физической подготовкой должны непременно контролироваться как тренерами, так и командой в целом и отдельными спортсменами. Аббасов Э. основательно обосновывает свой тезис теоретическими выкладками, а также приводит убедительные практические доводы, особенно на примерах футбольной команды.

THE UNITY OF PHYSICAL AND PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF TRAINERS IN SPORT ACTIVITY

In this article the unity physical and mental qualities of trainers in sports activity is opened/ Extremely actual in modern conditions the problem of sports psychology promotes achievement of the large sports successes/ The author specifies. That the psychological factors, alongside with physical preparation should be all means by supervised as the trainers so by a team as a whole and separate sportsmen.

Abbasov E. proves fully the thesis by the theoretical calculations and also results convincing practical reasons is special on examples of a football team.

SIYASİ ETİMAD DEMOKRATIYANIN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Abbasova A.Ə.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının aspirantı

Bu gün bütün dünya XX əsrə öz zəngin tarixi hadisələri ilə birgə zamanın axarına buraxdı. Keçən zaman nə qədər zəngin olsa da, hər bir cəmiyyət üçün köhnə ilə yeninin fərqi nisbətini anlayıb dəyərləndirmək çox vacibdir. Bu baxımdan bu gün demokratik cəmiyyətdə yenidən siyasi və mədəni dəyişikliklər haqqında məsələlər aktuallaşanda siyasi etimad anlayışı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Hələ qədim Şərq filosoflarının bir çoxu belə bir fikrə əsaslanırdılar ki, insanın bütün həyatı möhkəm olan təməl üzərində dayanır. Bu baxımdan uzun əsrlər boyu heç bir yazılı qanunlara malik olmayan insanların birgəyaşayışı yalnız onların bir-birinə möhkəm etimadı, inamı sayəsində mümkün olmuşdur. Etimad təsadüfən yaranmış bir məfhum deyildir, onun yaranması cəmiyyət həyatının, ictimai həyatın tələblərindən doğmuşdur. Aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, etimad çox mühüm siyasi, psixoloji və sosioloji fenomen olub, insan cəmiyyətinin mövcudluğunun və yaşamasının

vacib şərtlərindən biridir. Bütün bunlardan çıxış edərək qeyd etmək olar ki, etimadsız insan cəmiyyətini, insanların birgə fəaliyyətlərini təsəvvür etmək çətindir. Etimadda insanın insana, cəmiyyətə, mövcud quruluşa münasibəti ifadə olunur. Bir sözlə, etimad insanları bir-birinə və cəmiyyətə bağlayan tellərdir. Bu tellər-məsuliyyət hissi, cavabdehlik, yüksək əxlaqi şüur, rəftar və davranışlarda özünü büruzə verir, onların vasitəsilə cəmiyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər tənzim olunur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qurulan münasibətlər nə qədər möhkəm olarsa, cəmiyyətin siyasi həyatı da bir o, qədər möhkəm dayaqlara malik olar. Hər bir insan fərdi şəkildə öz hərəkətləri, davranışları, verdiyi vədləri üçün nə qədər məsuliyyət daşıyırsa, dövlət də öz vətəndaşları üçün eyni səviyyədə məsuliyyət daşıyır. Bütün bunları yalnız milli-mənəvi dəyərləri olan və istənilən halda vətəndaşın istək və arzularını nəzərə alan bir demokratik cəmiyyətdən gözləmək olar. Bu mənada Con Lokkun təbirincə desək,

«etimad-cəmiyyətin bağlayıcı qüvvəsidir». (7. s.23) Bu, doğurdan da, belədir, çünki cəmiyyətin hər bir üzvünün bir-birinə olan münasibəti məhz etimadlı münasibətlərə söykənir. Burada bizim məqsədimiz isə etimadlı münasibətlərin yaranmasına təkan verən demokratiyanın rolunu araşdırmaqdan ibarətdir.

Bu gün əvvəlki dövrlərə nisbətən qloballaşan dünyada hər hansı bir dövlətin fəaliyyətinə, onun inkişaf dinamikasına cəmiyyətdəki mövcud demokratik dəyərlərin inkişaf dinamikası kimi baxılır. Qazanılan dəyərlərin sosial-psixoloji təhlilini araşdırarkən, obyektiv olaraq cəmiyyətin demokratik inkişafına münasibət bildirilir. Belə bir münasibət subyektiv tələbatdan yox, vətəndaş cəmiyyətinin demokratik inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək zərurətindən yaranır.

Aparılan tədqiqatların bir çoxunda, hətta etimadın çərçivələri haqda müxtəlif fikirlər söylənsə də, belə bir aksioma vardır ki, etimad-fərdlər arasında zəruri əməkdaşlıq şərtidir, ümumi normalara əsaslanır və digər fərdlərin davranışına aid ümidləri formalaşdırır. Çünki etimad insanın psixi durumu kimi onun davranışında reallaşır. Hənsisa hərəkətlərin istənilən pozitiv

nəticələri şüurda onlara qarşı etimad doğurur və bu hərəkətlər təkrar olunduqda, fərdin davranışında etimadın müsbət reaksiyasının möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Etimad o zaman yarana bilər ki, insanda baş verən proses və hadisələrin düzgünlüyü, adekvatlığı onun, dəyərləri və qarşısına qoyduğu məqsədləri ilə uzlaşır. Elə siyasi etimadın səviyyəsi də şəxsin cəmiyyətdəki sosial (statusundan) vəziyyətindən asılıdır. Başqa sözlə desək, şəxsin sosial statusu nə qədər yüksək olarsa, özünüaktuallaşdırma üçün nə qədər çox imkanları olarsa, baş verən proseslərə etimad bəsləməsi bir o qədər artıq olar.

Siyasi etimad ictimai həyatın elə bir hissəsidir ki, dəyər və normaların birgə fəaliyyəti ilə təyin olunur. Eyni zamanda bir çox tədqiqatçılar buraya qavrayış stereotiplərini, davranış nümunələrini aid edirlər və qeyd edirlər ki, onların köməyiylə vətəndaşların rəftar və niyyətləri, həmçinin, bir-birinə olan münasibətləri əks olunur. Siyasi etimaddan danışanda buraya keçmiş siyasi təcrübə, əsas siyasi dəyər və fikirlər, siyasi hadisələr və proseslərin təsiri, etnik, dini, sosial, partiya və digər qrupların xüsusiyyətləri, əhəlinin siyasi məlumatlılığının səviyyəsi,

əhalinin siyasi ümidlərinin xarakteri və s. daxildir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, öz yaranma anından hər bir demokratik cəmiyyətlərdə mövcud olan dəyər və normaların ölçüsü vardır və bununla bağlı insanlarda ictimai rifah, ədalətli dövlət qurumu haqda təsəvvürlər formalaşır.

Hər bir demokratik cəmiyyət öz üzvlərinə yalnız ona xas olan norma və dəyərlər toplusunu təqdim edir. Cəmiyyət üzvləri isə öz növbəsində siyasi sistemin necə inkişaf etməsi haqda dövlətin onlar üçün və onlara nə edəcəyi, mövcud siyasi sistemin qarşısında hansı hüquq və vəzifələrin olacağı barədə müxtəlif təsəvvürlərlə fərqlənirlər. Məhz demokratiyanın nəticəsində norma və fikirlərin dəyişməsi, cəmiyyətin hər bir üzvünün mövcud hakimiyyətin siyasətini anlamağa kömək edir. O ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Nəticədə siyasi etimad xüsusi bir formada siyasi-sosial, siyasi-iqtisadi, siyasi-psixoloji bir sistem kimi çıxış edir. Siyasi etimad bu sistemlərin əlaqəsini, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin əlaqəsini təmin edir. Başqa sözlə, desək, siyasi etimad siyasi həyatın sosial-psixoloji istiqamətini göstərir.

Cəmiyyətin siyasi sferasına aid dəyər və inancların olması dövlətin

siyasi etimadının formalaşmasına zəmin yaradır. Siyasi etimad demokratik dəyərləri olan cəmiyyətdə siyasi sistemin humanitar ölçülərinin vacib tərəflərini əks etdirir. Bu mənada «Demokratik cəmiyyət quruculuğunun fəlsəfi-psixoloji məsələləri» adlı əsərində AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev yazır: «Bu gün demokratiyaya etimad artdıqca, kütləvi şüurun forması da dəyişir və o daha çox yeni demokratik vərdişlərə, əqidəyə, fundamental siyasi dəyərlərə yönəlişlik kəsb edir» (1.səh.12).

Bir sıra tədqiqatçılar qeyd edir ki, ictimai fəallıq ictimai zərurətdir, şəxsiyyətin cəmiyyətlə öz əlaqəsini dərk və hiss etməsidir, onun daxili tələbatıdır, öz iradəsini cəmiyyətin iradəsilə uyğunlaşdırmasıdır. İnsan avtomatik hərəkət edən mexanizm deyil, o hər zaman nail olduğu rolların fəal ifaçısıdır. Bu ifaların mənbəyində siyasi etimadın da öz payı vardır. Müasir şəraitdə müxtəlif sosial qüvvələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin səviyyə və xarakteri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada siyasi etimadın təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi, hüquqi, sosial sahədə sabit münasibətlərin formalaşmasına təsiri danılmazdır. Çünki o əməkdaşlıq və qarşılıqlı

köməyin əsasını təşkil edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun həyatının ayrı-ayrı sahələrində, istər siyasi, istərsə də iqtisadi həyatda insanların tələbatları artır. Bu tələbatları ödəməklə bağlı isə bir çox çətinliklərin meydana çıxması təbiidir. Siyasi etimadın formalaşması üçün vətəndaş cəmiyyəti qismində sosial-iqtisadi bazanın yaranması zəruri şərtidir. Bu baxımdan dövlət hər zaman cəmiyyətin qayğısını çəkməlidir. Sosial-iqtisadi bazanı yaratmaq üçün mütləq ölkə daxilində islahatlar aparılmalıdır. Hər bir islahat əvvəlcə ətraflı düşünülməli, sonra isə həyata keçirilməlidir. Keçirilən islahatlar istər iqtisadi, istərsə də siyasi yönümdə olsun fərqi yoxdur vətəndaşın maraqlarını təmin etməlidir. Yoxsa çox asan şəkildə qazanılmış etimad itirilə bilər. Bunu nəzərə alaraq cəmiyyət üzvlərinin maraq və məqsədləri hər zaman dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki istənilən demokratik dövlət məhz vətəndaşının ona etimad və dəstəyinə ümid bəsləyir.

Yaşadığı cəmiyyətdə hər kəs öz vəzifəsini yerinə yetirmək yollarını seçməkdə azaddır. Lakin heç kəs insanlar qarşısında ictimai məsuliyyətdən azad ola bilməz. Görkəmli filosof Spinozanın dediyi kimi «azadlıq fərdi özbaşınalıq

deyil, dərk olunmuş zərurətdir» (4.s.83). Əgər biz qeyd ediriksə cəmiyyətdə hər kəs öz seçimində azaddır, onda bu seçim üçün ona münbit şərait-yəni demokratik cəmiyyətin formalaşdırılması zəruridir. Demokratik cəmiyyət isə öz-özünə yaranmır. Tarixi təcrübə göstərir ki, bəşəriyyət öz inkişafında uzun bir yol keçərək bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Demokratik cəmiyyət də öz inkişafında uzun bir yol keçərək böyük inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Cəmiyyətdə demokratik inkişaf nə qədər tez bərqərar olarsa o, zaman cəmiyyətin hər bir üzvünün fəal iştirakına təkan vermiş olur. Bu fəallıq təkcə fərdin inkişafına deyil, demokratik cəmiyyətin inkişafına şərait yaratmış olur. Cəmiyyətin demokratikləşməsi insanların siyasi fəaliyyətdə, siyasi qərarların işlənməsində və qəbulunda iştirak etməsinə eyni zamanda, fəaliyyətin məhsuldarlığına, münasibətlərin düzgünlüyünə imkan yaradır.

Cəmiyyətdə demokratiyanın inkişafı ilə birgə siyasi etimadın rolu dayanmadan artır. Bu baxımdan aparılan araşdırmalarda belə bir fikir əsas götürülür ki, siyasi etimad şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Düzdür siyasi etimad demokratik münasibətləri müəyyənləşdirmir,

lakin onun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Siyasi etimad dövlətin və hakimiyyətin əsas gücü və dəstəyidir. Çünki, tarixi proseslərin gedişatı göstərir ki, siyasi hakimiyyət siyasi etimadla hesablaşmağa məcburdur. Müasir idarəetmə qanunlarına görə hakimiyyəti siyasi etimada əks olaraq idarə etmək olmaz, çünki bu halda siyasi etimadı güc əvəz edir, bu da siyasi sabitliyin inkişaf edən böhranına gətirib çıxarır. Demokratik cəmiyyətdə siyasi etimad siyasi tabeliyyətin məcburilikdən fərqli azad formasıdır. Demokratiyaya qarşı mənfi yanaşmanın və verilən qərarların könülsüz, məcburi yerinə yetirməsinin nəticəsi olan məcburilikdən fərqli olaraq, siyasi etimad siyasi qayda-qanuna müsbət yanaşma tələb edir və onun tələblərinin könüllü yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Adətən siyasi etimad razılıq, kömək, yardım, təsdiqlənmə kimi çıxış edir.

Siyasi etimad demokratik cəmiyyətin elə bir potensial dəstəyidir ki, hər zaman həmin cəmiyyət üzvlərinin tezliklə məqsədlərinə çatması, ideyaların uğurla həyata keçirməsi siyasi institutların və hakimiyyətin fəaliyyət göstərməsi arzusu ilə bağlıdır. Gündəlik siyasi həyatda siyasi etimadın mövcudlu-

ğu faktı, siyasi mexanizmin normal fəaliyyəti üçün daha vacibdir. Çox vaxt insanlardan siyasi institutlara və siyasi hakimiyyətə öz simpatiyalarını nümayiş etdirmək tələb olunmur. Eləcə də ictimai məqam onlardan irəli sürülən məqsəd və ideyaların kütləvi təsdiqlənməsini tələb edə bilməz. Lakin həmin siyasi institutlar və siyasi hakimiyyət qoyulan məqsədlərə nail olmada və konkret ideyaların reallaşmasında fəaliyyəti uğurlu zəminə əsaslanmalıdır. Çünki bu fəaliyyət elə strateji xəttə söykənməlidir ki, lazım olanda insanlar öz enerjisini siyasi hakimiyyət üçün səfərbər etsin və onu qorumağa çalışsın. Bu cür münasibətin davamlı və uzunmüddətli olması, mövcud hakimiyyətlə vətəndaş arasındakı əlaqələrin daha yaxşı inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, siyasi etimad siyasi hakimiyyət tərəfindən subyektiv müsbət yanaşmağa uyğun praktik fəaliyyətdir.

Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, vətəndaş cəmiyyəti üçün etimad ona görə vacibdir ki, insanlar arasında razılaşmalarda bünövrə qurur, insanlarda hakimiyyətin legitimliyinə və xüsusilə, onun qəbul etdiyi qərarların legitimliyinə əminlik yaradır. Hakimiyyətin qanuniliyinə inam, cəmiyyətin inkişaf-

fı üçün labüd olan digər layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Çünki qanunlar demokratik cəmiyyətin bir çox sferalarında davranışı tənzimləyir. Qısaca, qeyd etsək siyasi etimad insanla cəmiyyət arasında tənzimləyici rolunda çıxış edir.

Aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, siyasi etimad demokratiya üçün çox vacibdir. Çünki demokratik cəmiyyətdə millətin hər bir üzvünün azadlıq və hüquqları qorunur, siyasi prosesdə iştirakı təmin edilir. Siyasi etimadın formalaşması isə demokratikləşmə prosesində siyasi fəaliyyət gücünü artırır. Siyasi etimad sadə vətəndaşları siyasi institutlara bağlayaraq, onların siyasi iştirakının legitimliyini və effektivliyini artırır. Bu mümkün olmadıqda, ilk növbədə məhz elə demokratik cəmiyyətin özü siyasi etimadın çatışmazlığından əziyyət çəkir. Belə mürəkkəb şəraitdə siyasi etimadın hansı səviyyədə olması, necə yaranması xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan elmi ədəbiyyatda siyasi etimadın necə yaranması və onun inkişafı üçün tamamilə müxtəlif fərqli baxışlar mövcuddur. Belə ki, siyasi etimadın mənşəyini araşdıran V.Mişle və R.Rouz bir çox ölkələrdə keçirilmiş sorğunun məlumatları əsasında siyasi etima-

dın kulturoloji və institutsional nəzəriyyələrini qeyd edirlər.

Kulturoloji nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edirlər ki, siyasi etimad xarici amillərlə təyin olunur. Yəni siyasi sferadan kənar, insanların dərin kök salmış və sosializasiyanın erkən formalarında yaranmış düşüncə və mədəni normaları mövcuddur. Ümumiyyətlə, insanların bir-birinə inamları nəticəsində mədəni normalar qurulur.

İnstitusional nəzəriyyənin nümayəndələri isə belə hesab edirlər ki, siyasi etimad siyasi mənşəyə malikdir. Burada etimad rəasional əsaslara söykənir, o hakimiyyət institutlarının vətəndaşlar tərəfindən qiymətləndirilməsindən asılıdır. Əgər institutlar uzunmüddət uğurla işləyirsə, əhalinin onlara münasibəti yaxşılaşır və bunlar aparılan uğurlu işlərin səbəbi deyil, nəticəsidir. Lakin bir çox ölkələrdə siyasi rejimlərin dəyişməsi nəticəsində siyasi institutların işində qaçılmaz dərəcədə dərin parçalanma əmələ gəlir. Tədqiqatçılar alınan nəticələrə əsasən siyasi etimadın institutsional nəzəriyyəsini dəstəkləyirlər. Buna səbəb mövcud hakimiyyətin yeni institutlarına siyasi etimadın artması imkanları üçün münbit şəraitin yaranmasıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək aydın olur ki, hər iki nəzəriyyə öz-özlüyündə ayrı-ayrı nəzəriyyələrin mövcudluğunu üzə çıxarır və bu nəzəriyyələr nəticəsində mikro və makrosəviyyələr arasında fərqlər olduğunu müşahidə etmək olar. Makromədəni (kulturoloji) nəzəriyyələr milli ənənələrin hamarlayıcı təsirini qeyd edir və ayrı-ayrı insanlar arasında fərqlərə əhəmiyyət qoymur. Lakin mikro-mədəni nəzəriyyələr fərdi təcrübəsi olan fərqlərə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu isə siyasi etimad səviyyəsində həm cəmiyyət daxili, həm də cəmiyyətlər arasında əhəmiyyətli ayrıntılara gətirib çıxarır.

Makroinstitutsional nəzəriyyələr institutların işinin əhəmiyyətini, onların vətəndaş cəmiyyətinin effektiv idarə olunmasında görür və onların işinin nəticələri vətəndaşların onlara münasibətində əks olunur. Bunlardan fərqli olaraq mikroinstitutsional nəzəriyyələr institutların işini fərdi qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır və bütün bunlar şəxsi həyat təcrübəsi ilə təyin olunur. Etimadın nədən başlanmasının anlayışı rəqabət edən nəzəriyyələr üçün vacibdir. Lakin müstəqilliyini yənidən bərpa edən və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün demokratiyanın inkişafı daha vacib və aktualdır.

Problemə kulturoloji və institutsional nəzəriyyələr nöqtəyindən yanaşsaq demokratik cəmiyyətdə etimad doğrultmaq bacarığına münasibət fərqlidir. Əgər siyasi etimad mədəniyyətlə təyin olunursa və insanların davranışlarında kök salıbsa, yeni institutlara münasibəti yaxşılaşdırmaq çətinidir. Dal və Pantem hesab etdikləri kimi buna bir nəslin ömrü lazımdır ki, demokratik institutların effektiv işləyə biləcəyi etimad səviyyəsi yaransın.(6.s.65)

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, istənilən halda cəmiyyətdə vətəndaşla dövlət arasında mövcud olan əlaqələr demokratiyanın inkişafına təkan vermiş olur. Vətəndaşların etimadına ən çox təsir edən odur ki, vətəndaşın təsəvvüründə yeni rejim köhnə rejimlə müqayisədə, vətəndaşlara münasibətdə nə dərəcədə ədalətlidir. Onların ümidləri özünü doğruldacaqmı, siyasi düşüncələrindəki fərqlər nədən ibarət olacaq və ümumiyyətlə, bütün bunlar həqiqətdə baş verəcəkmi?

Biz yazının əvvəlində də qeyd etmişdik ki, siyasi etimad demokratiya üçün həyatı əhəmiyyətliidir. Lakin çox zaman demokratiya üçün vacib olan siyasi etimadın səviyyəsi istənilən səviyyədə olmur. Etimadın aşağı səviyyəsi həm

avtoritar rejimdən qalan il və əsrlərin irsidir, həm də keçid dövründə mürəkkəb problemlərlə toqquşmuş institutların zəif işinin nəticəsidir. Keçid dövründə həyata keçirilən iqtisadi, sosial və siyasi islahatlar psixoloji gərginliklə müşahidə olunur. Belə ki, burada əsasən, əsas səbəb kimi keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının yaratdığı iqtisadi çətinliklər göstərilir. Əgər cəmiyyət üzvlərindən yeni rejimin işini müsbət qiymətləndirmək gözlənilirsə, onda dövlət iqtisadi siyasətində müəyyən dəyişikliklər etməlidir. Hakimiyyət ölkənin xeyrinə olan iqtisadi siyasətini həyata keçirərək gözlənilən etimadı qazana bilər. Biz burada iqtisadi siyasətin adını təsadüfə çəkmirik. Çünki demokratiyanın inkişafında siyasi etimad iqtisadi göstəricilərə söykənir fikri özünü doğruldur. Demokratik inkişafın yolları məhz iqtisadi yüksəlişdən keçir. Hamıya aydındır ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün fəal iştirakı onun fəal həyat mövqeyindən çox asılıdır. Bu da istənilən halda vətəndaşın tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. İctimai varlıq olan insanın əsas xüsusiyyətlərindən biri firavanlığa can atması və cəmiyyətdə yüksək yer tutmaq istəyidir. İnsanın iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca ictimai hə-

yatda fəal mövqe nümayiş etdirmək tələbatı da artır və daha fəal iştirak etmək istəyi yaranır. Vətəndaş əmin olmalıdır ki, onun üçün iqtisadi çətinliklər arxada qalmışdır və dövlət hər zaman vətəndaşını qorumağa hazırdır. Şərh edilənlər onda sağlam düşüncə, eləcə də ictimai həyatda fəal iştirak arzusunu reallaşdırır və gələcəyə inam daha güclü olur.

Buna misal olaraq demokratiyanın yaranmasının ilkin şərti kimi müəyyən mədəni dəyərlərin olmasının vacibliyini qeyd edən AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyev haqlı olaraq yazır: «Gündəlik yaşayış qaydalarından başqa heç nə görə bilməyən, heç bir şey haqqında düşünə bilməyən vətəndaşı demokratik dəyərlər düşündürə bilməz. Onun şəxsiyyətinin motivasiya sahəsinə demokratik dəyərlərə tələbat daxil deyil. Demokratik dəyərlərin gerçəkləşməsi üçün onun şəxsi əhəmiyyət, məna kəsb etməsi zəruridir. Fərdin maddi tələbatlarının minimum səviyyəsi ödənilmədiyi bir şəraitdə onun sosial normalara meyilliyinin güclənməsi və şəxsi mənalandırılması, dərk edilmiş zərurətə çevirilməsi olduqca çətindir. Əlbəttə, yüksək intellektual inkişaf səviyyəsinə malik şəxsiyyətlər bəzi hallarda istisna təşkil etsələr də,

əksəriyyət üçün bunu demək olmaz» (1.səh.12).

Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi, ilk növbədə, sosial-psixoloji dəyişikliklərlə qarşılıqlı surətdə həyata keçirilir. Müasir şəraitdə hər bir vətəndaşın cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesinə fəal surətdə qoşulması demokratiyanın inkişafına münbit şərait yaradır və demokratik dəyərlərin möhkəmlənməsinə təkan vermiş olur. Belə ki, etimadın iqtisadi, dini, mədəni hadisələrlə əlaqəsini qeyd edən İngelxart, əsasən, demokratiyanın rolunu xüsusi vurğulayır. O, fikrini belə izah edir ki, insanlarda etimadın olması demokratiyanın davamlı və sabit olmasından asılıdır. Nevton isə demokratik cəmiyyətdə siyasi etimadın inkişaf səviyyəsini yalnız vətəndaşla dövlət arasında düzgün qurulan ünsiyyət formalarının əlaqəsində görür və ünsiyyət prosesinin müəyyən proqram çərçivəsində yaradılmasını qeyd edir.

Çox təəssüf ki, siyasi etimad hər zaman vətəndaşların siyasi davranışları xeyirxah məqsədlər kimi götürülmür, yəni onların siyasi davranışları hansısa qrupun daxili maraqlarına xidmət edir. Bəzən siyasi etimad təyin olunarkən, insanların nə düşündükləri, onların emosional vəziyyətləri nəzərə alın-

mır. Bu da siyasi qərarların həqiqi yerinə yetirilməsi zamanı siyasi hakimiyyətə praktiki kömək arasında zəruri əlaqənin azalmasına gətirib çıxarır. Belə yanaşma fəaliyyətdə olan, müəyyən məqsədlər güdən, müəyyən siyasi ideyalarla idarə olunan siyasi institutlara xas olan bir yanaşmadır. Demokratik cəmiyyətdə vətəndaşların siyasi davranışına belə münasibət onların subyektiv niyyətlərinə, siyasi qərarlarla razılaşb-razılaşmamasına, onların motivlərinə könüllü-könülsüz fikir verməməklə birgə, siyasi etimadın səviyyəsinin aşağı enməsinə də səbəb olur. Və bu da onların siyasi institutlarda iştirak səviyyəsində özünü biruzə verir. Siyasi institutlarda iştirak sosial-siyasi biliklərdən, mikromühtdəki şəraitdən və müəyyən qədər fərdi xüsusiyyətlərdən asılıdır. Bəzən bu iştirak çox uzun çəkmir, çünki reallıqda baş verənlər onların istəklərinin əksinə çıxır. Yəni siyasi institutların şəxsi maraqları vətəndaşların siyasi iştirakına mane olur. Bu maneələr çox zaman münaqişələrə gətirib çıxarır. Bir çox tədqiqatçılar məhz belə münaqişələrin demokratik cəmiyyətin inkişafının möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır fikrini söyləyirlər. Eyni zamanda qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirə bilmədikdə müəyyən

bir dövr ərzində psixoloji ruh düşkünlüyü yarana bilər. Lakin sosial-siyasi inkişaf nəticəsində yaranan enerji cəmiyyəti yenidən fəallaşdırır. Vətəndaş cəmiyyətində etimadın möhkəmləndirilməsi üçün demokratiyanın bərqərar olması çox vacibdir. Bunun üçün ictimai marağı formalaşdırmaq və ictimai marağı əldə etmək çox əhəmiyyətlidir. Cəmiyyət üzvlərinə siyasi etimadın rolu haqqında informasiya vermək və onların

iştirakı üçün zəmin hazırlamaq lazımdır.

Sonda onu qeyd lazımdır ki, uğurlu vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı cəmiyyətdəki demokratik dəyərlərə söykənir. Məhz bu dəyərlər içərisində siyasi etimadın da öz rolu, öz yeri vardır. Vətəndaş cəmiyyəti üçün demokratiya nə qədər vacibdirsə, demokratiya üçün siyasi etimad da o qədər əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H Demokratik cəmiyyət quruculuğunun fəlsəfi-psixoloji məsələləri //Psixologiya jurnalı, 2007, №3

2. Əliyev B.H. İnsan və cəmiyyət. Dərslik. Bakı,2006

3. Səmədzadə Z. Ümumimilli lider və sosial-tərəqqi //Dirçəliş-XXI əsr jurnalı, 2003

4. Дарендорф Р. Дороге к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии, 1999, № 9

5. Крамник В.В.Социально-психологический механизм политической власти //Д, 1991

6. Лукин Б.Н. Политическое доверие в современном гражданском обществе: культурологические и институциональные модели. <http://www.orenburq.ru/culture/credo/>

7. Мишле В., Роуз Р. Каково происхождение политического доверия? Опыт посткоммунистических обществ. <http://www.nwe.ufl.edu/>

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДОВЕРИЯ КАК ФАКТОР ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РАЗВИТИИ

Статья посвящена роли политического доверия в развитии демократии. В статье показана роль политических, социально- психологических факторов в формировании политического доверия. Автор приходит к выводу, что демократия является одним из основных и важных условий в формировании политического доверия.

SOCIAL TRUST AS THE FACTOR OF DEVELOPMENT OF DEMOCRACY

The article is devoted to the political confidence which has great role in the development of political, social and psychological factors, which have great influence. In the formation of political confidence are shown. The author comes to conclusion that in the the formation of political confidence, the role of democracy is one of the main and important conditions as well.

SEKTA FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Musayeva T.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

Tarixin gedişatı ilə cəmiyyətlərin həyatına yeni hadisələr qatılır və fərqli səviyyələrdə (siyasi, sosial, iqtisadi, sosial-psixoloji, fərdi-psixoloji) gədən proseslərə müdaxilə edərək bütövlükdə cəmiyyətdə keyfiyyət dəyişiklikləri yaradan transformasiyalara səbəb olurlar. Nəticə kimi ortaya çıxan keyfiyyət dəyişikliklərinin işarəsi - kəsb etdiyi pozitiv və ya neqativ mahiyyət istər cəmiyyət, istərsə də ayrı-ayrı fərdlər üçün taleyüklü məna daşdığı səbəbindən həmin hadisələr ciddi elmi araşdırmaların predmetlərinə çevrilirlər.

Müasir zamanımızda dəyişdirici qüvvə olmaq iddiasında olan hadisələrdən biri kimi sektalar və onların fəaliyyəti xüsusi diqqət tələb edir. Artıq ABŞ, Qərb və Rusiya tədqiqatçıları sektaları müxtəlif elmi prizma və yanaşmalardan öyrənməkdədirlər.

Müstəqil Azərbaycanda bərqərar olmuş demokratik abu-havadan “yararlanaraq” cəmiyyət orqanizminə yad mənşəli toxuma kimi sirayət edən sektaların siyahısı kiçik deyil: baptizm, məhəbbət

kilsəsi, 90-cı illərdə xüsusi aktivliklə fərdi şüurlarda dəyişikliklərə çalışan və xüsusi hallarda buna nail olaraq fərdlərin və ailələrin faciəsinə səbəb olan krişnaizm, 2000-ci illərdə öz radikallığı ilə fəqlənən vahabizm və onun daha sərt və dağdıcı qanadı olan havariclər və s.

Bu növ təriqət və sektaların fəaliyyətləri bir sıra suallar doğuran heyvətamiz nəticələr ortaya qoyurlar. Nə üçün minlərlə savadlı, ağıllı və zahirən kifayət qədər uğurlu görünen insanlar krişnaizmin, vahabizmin və başqa dini ideologiyaların təsiri altına düşüb həyatlarına və dünyagörüşlərinə radikal dəyişikliklər gətirirlər? Psevdotəşkilatlar özlərinə tam müti və sadıq ardıcılar yetişdirməyə necə nail olurlar? Hansı səbəbə görə sektanın üzvü olan insan sektanın təqdim etdiyi «həqiqət» uğrunda öz həyatından belə imtina etməyə hazır olur? Bu qəbil sualları cavablandırmaq cəhdi müasir insanı sektalara cəlb etmə üsulları və prinsiplərini müəyyənləşdirmək zərurətini ortaya qoyur.

İlk olaraq sekta anlayışını müəyyənləşdirmək yerinə düşərdi. Sekta

termini latın sözü olub məktəb, təlim, partiya deməkdir. Zamanca bu anlayış secare- ayırmaq, kəsmək feli ilə izah olunmuş və beləliklə, sekta anlayışı altında ənənəvi dindən ayrılmış xüsusi dini qrup və ya dini icma nəzərdə tutulmuşdur. Sektalar və ya sektant qruplar hələ antik dövrdə mövcud olmuşlar. Onların keçmişdə də indiki dövrdə olduğu kimi insanlara çox böyük təsiri olmuşdur və əsasən, daha yaxşı həyat vərdisləri ilə çıxış etmişlər. Bu anlayışın müasir təyini daha geniş mənə kəsb edir. Sektaya «xüsusi dünyada» yer tapmış, davranışın sosial normatəvrlərinə minimal səviyyədə əməl edən qruplar daxildir (məsələn, özlərini cəmiyyətdən şüurlu olaraq təcrid edən psixogruplar, müxtəlif totalitar hərəkətlər).

Müasir ingilisdilli elmi ədəbiyyatlarda “sekta” hadisəsi daha çox “destruktiv kult” termini ilə ifadə olunur. Lakin bu istiqamətdə mübahisələr davam edir, bəzi müəlliflər “özünüdağıdan kult” (Ştamm), bəziləri isə “qeyri-dini kult” terminini daha adekvat sayırlar.

Göründüyü kimi, müəyyən qeyri-dini qruplar da bu anlayış altında izah olunur. Lakin bu məqalə çərçivəsində sekta termini ilə yuxarıda göstərilən xarakteristikalara malik dini qruplar nəzərdə tutulacaq.

Günümüzdə aparılan psixoloji, sosioloji, kulturoloji, iqtisadi yönümlü tədqiqatlar cəlbətmənin köhnə, ənənəvi metodlarının (kütləvi hipnoz, fiziki qüvvə, «beyinlərin yuyulması») yeniləri ilə əvəz olunması faktını üzə çıxarmışlar. Sektalar çağdaş sivilisasiyanın nailiyyətlərindən müvəffəqiyyətlə bəhrələnilər. Belə ki, rəngarəng marketing metodları, reklam onlar üçün nəticəni əldə etmək yolunda keyfiyyətli üsullardır. Lakin istənilən istiqamətli tədqiqat bütün metodlar içində psixoloji prinsipin vacibliyini və ayrıca olaraq psixoloji inandırma metodunun aparıcılığını təsdiq edir. Dini təşkilatlar müasir insanın sürət, ritm, intellekt, kompetensiya, məqsədyönümlülük, qloballaşma və başqa atributlarla zəngin olan informasiya cəmiyyət daxilindəki mövcudluğunun onun psixoloji dünyasındakı əks-sədasını böyük ustalıqla nəzərə alırlar. Psixoloji tədqiqatlar sosial həyatın təsiri ilə insanları «mənlilik şüuru»nda yaranan transformasiyaları bir neçə onilliklərdə ki, izləyirlər. Məsələn rus psixologu Dobroviç «avtonom Mən» anlayışından istifadə edir. Əvvəllər yalnız «Qərbi Avropa insanı»na şamil olunan «Avtonom Mən» getdikcə qeopolitik total xarakter alır.

Tədqiqatların nəticələrinə görə şəxsiyyətin müstəqilliyə, çevikliyə, öz həyatına görə məsuliyyət daşmasına olan tələbləri daha da artmaqdadır. Bu fakt sosioloq və sosial psixoloqları belə bir qənaətə gətirir: «qruplar cəmiyyəti»ndən «şəxsiyyətlər cəmiyyəti»nə qlobal keçid baş verir. Bununla belə insan psixikasının sosial, başqa sözlə, qrup xarakteri də olduğu kimi qalır və qalacaqdır. Psixikanın bu cəhəti insanın müəyyən təməl tələbatlarında: istiqamətlənməyə, ümumiliyə, zamanı və məkanı sosial strukturlaşdırmağa və başqaları üçün əhəmiyyətli olmağa olan tələbatlarda təzahür edir. Müasir sosial və sosial-psixoloji durum insanların bu tələbatlarının ödənilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır, bəzən isə mümkünəşür edir. Tələbatlarını mövcud sosial şərtlər daxilində ödəyə bilməyən insana sekta öz alternativini təklif edir. Nəticədə, sektanın auditoriyası müəyyən olunur: sektaya üzv olmaq «şansı» böyük şirkətlərin işçiləri, ahıllar, ünsiyyət çatışmazlığından əziyyət çəkən yeniyetmələr, tənha qadınlar, yurd, vətən həsrəti ilə yaşayan qaçqın və köçkünələr və başqaları tərəfindən diskommunikasiya, tənhalıq, yadlaşma kimi sindromlardan qaçışda bir çıxış yolu kimi dəyərləndirilir.

Ümumiliyə olan tələbat insanın özündən yaxşı olana aid olmaq arzusunun doğur. Bu arzusunun təhriki ilə insan həm başqaları ilə emosional münasibətlərə can atır, həm də öz məhəbbətini verə biləcəyi sosial institutlara meyl edir. Məhz bu tələbatın reallaşması nəticəsində fərdlər və təşkilatlar arasında sıx əlaqələr bərqərar olur və bu əlaqədə əsas prinsip sadıqlıqdır. Dövlət təşkilatında işləyən məmuru və ya hər hansı bir özəl şirkətin sırayı işçisini öz işi və kollektivi ilə identifikasiyalaşdırən prinsip əsasən məsuliyyət prinsipidir. Məsuliyyət, seçilmək arzusu, rəqabət və s. fərdlə sosial institutu birləşdirən çox zəif bağlardır və tədqiqatların qənaətinə görə ümumilik tələbatının çatışmazlığına səbəb olur. Bu çatışmazlıqdan ustalıqla öz xeyirlərinə istifadə edən sektalar insanlara «təmənnasız məhəbbət» təklif edirlər. Qərb və amerikan psixoloqları bu fenomeni «məhəbbət atəşi» adlandırırlar. «Məhəbbət atəşi» əlverişli psixoloji situasiyalarda: gözəl təbiət guşəsində, ailədən, dost-tanışdan uzaqda həyata keçirilir. İlkən xoş təəssürat növbəti gəlişləri təmin edir.(8)

Amerikan psixiatri Q.Suxdeo yazır: «Müasir cəmiyyət alternativlərlə zəngindir və insanlar bunların içindən o qədər çox seçim

etmək məcburiyyətindədirlər ki, çox vaxt effektiv şəxsi qərarlar verməyə qabil olurlar. Onlar istəyirlər ki, başqaları onların yerinə qərar qəbul etsinlər, özləri isə yalnız hazır qərarlara əməl etsinlər. İnsanlar əksər hallarda həyatlarına hər hası bir müəyyənlik gətirmək naminə öz azadlıqlarını məhdudlaşdırmağa hazır olurlar». (8) Sektalar isə davranışa məhdudiyyətlər qoymaqla, sərt intizam vasitəsilə, həyatın bütün tərəflərini reqlamentləşdirməklə zamanı və məkanı sosial strukturlaşdırmağa nail olurlar.

Sekta mütləq həqiqətə malik olduğunu elan edir, bu «həqiqət» vasitəsilə reallığı izah edir və həyatı «mənalandırır». Əsas məqsədinin dünyada sülhü və məhəbbəti bər-qərar etməkdən ibarət olduğunu elan edən sekta əslində «biz-onlar» tipli dözümsüz mentalıq istehsal edir. Beləliklə, dünyaduyumun «Biz» və «Onlar» səviyyəsi yara-dılır. (5) «Biz» sektanın «bəxş etdiyi» «həqiqəti» dərk edənlər, «onlar» yolunu azan, «həqiqəti» görməyən və eşitməyən «karlar» və «korlardır». Sektanın təklif etdiyi «həyat mənası» məzmunca məntiqsiz, sağlam düşüncəyə sığmaz, cəfəng ola bilər. Məzmunun burada elə bir rolu yoxdur. Başlıca mexanizm hər gün təlqin olunanın

dayanmadan təkrarından ibarətdir. Artıq formalaşdırılmış dil və düşüncə tərzilə xarici aləmlə təmas quran sekta üzvləri informasiya stressdən qurtulur. Çünki qəbul etdiyi strukturun köməyiylə qarışıq informasiyanı təşkil edə bilir. Beləliklə, məzmun deyil struktur həyata bütövlük, sintez gətirir və həqiqət vasitəsilə deyil qaydalılıq, ardıcılıq vasitəsilə məna yaradılır. Sektanın növbəti addımı isə artıq öz stabil və sadıq üzvlünə yaşam məqsədi verməkdir.

Sektaların psixoloji təsir metodlarından müvəffəqiyyətlə bəhrələnməsi məsələsi psixoloqların diqqətindən yan keçməmişdir. D. Mayers «Sosial psixologiya»(4) sektanın tez-tez müraciət etdiyi «ayaq qapı arasında» inandırma metodundan bəhs edir. F.Zimbardo və M.Layppe «Ustanovkaların dəyişmə psixologiyası və sosial təsir»(9) kitabında sektalar üçün tipik olan təsir üsullarını sadalayırlar:

1. «Addım-addım» texnologiyası cəlb olunan insanın kiçik bir güzəştə razılıq verməsindən başlayır. Bu isə daha böyük güzəştlərə yol açır. (Məsələn, «bizə gəl - həftə sonunu bizimlə birgə keçir – bir həftə də bizimlə qal – pullarını bizə ver».)

2. Yeni üzvləri daima inandırır-lar ki, yalnız sektanın ideologiya-

sını qəbul etdiyi təqdirdə istənilən şəxsi problemini uğurla həll edə bilər.

3. Qrup dinamikasının gücü. Burada kəmiyyət, şəxsi cazibədarlıq, icma üzvlərinin xoş rəftarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Seksuallıq da az rol oynamır, əksər hallarda yeni cəlb olunanlara əks cinsin xoş görünüşlü nümayəndəsi qoşulur.

4. Etiraz etmək və ya mübahisə etmək imkanının verilməməsi. İcmanın yeni üzvünü müntəzəm olaraq təzə məlumatlarla, müxtəlif tədbirlərlə məşğul edirlər, o heç vaxt öz fikirləri ilə yalnız qala bilmir.

5. Müsbət möhkəmləndirmə: gülümsəyən üz, dadlı yemək, diqqət və qayğı. Yeni insanın yalnız arzu olunan davranışı rəğbətləndirilir. Əgər o, yeni dostlarından hər zaman diqqət və qayğı görmək istəyirsə onların istədiyi kimi danışmalı və hərəkət etməlidir. Sonda sosial psixologiyanın məlum qanunlarından biri işə düşür: xarici hərəkətlər daxili əqidəyə çevrilirlər.

Burada manipulyativ ünsiyyətin əsas prinsipi üzə çıxır: bütün bu psixoloji manipulyasiyalar manipulyasiya obyektini - sekta üzvləri tərəfindən dərk olunmurlar. Əsas təhlükə də bu məqamdadır. Yeni

gələnlərdə yalnız hissələrinin spontan, davranışlarının isə sərbəst və könüllü olması təəssüratı yaranır. Bütün psixoloji dəyişmələri onlar «ruhi sağalma»nın əlamətləri kimi dəyərdəndirirlər.

İstisnasız olaraq bütün insanlar belə qrupların potensial qurbanı deyillər. Şübhəsiz ki, bir çox insanlar sekta üzvlüyünü mənasız və məqsədsiz mövcudluğa qarşı yeganə alternativ kimi görmürlər. Araşdırmalar göstərir ki, adətən xüsusi psixologiyaya malik olanlar, məsələn, şüurlu və ya şüursuz olaraq «xilas olmağa» meyilli olanlar bu qrupların üzvlərinə çevrilirlər. (2) Həyatlarının müəyyən dövrlərində xoşa gəlməyən, qeyri-sabit sosial, psixoloji durumlara düşən insanları da sektaya cəlb etmək mümkün olur. Beləliklə, potensial qurbanın şəxsi kövrəkliyi cəlb etmə prosesində mühüm faktordur. İcma üzvü olmuş yeni insanın ardıcıl və geniş təsirə məruz qalması yolu ilə alətə çevrilməsi prosesi həyata keçirilir. Nəticədə əvvəlki şəxsiyyət identikliyi bütünlüklə pozulur, sosial əlaqələr qırılır, insana qrupdan kənar olan sossial mənfi münasibət təlqin olunur. ABŞ tədqiqatçılarına məxsus ədəbiyyatlarda bu hadisə «destruktiv kult» anlayışı ilə ifadə olunur və bu termin daha ümumi xarakteristika

kəsb edir, yəni həm də qeyri-dini təşkilatlara şamil olunur. Kult terminini vasitəsilə amerikan tədqiqatçıları bu tip qrupların fəaliyyət prosesini deyil, nəticəni, yəni şəxsiyyətin dağılmasını qabardırırlar. Rus tədqiqatçıları isə bu tip dini qrupları «totalitar sektalar» adlandırırlar. (1,7) Elmi müşahidələrin nəticələri əsasında belə bir təsvir alınır: sektalarda qrup üzvlərinə qarşı ifrat və qeyri-etik manipulyasiya texnikası tətbiq olunur, liderin və əsas qrupun maraqlarının təmin oluması üçün başqa üzvlərin fikirləri, hissləri, davranışlarına total nəzarət tendensiyası müşahidə olunur. İstənilən destruktiv sektada ilk növbədə psixoloji səriştəsizlik və köməksizlik istismar olunur. Bununla yanaşı, bir sıra insanların mənəvi məlumatsızlığı və təcrübəsizliyi də sektanın istifadə etdiyi məqamdır. Bu halda da məqsədyönlü aldatma yolu ilə insanları özlərinə bağlayırlar, eyni zamanda mənəvi səriştəsizlik vəziyyətini qoruyub saxlayır və hətta gücləndirirlər. Həm də öz ardıcılarını süni, qeyri-qanuni, asılılıq durumunda saxlayırlar. Sektadan kənar dünyaya paranoi dal baxış, qrup üzvləri ilə manipulyativ qarşılıqlı təsir tətbiq olunur, fərdiyyət qrupun kollektiv maraqları tərəfindən sıxışdırılır, üzvlər-

dən uşaq mütiliyi tələb olunur. Yeni üzvləri qrup idealına uyğunlaşmaq üçün şəxsiyyətlərini dəyişməyə məcbur edirlər.

Amerikan tədqiqatçıları destruktiv sektalarda desosializasiya prosesini və kult strukturunun şəxsiyyətə sırınmasını «şüura nəzarət», «qeyri-qanuni təsir» və ya «təfəkkürün islah olunması» terminləri vasitəsilə şərh edirlər. (4) Bu inandırmanın tətbiq olunması yolu ilə zorla dinə gətirmədən ibarət manipulyasiya texnikasıdır və ya insanın şüurlu razılığı olmadan davranış modifikasiyası texnikalarının onun üzərində tətbiq olunmasıdır. Manipulyasiya psixoloji zorakılıq olub insanın şüuruna və hiss orqanlarına başqa insan və ya insanlar qrupu tərəfindən edilən təsirdir. Manipulyasiya nəticəsində insan manipulyatorların ondan gizli saxladıkları məqsəd və maraqlarına uyğun şəkildə davranır. Psixologiyada manipulyasiyanın bir-biri ilə əlaqədar iki tərəfi qeyd olunur: zorakılıq; «məhəbbət» formasında həyata keçirilir, yəni bir tərəfdən insanın sevgi və diqqətə olan tələbatı ilə eyni zamanda onun bütün qorxuları istismar olunur. Qurbanı cəlbətmənin ilkin mərhələsində «məhəbbət» fərqli formalarda verilir. Sonrakı mərhələlərdə isə «məhəbbət»dən məh-

rumetmə hədələri tətbiq olunur. İnsan şüuruna məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o, istənilən halda qrup şüurunun bir hissəsi olaraq qalır və bu cəhətdən fərdi şüur hər an kifayət qədər təşkilatlanmış və məqsədyönlü qrup təsiri – manipulyasiya qarşısında zəif və aciz qalmaqdadır.

Psixoloji zorakılıq olan manipulyasiya zorakılığın digər növlərinə yol açır. İstənilən insan psixikanın qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini kifayət qədər yaxşı bilmədiyi təqdirdə konkret həyati situasiyada onunla nə baş verdiyi barədə aydın təsəvvürə malik olmur. Başqa sözlə, müxtəlif növ psixoloji zorakılıq və istismar metodları qarşısında köməksiz olur. Əgər insandan müstəqillik, sərbəstlik və fəaliyyət azadlığı tələb edən, qapalılıqdan qurtulmuş, lakin təhlükəli təsirlərdən sığortalanmamış müasir cəmiyyətimizə nəzər salsaq çox böyük bir insan kütləsinin psixoloji manipulyasiyanın potensial qurbanı olduğunu təsəvvür etmək çətin olmaz. Təəssüf ki, artıq həqiqi qurbana və manipulyator dini qrupların alətinə çevrilmişlərin də sayı az deyil. Məsələnin aşırı ciddiliyi göz qarşısındadır. Bütövlükdə cəmiyyəti, xüsusilə psixoloji, sosial-iqtisadi, mənəvi

kövrək kateqoriyaya aid olanları maarifləndirməyin və manipulyasiyaya müqavimət metodları ilə «təhciz etmək» in zamanı yetişmiş, daha doğrusu bu sahədə müəyyən gecikmə də müşahidə olunmaqdadır.

Tədqiqatçılar insanların destruktiv dini sektalara necə, hansı yollarla cəlb olunması məsələsini araşdırarkən sektaların taktik davranışlarının müxtəlif və mürəkkəb olması məsələsi ilə qarşılaşmışlar. Qrupa daxil olma əksər hallarda sektanın təcrübəli, cəlbətmə işi üzrə xüsusi hazırlıq keçmiş üzvləri ilə şəxsi kontaktlar vasitəsilə baş verir. Onların «kliyentləri» ola biləcək risk qrupu insanları barədə yuxarıda müəyyən qeydlər var. Lakin burada psixoloji, sosial-iqtisadi və ya sosial-siyasi kövrəklik (stress, itki, xəstəlik, yaş krizisi, işsizlik, yoxsulluq, miqrasiya və s.) yeganə amil deyil. Əhəmiyyətli rol oynayan faktorlardan biri də insanların intensiv mənəvi axtarışlarıdır. Bəzi insanlar ömürləri boyu «bütöv və mütləq həqiqət»ə can atırlar və çox vaxt yanlış olaraq həyatın qarşıya qoyduğu mürəkkəb suallara sadə və birmənalı cavablar gözləyirlər. Bədii təfəkkür tipi ilə həqiqət axtarışı bir sıra hallarda uzlaşır. Bu qrup qismən Qərbdə «true believers» (davranış

və şüura xüsusi nəzarət edən həqiqi möminlər) adlandırılan kateqoriya ilə uzlaşır. Bütölkədə belə bir təsəvvür yaranır ki, müəyyən həyati şərtlər daxilində istənilən insan heç olmazsa qısa müddət də olsa belə bir dini təşkilata cəlb oluna bilər.

Cəlb edən sekta üzvünün səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətindəki axtarışlar bəzi konturları üzə çıxarmışdır. Məsələn, Amerikan ailə fondunun broşüründə cəlb edənin dörd əsas əlaməti göstərilmişdir:

- Bu, sizin həyatınızda rast gəldiyiniz ən mehriban insandır;

- Bu, sizin maraqlandığınız şeylə həddən artıq maraqlanan bir insandır;

- Bu, sizi komplimentlər və təriflər yağışına tutan bir insandır. Eyni zamanda, soyuqqanlıqla sizdən ala biləcəklərini (təşəbbüskarlıq, enerji, fiziki və intellektual qüvvə, pul, mənzil və s.) dəyərləndirir;

- Bu, bütün sualların cavabını «bilən» insandır.

Əgər qurban həssas biridirsə cəlbədən onun marağını artırmaq üçün söhbətdə aşağıdakı vasitələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə edir:

- Nəzərdə tutduğu kliyentin emosional durum və hisslərinə diqqət nümayiş etdirməklə onun

rifahı barədə qayğılandığını göstərir. İnsan anlaşıldığına inanır.

- Klientin ideyalarına, ümidlərinə, məqsədlərinə kəskin maraq nümayiş etdirir.

- Ünsiyyətdə göz kontaktına, fiziki yaxınlığa, seksual (psixoloji mənada) «hücuma» üstünlük verir.

- İnsanın şəxsi həyatının indiki durumu haqda məlumat (qaygıları, problemləri, stressləri, qarşılıqlı münasibətləri və s.) toplayır.

Nəticədə insan cəlbədənle emosional əlaqədə olduğunu, kontaktı davam etdirməyə hazır olduğunu hiss edir. Növbəti addım kliyenti qrup tədbirlərinə dəvət etməkdir və təklif zamanı qrup kliyentin gözləntilərinə uyğun şəkildə təsvir olunur». (1)

Müxtəlif sektalar fərqli cəlb etmə metodikalarından istifadə etməklə yanaşı bu metodikaların əhəmiyyət dərəcəsini də fərqli şəkildə dəyərləndirirlər. Bəzi sektalar ümumiyyətlə cəlb etmə mərhələsinə az diqqət yetirirlər. Başqaları üçün isə bu, ən vacib addımdır (məsələn, «İloqova şahidləri» 86 ilkin kontakt üsulundan istifadə edirlər.)

İlkin kontakt müvəffəqiyyətli keçdiyi təqdirdə insanın sadıq tərəfdara çevrilməsi prosesi başlayır. Bu mərhələdə sektanın məqsədi qrupun sıradığı inancın, praktikanın və şəxsiyyət əlamətlərinin

insan tərəfindən şərtsiz olaraq qəbul olunmasından ibarətdir. Bu prosesin zaman limiti fərdlərə və qrupların istifadə etdikləri metodlara görə fərqlənir. Ardıcıl yaratmada ayrı-ayrı qrupların özünə-məxsus spesifik vasitələri olsa da bütün qruplar üçün ümumi taktik priyomlar da mövcuddur:

- **Zamana və davranışa nəzarət.** Yeni üzvlər ciddi zaman qrafikinə (intensiv mühazirələr, qrup məşvərətləri, təkbətək konsultasiyalar, qeyri ixtiyari rəqslər, monoton nəğmələr, meditasiya, duaların birgə, ucadan ifası və s.) əməl etməlidirlər. Zaman daxilində hər bir an gərgin fiziki və emosional fəaliyyəti nəzərdə tutur ki, şəxsi düşüncələrə heç bir vaxt qalmasın. Nəticədə psixoloji müdafiə, diqqət azalır, fiziki və emosional tükənmə, qrupu tənqidi qiymətləndirmək qabiliyyətinin zəifləməsi, insanı təlqinə qarşı açıq edən və diqqətini yayındıran transa bənzər vəziyyətlər baş verir.

- **İnformasion nəzarət.** Yeni üzvlərin sekta ədəbiyyatı ilə, ideoloji yazı və mühazirələrlə «atəşə tutmaq», yalan və təhriflərlə dolu məlumatlar, başqa informasiya mənbələrinə böhtan atmaq və ya onlardan imtina şəklində həyata keçirilir. Nəticədə bu informasiya ilə «boğulmuş» yeni üzv özü qərar

qəbul etmək qabiliyyətini itirir və beləliklə, kultu tənqidi qiymətləndirə bilmir.

- **Dil vasitəsilə manipulyasiya** adi sözlərə yeni mənalara sınımaşını, danışqda xüsusi leksikondan istifadəni, dini nəğmələrin xarici dildə ifasını və s. nəzərdə tutur. Nəticədə yeni üzvlər özlərini istisna dil vasitəsilə yeni biliyə qoşulmuş kimi hiss edirlər, başqa sekta üzvləri ilə ünsiyyətdə çox rahat olurlar, lakin sektadan kənar ünsiyyətlərində anlaşılmaz olmaları səbəbindən problemlər yaranır. Bu isə «biz-onlar» mentalitetini daha da qüvvətləndirir, yenilər özlərini sektadan kənar dünya ilə deyil, sekta ilə eyniləşdirirlər.

- **Tənqidi, rəşional təfəkkürün dəf olunması** sekta üçün çox vacib priyomdur. Bir sıra sektalar şübhəni, tənqidi yanaşmanı şeytan əməli adlandırırlar, sualları «zamanı yetişəndə hər şey aydın olacaq» kimi ifadələrlə cavablandırırlar. Beləliklə, yeni üzvlərdə öz şübhələrinə, suallarına və qiymətləndirmədə intellektual imkanlarından istifadəyə görə günahkarlıq hissi yaranır. Çoxları öz ağıllarından utanmağa başlayır, onu sakitliyi pozan, şeytan silahı kimi dəyərləndirirlər.

- **Trans yaradan metodikaların təlimi.** Buraya meditasiya, mono-

ton nəğmə, qlossolaliya, özünü hipnoz, vizualizasiya, tənəffüsə nəzarət çalışmaları daxildir. Bu metodikalar xüsusi mərasimlər şəraitində keçirildiyi təqdirdə daha effektiv olurlar. Yeni üzv bu zaman özünü ilahi qüvvələrlə təmasda hiss edir. Bu vəziyyətin yaradılması şübhələrin boğulmasına və sonrakı ideoloji işdə təlqinin qüvvətlənməsinə səbəb olur. Zəif əsəb sisteminə malik senzitiv insanlarda bu priyom psixi pozuntulara yol açə bilər.

- Tövbə sessiyalarında yeni üzvləri öz keçmiş və indiki davranışlarındakı real və təsəvvür olunan yanlışlıqlar və günahlar barədə son dərəcə şəxsi informasiyanı danışmağa məcbur edirlər. Bu informasiyanı verən insanlar əvvəl utanc və günahkarlıq, sonra isə yüngüllük hissi keçirirlər. Lakin sekta bu informasiyadan onu tərk etmək istəyən üzvlərə qarşı şantaj məqsədilə istifadə edə bilər və ya onlara böhtan ata bilər.

- Qrup təzyiqi yəni müsbət möhkəmləndirmənin təqdimindən ibarətdir (məsələn, üzvlərin qrup məqsədləri ilə razılaşdıqları təqdirdə rəğbətləndirmə, xoş bağlantılar və ya statusun yüksəldilməsi və əksinə, qrupun gözləntilərinə qarşı davrananların isə rəğbətləndirmədən məhrum olunması və cəzalan-

dırılması). Nəticədə, yeni üzvlər sekta inancına və praktikasına zidd olan sabit əqidələrə malik olmalılana rəğmən qrup təzyiqinə məruz qala bilərlər.

Bütün bu priyomların müvəffəqiyyətli tətbiqindən sonra yeni üzvlər şəxsiyyət kimi radikal dəyişikliklərə məruz qalırlar. Bəziləri ideal kult şəxsiyyəti olmaq istiqamətində hər bir addıma hazır olurlar: tamamilə sakit olur, maddi dünyadan uzaqlaşır, bir sözlə əvvəlki həyat tərzindən əl çəkirlər, danışqları, dostları, dəyərləri yalnız və yalnız sekta tələbləri ilə uzlaşır. Keçmişlə belə kardinal vidalaşma ilkin dövrlərdə bəzi üzvlərdə çox dərin stressə səbəb olur. Stress üzvdə öz statusu, mahiyyəti barədə qeyri-müəyyənlik hissini çağırır. Lakin sekta ilə müntəzəm əlaqələr tədricən stressi və onun təsirini zəiflədir, insanın keçmiş həyat təcrübəsi indiki şüurundan dissosiasiya olur.

Sekta şəxsiyyətin çox mühüm bir cəhətini də nəzərdən qaçırmır - onun dinamik bir mahiyyətə malik olmasını. Bu cəhət artıq formalaşdırılmış və sadıq bir üzvə çevrilmiş bir üzvdə də zamanca müəyyən şübhələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu təhlükənin mümkünlüyünü nəzərə alan sekta öz üzvlərini intensiv olaraq yardım proqramlarına

məruz qoyur və bu yolla üzvlərin sadıqlıyını qoruyub saxlamış olur. Bu proqram müəyyən taktikalar vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, üzvü kult dəyərlərini əks etdirən sərt həyat tərzini keçirməyə inandırmaq. Məsələn, sektaya aid monastrlarda yaşamaqla bütün fəaliyyəti daha keyfiyyətlə kul məqsədlərinə yönəltmək mümkünləşir. Sekta həyatına maksimal ciddi riayət rejimində üzvlərdə nəyi isə şübhə altına almaq və bu istiqamətdə düşünmək üçün heç bir enerji qalmır, sadıqlıq daha da möhkəmlənir.

Trans çağırən metodikalardan hədsiz istifadə də işə yarayan taktik priyomdur. Bu metodikalar nəinki fikirləri boğur və intellektual qabiliyyəti zəiflədir, hətta psixopatologiyaya yol açə bilər.

Sadıqlıyın icma tədbirlərində açıq şəkildə elan olunması. Yəni icmaya yenilərini cəlb edən icma üzvlərinə daha yüksək status təklif olunur, sadıqlıq haqqında bəyana-ta qol çəkilməsi. Bu yolla üzvlər insanlar icmaya daha da bağlanır, gedənlər isə satqın kimi qələmə verilir.

Gedənləri hədələmək (məsələn, «getsən, həyatın dağılacaq, cəhənnəmə düşəcəksən, qohumların cəzalanacaq, həyatını təhlükəyə salarsan»). Beləliklə, insanlar icmanı tərk etməkdən çəkinirlər, bəziləri isə çox güclü qorxu hissi keçirirlər.

İcma üzvlərinin çalışqan olacaqları təqdirdə xilasın və sakitliyin dərhal baş verəcəyi barədə vədlər vermək. Nəticədə icma üzvləri arzu olunan barış və xilas əldə edə bilmədikləri üçün özlərini kifayət qədər çalışqan olmamaqda təqsirləndirirlər.

Xarici informasiya vasitələrinə əlçatarlıqda məhdudluq və ümumiyyətlə həmin vasitələrdən təcrid olmaq. Nəticədə üzvlər tənqidi təfəkkürü stimullaşdıran zidd nöqtəyi-nəzərləri təhlil etmək imkanından məhrum olurlar və «şübhə insanın qüsurudur» təsəvvürü möhkəmləndirilir.

Sektadan kənar əlaqə və emosional dəstəyin olmaması. Bu priyomun nəticəsi olaraq sekta üzvləri yaxınlığa, dostluğa və emosional dəstəyə olan tələbatlarını yalnız sekta çərçivəsində ödəmək məcburiyyətində qalırlar. Sektadan kənar dünya ilə yadlaşma, düşmənçilik və paranoya daha da gücləndirilir.

Sekta üzvlərinin intim münasibətlərinə nəzarət. Yəni, üzvlərə nə vaxt, kiminlə evlənmək, övlad sahibi olmaq, abortlar və s. barədə təlimatlar verilir. Üzvlərdə seksuallığa və intim münasibətlərə ümumi bir baxış yaranır. Bu məsələyə münasibətdə də fərdi yanaşma boğulur.

Müntəzəm tövbə və özünü günahlandırma. Üzvlər əvvəl utanc

sonra yüngüllük, daha sonra isə sektaya öz naqis təbiətlərindən qurtulduqlarına görə minnətdarlıq hissi keçirirlər.

Maliyyə məsuliyyətləri. Yəni sektaya öz varidatını, bank hesablarını, evini, maşınını bəxş etməsi. Nəticədə üzvlərin maliyyə vəziyyəti olduqca pisləşir, sektadan asılı vəziyyətə düşürlər.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, totalitar sektalar müasir zamanın ciddi sosial təhlükə mənbəyidirlər. Sözsüz ki, problem insanların sek-

talara cəlb olunması məsələsində preventiv tədbirlərin hazırlanması və artıq indoktrinasiyaya məruz qalmışlar üçün yardım metodlarının tərtib və tətbiq olunması baxımından daha geniş tədqiqatlara məruz qalmalıdır. Lakin ilkin addım olaraq əhali bu təhlükənin mahiyyəti və xüsusiyyətləri barədə maksimal səviyyədə məlumatlandırılmalıdır. Bu, ilkin mərhələdə cəmiyyəti bu tip sektaların fəaliyyətinə qarşı effektiv müqaviməti təşkil etməyə səfərbər etmiş olar.

Ədəbiyyat:

1. Волков Е.Н. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах // Журнал практического психолога. — М., 1996. № 3.

2. Волков Е.Н. Основные модели контроля сознания (реформирования мышления) // Журнал практического психолога. — М., 1996.

3. Дворкин А. Десять вопросов навязчивому незнакомцу, или Пособие для тех, кто не хочет быть завербованным. Изд. Московской патриархии, 1998.

4. Девид Майерс. Социальная психология. М., Санкт-Петербург, 1997

5. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. М., 1987

6. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Социодинамическая психиатрия. — Новосибирск, 1999.

7. И. Молчанов Секреты деструктивных культов и тоталитарных сект. <http://psyfactor.org/>

8. Jean Ritchi, THE SECRET WORLD OF CULTS. An Angus & Robertson Book, 1991.

9. Philip Zimbardo, Michael Leippe, The Psychology Of Attitude Change And Social Influence. McGraw Hill, 1991.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕКТЫ

Данная статья посвящена очень важной и актуальной на сегодняшний день проблеме- проблеме сектовой деятельности. В своей работе автор акцентирует свое внимание на социально-психологическом значении проблемы и раскрывает некоторые социально-психологические аспекты этого феномена, которые объясняют влияние этих псевдогелигиозных организаций на сознание и поведение людей и обеспечивают контроль над социальной и духовно-психологической жизнью своих последователей.

THE SOCIAL PSYCHOLOGICAL ISSUES OF SECT'S ACTIVITY

This article has been devoted to a very important problem, the problem of an activity of sect. In this study author concentrates upon a social-psychological meaning of the problem and reveal certain social psychological aspects of this phenomenon, which explain influence of this pseudo religious organizations on conscious and behavior of people and provide the total control over the social relationships with outside world, spiritual life and psychological feelings of their followers.

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNƏ TƏSİRİ

Nəstərin Həsənli

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Uşaqların tərbiyə edilməsinin bütün üsulları onun mədəni sahədə həyatda öhdəsinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyə hazırlamaqdan ibarətdir. Uşaqlar elə tərbiyə olunurlar ki, onlar valideynlərinin keçdiyi həyat yolunu keçə bilsinlər. Valideyn və müəllimlər sosial mədəni amalları uşaqlara verirlər. Valideyn öz mədəni amal və nümunələrinə əsasən uşaqlarını müxtəlif üsullarla tərbiyə edirlər. Uşaqların tərbiyə üsulları yüz illər keçdikcə dəyişmişdir. Keçmişdə uşaqlara təhmil olunan inzibati çətinliklər müqabilində onların ehtiyaclarına diqqət yetirilməsi tərbiyə üsulunun əsas məhvərini təşkil edirdi. Belə bir inam var idi ki, böyük yaşlılar uşaqların ehtiyaclarını yerinə yetirməlidir. Adəti üzrə valideynlər öz uşağının tərbiyəsində tətbiq olunmuş üsullardan bəhrələnilirlər. Belə ki, ata, ana eyni qayda da tərbiyə olunmuş olsalar öz uşaqlarının tərbiyə olunması üçün tərbiyə üsulu seçmək çətin olmayacaqdır. Amma onların tərbiyə üsulu eyni olmazsa uşaqları üçün tərbiyə üsulu seçməkdə ixtila-

fa düşər olacaqlar və öz baxışlarını nizamlaya bilməyəcəklər. Psixologiya elmi yeni həyat ehtiyaclarını uşaqların tərbiyə üsulu haqqında mövcud olan çoxlu rəngarəngliyi, dəyişikliyi öyrənir. Bu rəngarənglik, müxtəliflik keçmiş nəsillə indiki nəslin tərbiyə üsulunun arasındakı ziddiyyətlər əsasında biruz etmişdir. Əgər böyük ailələrdə baba, nənə öz nəvələri ilə yaşayırsa baxışlarda olan bu ziddiyyətlər uşaqlar üçün bir böhrana, nigarancılığa çevirilir. Uşaqların tərbiyə üsulu bir neçə növə bölünür. Müstəbid üsul, ümumi şəkildə ciddi qaydalarla, qeydsiz-şərtsiz şəkildə qayda-qanunlara, davranışlara əməl edilməsini tələb edir və səhvlər buraxılan zaman ciddi tənbehlər üzərində qurulmuşdur. Amma azad üsul dostcasına söhbət, izahat, dəlillər və mülayim şəkildə aparılan tənbehlərə əsaslanır. Hər iki növdə valideynin bu üsullardan birinə bağlı olmasına əsasən əlavə tərbiyə üsullarını müşahidə etmək olar. Nümunə üçün müstəbidcəsinə aparılan tərbiyə üsuluna əsasən ciddi qarşısını alma bir çox məntiqi məhdudiyyət

əməllərinin yaranmasına səbəb olur. Azad tərbiyə üsulunda isə dəqiq, dərin proqram və layihəni, mülayimliyə və səhlənkarlığa qədər əməlləri müşahidə etmək olar. Uşağa nəzarət məsələsini valideynlərdən biri və ya hər ikisi öhdəsinə götürə bilər.

Özləri yaxşı tərbiyə və təhsil almış valideynlərin uşaqları ciddi nəzarətdə saxlaması az müşahidə olunur. Müxtəlif ictimai qrupların uşaqların tərbiyəsi üçün tərbiyə üsulları da müxtəlifdir. Müstəbid tərbiyə üsulu kəndlilər arasında şəhərlilərə nisbətən daha çox yayılmışdır. Ümumiyyətlə, analar atalara nisbətən daha az ciddiyyətli olurlar və cavan valideyn yaşlı valideynə nisbətən öz uşaqlarına azadlıq verirlər. İctimai təbəqə fərqləri də tərbiyə üsulunun seçilməsinə təsir göstərir. Daha geniş imkana malik olan və orta ictimai təbəqələr aşağı ictimai təbəqələrə nisbətən uşaqlarına nəzarəti daha dəqiq olur. Uşaqlara nəzarət olunmasını və onun təhsilini daha tez başlayırlar. Daha geniş imkanlara malik olan təbəqələr və orta təbəqə uşaqların fəaliyyətini daha çox səy göstərməklə idarə edirlər və uşaqlarının uğur qazanmasına daha çox diqqət yetirirlər. Uşaqlarının tərbiyəsində diqqətli olur, onların təlim alma-

sına azadlıq verir və bəzən də mülayimlik göstərirlər. Uşaqların tərbiyə olunmasında həddən artıq mülayimliyi isə imkanı məhdud olan təbəqələr göstərir. Valideyn nə qədər mühafizəkar olarsa tərbiyə üsulunun yeniləşməsi də az olacaqdır (1, s.88-90).

Qüdrətli valideynlər uşaqları milli və mütləq dəyərlər əsasında öz rəftarlarını formalaşdırmağa səy göstərirlər, uşaqları nəzarət altında saxlayır, onların tərbiyəsini dəyərləndirir və onlardan daha çox (şeylər) uğurlar gözləyirlər. Hakimiyyət, qüdrət üsulu seçən valideynlər, adətən, özlərinə əsas olan ehtiyacları nəzərdə tutur, uşaqların ehtiyaclarını nəzərdə tutmur. Bu valideynlər uşaqların itaət etməsini tələb edirlər. Mübahisə etməyə qadağan edirlər, nizam intizamla ciddi tənbeh etməyə üstünlük verirlər. Hakimiyyət tərəfdarı olan valideynlə uşaqlar arasında olan əlaqə birtərəflidir. Azad tərbiyə üsulu tərəfdarı olan valideyn övladlarının bütün fəaliyyətlərini istiqamətləndirirlər. Amma onun üçün məntiqi məhdudiyyətlər daxilində azadlıqlar da verirlər. Bu cür valideynlər uşaqların ehtiyaclarına diqqət yetirirlər. Onların nəzarəti dəyişməz, icbari, çətin bihudə və məhdudlaşdırıcı deyildir. Onlar qayda-

qanunların təhmil edilməsini izah edirlər. Öz övladları ilə mübahisə edirlər, onların arzu və ehtiyaclarını nəzərə alırlar. Yumşaq valideynlər qeyri-icbarı, güzəştli, düzgün bir mühit yaratmağa səy göstərirlər. Elə bir mühit yaradırlar ki, uşaq öz rəftarını imkan daxilində kontrol edə bilsin. Onlar uşaqları təzyiq altında saxlamadan onların ehtiyaclarına diqqət yetirirlər. Uşaq ailənin rəftarı və qərar qəbul etməsində məsləhət alır. Valideyn ailənin davranışı və ya rəftarı haqqında az tələbkar olur. Azad tərbiyə üsulu zamanı uşaqlar, adətən, yarım müstəqil, özünə hakim, təşəbbüskar və özündən razı tərbiyə alırlar. Əksinə, hakimiyyət tələb edən valideynlərin uşaqları, adətən, narazı, özünə qapanmış, etimadsız olurlar. Yarım müstəqil, təşəbbüskar, özünə hakim olan uşaqlardan zəif olurlar. (Martin Massobi başqa cür tərbiyə üsulunu tapmışdır. Məsuliyyətsiz valideyn övladından heç nə tələb etmir. Onları yumşaq xasiyyətli valideynlərdən fərqləndirən cəhət budur ki, uşağa daha az diqqət yetirirlər, daha çox öz ehtiyaclarına yetişirlər. Uşaqlar məsuliyyətsiz valideynlərin ixtiyarında olmur, bəzi müəlliflərin fikrincə bu cür tərbiyə üsulu övladların pozğun olmasına, hətta ailə-

də dava-dalaş salmağına səbəb olur. Doğrudan da, valideyn – uşaq inzibati əlaqələri elə bir əsl toxuma təşkil edir ki, uşaqlar özlərini və başqalarını yoxlamaq üsullarını öyrənirlər. Buna görə də təsirli metodlardan istifadə edən valideyn başqalarına nisbətən daha çox şansa malik olur və uşaqları da ictimai cəhətdən ləyaqətli olurlar özgə uşaqlarını daha çox itaətə vadar edən valideynlər öz məqsədlərini açıq şəkildə dillərinə gətirirlər. Digər bir tərəfdən isə onlar həmişə kiçik bir tənqiddə belə qulaq asmağa hazır olur, öz rəftarlarında elə dəyişiklik yaradırlar ki, fərdə və uşaqlarının yarım müstəqilliyinə hörmət edirlər. Bəzi vaxtlar uşaqların itaət etməsini əldə etmək üçün vaxt tələb olunur. Valideyn izah etməlidir, dəlil gətirməlidir, uşağı qane etməli və ona təlqin etməlidir. Verdiyi vədləri dəyişdirməli yeni vədlər verməlidir.

Bu cür rəftarlar uşaqda ictimai əlaqələr yaratmaq üçün ləyaqətli olmağa kömək edir. Valideynin göstərişlərini dərk etmək üçün uşağın mövqeyi və bacarığı da mühüm rol oynayır (2, s.154-155).

Öz övladları ilə dostcasına və azadcasına rəftarı olan valideynlərin rəftarında uşaqların mehri məhəbbəti, tamamilə aydın görü-

nür. Bu cür valideynlərin rəftarı uşaq tərəfindən qəbul olunur. Onlar ailədə uşaqları üçün çox əhəmiyyətli mövqe yaradırlar, onlarla övladları arasında səmimi, isti münasibətlər yaranır. Azad-fikirli, övladını sevən valideynin rəftarını müşahidə etməklə aşağıdakı xüsusiyyətləri aşkar olunur:

1. Övladlarının hisslərini möhtərəm və rəsmi sanmaq, bu hisslərin ifadə olunmasına haqq vermək.

2. Övladlarda mənfi hisslərin baş qaldıracağından nigarəncilik olmur və onlarda müsbət hisslərin təhrik olunmasına səy göstərilir.

3. Uşaqlar öz hisslərini və mə-nəviyyatlarını bəyan etməyə təşviq olunur.

4. Övladları dinləyirlər. İxtilaf-lar yaranan zaman ağahcasına və səbirlə onu həll edir.

5. Övladların fərdiliyini və şəx-siyyətini rəsmi tanıyır və ona hörmət edir. Ağlasığan həddə bu fərdiyyəti qorumağa səy göstərir.

6. Uşağın müstəqil rəftar etməsinə meylindən xəbərdar olur.

7. Övlada qarşı qeydsiz-şərtsiz məhəbbət göstərir.

Valideyn öz ictimai və mənəvi təkamülünə uyğun olaraq öz övladı ilə azadcasına və dostcasına rəftar etmək üçün müxtəlif metodlar seçir. Tələb olunan ictimai-mənəvi təkamülə malik olan valideynlər öz

övladlarının müstəqilliyini, asılı olmamalarını istəyirlər və bu məqsədə çatmaq üçün özlərinin bütün insani imkanlarını sərf edirlər. Amma ictimai, və mənəvi cəhətdən bisməyən valideynlər xəstə kimi öz övladlarına bağlılıq göstərilər, özlərinin təbirincə desək, həddən artıq azadlıq, ixtiyar verməklə özlərini azad fikirli göstərməyə çalışırlar, özlərinin inanmadıqları dəyərləri uşaqlara təhlil etməyə çalışırlar. Valideynlərin bu dostcasına rəftarı səhlənkərliyə qovuşduqda öz mövcudluğunu nəzərə almır və qəflətən övladlarının istəklərinə təslim olurlar. Valideynləri ilə azadcasına və dostcasına əlaqəsi olan uşaqlar ictimai, güləruz, başqaları ilə əməkdaşlaq göstərməyə səy göstərir, məsuliyyət qəbul edir öz mallarını, başqalarının mallarının qədrini bilir, etmadlı olur öz zəif və qüvvətli cəhətlərini yaxşıca bilirlər. Psixoloqlardan biri övladlarını rədd edən azad fikirli və övladlarını sevən bir qrup valideynin rəftarını analiz etməyə başlamışdır. Bu analizin nəticələri göstərmişdir ki, azad-fikirli və övladını sevən atanın özünün mehriban, düşüncəli və sevilməli atası olmuşdur. Onların ailəsində dava-dalaş olmamışdır. Azad-fikirli anaların da mehriban və diqqətçil ataları

olmuşdur. Onların anaları, qardaşları bacıları ilə münasibəti dostcasına və layiqli, xoşagələn olmuşdur. Onlara təslim olmamış, böyük yaşlarında ata, anaları kimi övladları üzərində hakim olmaq istəmişlər. Müstəbid ailələrin uşaqları utancaq, müti və həssas olmuşlar. Bu cür uşaqlar ataları tərəfindən asanlıqla idarə olunur. Amma öz yaşlıları tərəfindən az təlqin olunurlar. Azyaşlı uşaqlar bütünlüklə çox ümidvar olurlar. Azyaşlılar, xüsusilə, başqa uşaqların yanında böyük yaşlılardan kömək umur, müşaiyət olunmaq istəyirlər, tam diqqətdə olmağa çalışırlar. Onlarda ürəyə yatan rəftarlar müşahidə olunur. Əgər valideyn öz səhlənkarlığı ilə uşağı ürəyəyatan rəftarlardan uzaqlaşdırsa o bu rəftara alışır və valideynin göstərişlərinə etinasız olurlar, onların sözünə baxmırlar. Valideynin amiranə göstərişləri uşağın həddən artıq özünə etimad etməsinə səbəb olur, özünü mühüm şəxsiyyət hesab edir, boş sözlər danışır (3, s.106-107). Ümumiyyətlə, azad fikirli ailə öz övladlarını

tərbiyə edərkən azad üsullardan və övladlarının şəxsiyyətinə ehtiram etmək üsulundan istifadə edirlər. Belə ailərdə valideynin dostcasına və təbii rəftarı ata, ana və övladlarla müştərək fikir və düşüncələrin, fəaliyyətin mübadiləsi üçün bir stimül olur. Belə ailələrin uşaqlarının maraq, təşəbbus, yaradıcılıq üçün yaxşı stimulu olur. Azadcasına tərbiyə uşağı nəyisə kəşf etməyə, sınaqdan çıxarmağa təşviq və təhrik edir (4, s.106-108).

Ümumiyyətlə, azadfikirli ailələrin özü azadlıq və övladların şəxsiyyətinə ehtiram qoymaq üsulundan istifadə edirlər. Belə ailələrdə valideynin dostcasına və təbii rəftarları övladların, atalarla, analarla müştərək fəaliyyətlərini, baxışlarını mübadilə etmək üçün stimül yaradır.

Belə uşaqlar hər şeylə maraqlanmaq, təşəbbuskar və yaradıcı olmaq üçün zəruri stimullara malik olurlar. Azadfikirli tərbiyə uşağı nə isə kəşf etməyə və nəysə sınaqdan keçirməyə təşviq edir, həvəsləndirir. (5, s.240).

Ədəbiyyat:

1. Doktor Həsən Əhədi və Şokuh əs-Sadat Bəni Camali, 1372, s.88-90
2. Ceyms Venderzenden, doktor Gəncinin tərcüməsi, Mütərcim nəşriyyatı, 1386 (2007), s.154-155.
3. Doktor Həsən Əhədi, Sakih əs-Sadat Bəni Camal, 1372 (1993), s.106-107)
4. Doktor Həsəni Əhədi və Sokuh əs-Sadat Bəni Camali 1373 (1994), s.106-108.
5. Doktor Həsən Əhədi və Sokuh əs-Sadat Bəni Jamali 1372 (1993), s.240.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНЫХ
ОТНОШЕНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ**

Автор данной статьи опирается на тот факт, что именно семейные отношения играют важную роль в воспитании детей. Именно в семье ребенку прививают навыки взросления и становления как личности и чтобы он мог жить в гармонии с обществом. Но кроме нормальных семей есть и семьи с нелегкой духовной атмосферой, а также с алкогольной зависимостью.

Подводя итоги можно прийти к выводу, что если между родителями нет мира и согласия, то и дети становятся трудновоспитываемыми, и в зрелом возрасте они становятся копией своих родителей.

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF FAMILY RELATIONS
AND THEIR INFLUENCE ON CHILDREN UPBRINGING**

The author of the paper rests upon the fact that just family relations play important role in children upbringing. Just in the family a child is inoculated the experience of growing and formation as a personality and the ability to live in the harmony with the society. But besides normal families there are families with uneasy spiritual atmosphere as well as with alcohol dependence.

So concluding it can be said that if there is no peace and consent between parents then children become difficult to bring up and at the mature age they become their parents' copy.

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN GEDİŞİNİN SİYASİ-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Mirzəyev İ.

psixol.e.n., böyük elmi işçi

Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ortaya çıxmasının tarixi kontekstdən araşdırılması onun gedişinin müxtəlif siyasi-psixoloji məsələlərinə tam şəkildə aydınlıq gətirmir. Ona görə ki, münaqişənin yaranmasında və gedişində digər amillərlə yanaşı, bir sıra siyasi və psixoloji amillər kompleksi də mühüm rol oynayır ki, həmin amillərə aydınlıq gətirmədən müharibənin gedişini və onun gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək, görünməyən psixoloji səbəbləri üzə çıxarmaq bir qədər çətindir. Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsini doğuran siyasi-psixoloji amillər sistemi tələb olunan səviyyədə açıqlanmamışdır. Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, Qarabağ müharibəsinin gedişatının siyasi-psixoloji təsvirinə silsilə tədqiqatlar həsr edilsə də, həmin tədqiqatlar münaqişənin mahiyyətinə tam aydınlıq gətirmir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər. Birinci istiqamət beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər kontekstində öz

əksini tapmış, hərbi-siyasi münaqişələrin təhlili fonunda bu münaqişənin ayrı-ayrı aspektləri işıqlandırılmışdır. A.Abbasbəyli, E.Abdullayev, E.Əhmədov, Həsənov A., M.Süleymanov, A.Budberq, M.Qarayev, L.Məmmədova, Q.Hüseynova, N.Dünyamalıyeva, H.Əliyev, Çıbıkov V., Fuller E. və başqaları bu sahədə samballı tədqiqat işləri aparmış, kofliktin yaratdığı fəsadları və beynəlxalq müstəvidə təhlükəsizlik məsələlərini və münaqişənin ümumilikdə region üçün yarada biləcəyi təhdidləri diqqət mərkəzinə gətirmişlər. İkinci istiqamət problemə tarixi-psixoloji istiqamətdir. Ə.S.Bayramov, B.H.Əliyev, M.Doyç, Ə.Ə.Əlizadə, M.Çakson və başqaları Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin psixoloji məsələlərinə və yaranmasının sosial-psixoloji məqamlarını araşdırmağa çalışmışlar. Lakin bununla belə çox mürəkkəb xarakterə malik olan və özünəməxsus spesifikliyi özündə əks etdirən münaqişə siyasi-psixoloji baxımdan kiçik detallarla təhlil olunmamışdır. Bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki,

qərb və rus psixoloqlarının və tədqiqatçıların əsərlərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ya heç əks olunmamış, ya da səthi, adı çəkilməklə və başqa münaqişələrin təhlili fonunda təsvir edilmişdir. Bu isə münaqişənin hələ də adekvat təqdiminin olmadığını göstərir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişinin siyasi-psixoloji təsvirini vermək və ona təsir göstərən amillərin xarakterini müəyyən etmək üçün ilk növbədə hərbi münaqişə və müharibə anlayışlarının məzmununa diqqət yetirmək və bu münaqişənin spesifik cəhətlərini araşdırmaq lazımdır. Konfliktləri geniş spektrdə araşdıran və onu siyasi-hüquqi baxımdan qiymətləndirən rus konfliktoloqlarından B.V.Kovalenko, A.İ.Piroqov, O.A.Rıcov və başqaları hərbi münaqişənin və müharibənin fərqli cəhətlərinə aşağıdakı kimi aydınlıq gətirirlər:

Əvvəla, hərbi münaqişələr əsasən ərazi, regional, milli etnik, və digər mübahisəli məsələlər və dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər kimi nisbətən tez-tez rast gəlinən səbəblərdən baş verir. Müharibə məhz dərin iqtisadi səbəblərdən, dövlətlər və koalisiyalar arasındakı kəskin siyasi, ideoloji və başqa ziddiyyətlərdən yaranan silahlı münaqişədir.

İkincisi, hərbi münaqişələr müharibəyə nisbətən daha kiçik miqyaslıdır. Münaqişə tərəflərinin məqsədləri vaxt və istifadə olunan vasitələr baxımından kifayət qədər məhdud olur.

Üçüncüsü, hərbi münaqişədən fərqli olaraq müharibə, müharibədə iştirak edən bütün cəmiyyətin ümumi əhval-ruhiyyəsi kimi təzahür edir. Bu cəmiyyətdə özünü göstərən elə bir mürəkkəb sosial-siyasi hadisədir ki, bu zaman nəinki silahlı qüvvələr üz-üzə gəlir, eyni zamanda müharibə edən tərəflərin bütün qüvvələri və ehtiyatları səfərbər olunur.

Dördüncüsü, müharibə və hərbi münaqişə öz gedişi və nəticələri baxımından müharibədə iştirak edən tərəflərin sonrakı inkişafına, beynəlxalq hərbi-siyasi vəziyyətə, bütövlükdə beynəlxalq aləmə müxtəlif cür təsir göstərir.

Beşincisi, müharibə ilə hərbi münaqişənin daha bir fərqi ondadır ki, hərbi münaqişədə beynəlxalq hüquq normaları işlənmədiyi halda müharibə vəziyyətində bu normalar qüvvədə qalır (7,s. 152). Müəlliflərin fikrinə münasibət bildirərkən bir məqamı qeyd etməliyik ki, hər bir münaqişənin başlamasının qeyd olunan səbəbləri ilə yanaşı, psixoloji səbəbləri və motivləri də vardır. Çünki əksər

hallarda münaqişə həll edilməyən psixoloji problemlərin həllinə yönədirilmiş proses kimi çıxış edir. Formalaşmış aqressiv hərəkətlər xaos vəziyyətində özünügerçəkləşdirmək üçün əlverişli şərait əldə edir. Yəni, münaqişə və müharibə həm də sosial-psixoloji hadisədir.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökləri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən başlamış və bilavasitə rus imperiyasının yerlərdə ermənilərə öz dayaqları kimi baxmasından ortaya çıxmışdır. Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində hərbi əməliyyatlar 1991-ci ildən başlasa da, əslində azərbaycanlılara qarşı mənəvi-psixoloji terror əsrin əvvəllərindən başlamışdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilk növbədə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasətinin məntiqi nəticəsidir. «Böyük Ermənistan» ideyası altında ermənilər guya «özlərinin tarixi əraziləri» hesab etdikləri torpaqları birləşdirməyə səy göstərirlər. Əslində uydurma «Böyük Ermənistan» deyilən ərazi tarixən mövcud olmamışdır. Bu erməni və xristian təəssübkeşliyini özündə əks etdirən

və erməni lobbisinin nöqərlərinə çevrilən müasir «alimlərin» təşəbbüsündən və qavrayış obrazlarından qeyri-adi təxəyyül obrazı - xülya yaradan erməni tədqiqatçıların mülahizələrindən, destruktiv fərziyyələrindən uzağa getmir. Ancaq bununla belə ermənilərin xəstə təfəkkürünün buna inamı və paranoid düşüncəsi ərazi bütövlüyümüzə qarşı onların iddiasının davamlı və intensiv səciyyə daşmasına zəmin yaratmışdır.

Müasir dövrün və keçən əsrin tarixi mənbələrinin araşdırılması göstərir ki, ermənilər öz məqsədlərini pərdələməklə həmin ideyaların həyata keçirilməsi istiqamətində konkret addımlar atsa da, Azərbaycana qarşı açıq şəkildə və «özününkü» hesab etdiyi torpaqlara ərazi iddiasında olmamışdır. Doğrudur erməni daşnaklarının və rus-bolşevik hakimiyyətinin sayəsində 70 il ərzində azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından deportasiya etmiş, müxtəlif bəhanələrlə bu xalqın tərəqqisinin və inkişafının qarşısını almağa çalışmışlar. Buna nail ola bilmədikdə terrora əl atmışlar. Lakin bir əsr boyu hazırlanmış plan nəhayət ki, 1988-1994-cü illərdə baş tutdu. 1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə ora-

dan qovulması və Ermənistanın ayrı-ayrı yerlərində azərbaycanlılara divan tutulması arzu edilənin reallığa çevrilməsinə münaqişənin başlanmasına gətirib çıxardı və sonrakı hərəkətlər münaqişəni daha da kəskinləşdirdi. Ermənilərin təşəbbüsü və bilavasitə təşkilatçılığı ilə baş vermiş Sumqayıt hadisələri isə bunun kulminasiya nöqtəsi oldu. Məhz bu hadisələrdən sonra Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına iddiası açıq şəkildə özünü büruzə verməyə başladı. Bu, rəsmi ifadəsini Ermənistan SSRİ Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərarında tapdı. Bu qərar ermənilərin coşmuş hisslərini bir qədər də aktivləşdirdi və ermənilərin açıq münaqişəyə keçmələri üçün psixoloji zəmin hazırladı. Qeyd etməliyik ki, münaqişənin sonrakı mərhələlərində ermənilər açıq təcavüzə keçmiş və Dağlıq Qarabağda apardıqları işğalçı müharibə və etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində respublikamızın ərazisinin 20%-ni işğal etmiş, 18 mindən çox həmyerlimiz həlak olmuş, 20 mindən artıq insan yaralanmış, 50 mindən çox həmyerlimiz əlil olmuş, 4 mindən yuxarı həmyerlimiz itkin düşmüşdür (4, s.164). Müharibə nəticəsində 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı

müəssisəsi, 600-dən artıq məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana, 724 şəhər, kənd, qəsəbə dağıdılmış və yandırılmışdır. Ermənistandan qovulmuş soydaşlarımızın 380 kəndi ələ keçirilmiş və bütün var-dövləti talan edilmişdir. Təxmini hesablamalara görə respublikamıza 50 milyard ABŞ dollarından artıq məbləğdə ziyan dəymişdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb olduğu siyasi, iqtisadi, ekoloji, demoqrafik və humanitar nəticələr baxımından regionunun böyük miqyaslı münaqişələrinə aid edilir. Hətta bir sıra mənbələrdə yalnız regionun deyil, ayrı-ayrı dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu qlobal münaqişə kimi də təqdim edilir. A.Aklayev qeyd edir ki, sosial-iqtisadi baxımdan hərbi münaqişənin nəticələri iqtisadiyyatın hərbiləşdirilməsində, sülh dövrü istehsalının hərbi məqsədlərə tabe etdirilməsində, hərbi qüdrətin daim artırılması və ondan gələcəkdə istifadə artmasında özünü göstərir (6,s.285). Təbii ki, bu münaqişədə digərləri kimi insanların məhv olmasına, işğala məruz qalmış ərazilərin dağıdılmasına və dövlətin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Faktların təhlili göstərir ki, münaqişənin siyasi kökləri yetərinə əvvəlki dövrlərə

gedib çıxır. XIX əsrdə münaqişə başlamasa da onun siyasi əsasları qoyulmuşdu. Münaqişənin mənbəyi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün Cənubi Qafqazdakı geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi köçürmə siyasətindən başlayır. Rusiya imperiyası demoqrafiyaya süni təsir yolu ilə özünün ekspansiya siyasəti üçün möhkəm sosial-siyasi baza yaratmağa çalışırdı və bu işdə riyakar ermənilər onların arzularını reallaşdırdı. Qafqaz regionunda geosiyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün rus imperiyası erməni faktorundan alət kimi istifadə edirdi. Tarixi sənədlər sübut edir ki, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından və Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra Azərbaycan ərazilərinə və İrəvan mahalına 200-400 min civarında erməni əhalisi köçürüldü. Bu isə demoqrafik dəyişikliklərə və psixoloji uyğunsuzluğa şərait yaratdı. Azərbaycanlıların hesabına ermənilərə verilən imtiyazlar sürətli azalan detonatorların təsir gücünü artıraraq nəhayət Ermənistan-Azərbaycan ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı (9,s.78-79). Bu məqsədlərinə nail olmaqda onlar sərsəm «dənizdən-dənizə Ermənistan»

ideyasından istifadə edirdilər. «Böyük Ermənistanın» müəllifləri öz gələcək imperiyalarının sərhədlərini müəyyənləşdirərəkən ora ilk növbədə Qarabağı daxil edirlər; «Böyük Ermənistanın» strateji gələcəyin işidir, taktiki planda isə hədəf Qarabağ oldu (5,s.79).

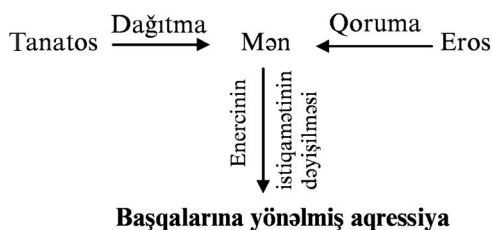
Aparılmış təhlilər göstərir ki, adətən, münaqişə sosial-iqtisadi vəziyyətin və psixoloji gərginliyin artdığı şəraitdə daha tez alovlanır. Birinci cəhət təbii ki, əsas amil ola bilməzdi. S.Çernyayskiy haqlı olaraq yazır ki, «Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin Azərbaycanın tərkibində inkişaf təcrübəsi göstərir ki, o nəinki Dağlıq Qarabağ erməni əhalisinin maraqlarına tam cavab verirdi, həmçinin, dövlətin digər hissəsi ilə müqayisədə imtiyazlı mövqeyə malik idi. Sosializm illərində region Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha yüksək templə inkişaf edirdi (8, s. 17). Deməli, ikinci amil- psixoloji amil, emosional gərginliyin artması münaqişənin ermənilər tərəfindən başlanmasına səbəb olmuşdur. Münaqişənin psixoloji cəhətlərinə nəzər salarkən bir məqam qeyd olunmalıdır ki, ayrı-ayrı münaqişələrin təhlilinə ümumi nəzəri yanaşmalarda əsasən bir neçə psixoloji elementi fərqləndirirlər ki, bu münaqişənin psixoloji deter-

minantları kimi çıxış edir: psixoloji gərginlik, neytrallıq, düşmənçilik və s. Münaqişənin siyasi və psixoloji təhlili bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, ermənilərin bu münaqişəni başlamalarının əsas stimulu düşmənçilik idi. Psixoloji planda görkəmli psixoloqlar düşmənçilik hissəsinə aydınlıq gətirmişlər. Z.Freyd və onun davamçılarının fikrincə düşmənçilik qeyri-şüuri prosesdir və erkən uşaqlıq dövründə ailədəki emosional münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur və aqressivlik formasında təzahür edir. Düşmənçilik həm də insanlarda frustrasiya hissi yaradır. L.Berkoviçin fikrincə hər bir frustrasiya aqressiyaya səbəb olur. Q.U.Soldatovun təbirincə kütləvi frustrasiya psixi vəziyyət kimi gərginliyi artırır və onu qonşu etnosə yönəldir. Maraqlıdır ki, bir sıra tədqiqatçılar düşmənçilik və aqressiyanı instinktiv davranış kimi nəzərdən keçirirlər. Bu tədqiqatçıların fikrincə aqressiv davranış öz təbiəti etibarlı ilə instinktiv xarakter daşıyır və onun yaranmasının başlıca səbəbi insanın genetik və konstitusional baxımdan müvafiq davranış tərzinə meyilli olmasıdır. Məhz erməni tərbiyə üsulu timsalında bu fakt öz təsdiqini tapır. Tədqiqatçının aqressiyaya ümumi kontekst-

dən baxışı libido impulslarının dağılması və izolyasiyasına reaksiya kimi nəzərdən keçirilir. Onun fikrincə bu kontekstdən yanaşdıqda o, ölüm instinkti olan Tatatosun təzahür forması olub, həyatın canlı orqanizmin (istər özünü, istərsə də başqa canlı) məhvini, dağıdılmasına, əzilməsinə, təhqir edilməsinə yönəlmiş olur. Freyd iddia edirdi ki, insan davranışı bu instinktlərin, Eros və Tanatosun mürəkkəb qarşılıqlı təsiri altında baş verir. Həyat instinkti ilə ölüm instinkti arasında olan ciddi ziddiyyət olduğu üçün orqanizmin başqa mexanizmləri, Tanatosun gücünü «Mən»dən kənara istiqamətləndirirlər. Məsələnin bu cəhəti ilə bağlı, Freyd dəfələrlə qeyd etmişdir ki, cinsi həvəs kimi, aqressiyanın da sıxışdırılması, onun daxildən çıxarılmaması psixi xəstəliklərə səbəb ola bilər.

Heç şübhəsiz, Freydin bu fikri, belə düşünməyə əsas verir ki, davadalaş, müharibə, söyüş və ifadə formaları insan və bəşəriyyət üçün dərman qədər lazımdır. «Sivilizasiya və ondan narazı olanlar» məqaləsində Z.Freyd belə bir sualla soruşur? «Əgər aqressor öz aqressivliyini zərərsizləşdirmək üçün cəhd göstərməsə nə olar? Z.Freyd özü də belə cavab verir: Belə olan halda aqressiya, daxilə

köçürülür, harada yaranmışdırsa ora da qayıdır və öz «Mən»inə ünvanlanır, istiqamətlənir. Orada o, «Mən»in elə strukturuna qoşulur ki, o «Super-mənə» ziddiyyət təşkil etsin. Bundan sonra vicdan formasında, onun cildinə girərək başqalarına, özgələrinə qarşı həvəslə istifadə etdiyi aqressiyanı «Mən»ə tətbiq edir. Burada «Super-Mənlə», ona tabe olan «Mən» arasında ziddiyyət güclənir. Bu cür halı, insanlar günahı boynuna almaq, qəbul etmək kimi səciyyələndirirlər. Bununla da cəzalandırılmaya qarşı insanda tələbat əmələ gəlir. Bu fikirlərə münasibət bildirirərkən tam şəkildə aydın olur ki, məhz dinc şəraitində ermənilərdə aqressiya riyakarlığa, hiyləgərliyə və yaltaqlığa çevrilir, yeri gəldikcə isə öz daxili özlərini təzahür etdirir. Bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək istərdik ki, Z.Freydin psixoanalizində, aqressiya başqalarına yönəlmiş olub, özünüməhvətmə, özünüdağıtma ilə özünü mühafizə instinkti arasında olan daimi konfliktin nəticəsidir:

Z.Freydə görə

Şərhə bizcə ehtiyac yoxdur. Bir maraqlı faktı da diqqətə çatdırmaq zəruridir. Aqressiya ilə bağlı K.Lorens belə bir mülahizə irəli sürür ki, canlı orqanizmlərdə instinktiv hərəkətlərin icrası üçün lazım olan enerji daima sinir mərkəzlərində toplanır. Həmin enerji kifayət qədər toplandıqdan sonra, hətta heç bir xarici qıcıqlandırıcı olmadıqda belə partlaya bilər. Ermənilərin guya azərbaycanlıların Bakıda və Sumqayıtda törətdikləri hadisələrə cavab verməsi və insanlara qarşı vəhşiliklərinin səbəblərini bununla izah etmələri əslində absurd görünür. Çünki onların aqressiyası hələ bu hadisələr baş verməzdən əvvəl özünü göstərmişdir. Bəzən belə müvafiq qıcıqlandırıcı olmadıqda, canlı orqanizmin özü belə qıcıqlandırıcını axtarır, ya da müəyyən bəhanə fikirləşib tapır. Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən bəzi hallarda qeyd etdiyimiz kimi aqressiv enerji ilə akkumulyasiya olunmuş etnoslar öz neqativ məzmunlu enerjilərini boşaltmaq üçün hər hansı bəhanə axtarırlar. Həmin bəhanədən istifadə edərək özlərini relaksasiya edirlər. K.Lorens insanların müxtəlif partiyalar yaratması və siyasi mübarizə aparmasını, həmin şəxslərin toplamış enerjiden azad olmasının və

boşalmasının bir vasitəsi hesab etmişdir. Problemlə bağlı görkəmli filosof E. Frommun fikirləri də maraqlıdır. Aqressiyanın bədxassəli formalarına paxıllıq və qısqanclıq üzündən törədilmiş aqressiyalar daxil edilir. Bu zaman insan təkcə istədiyinə malik ola bilməməsi səbəbindən deyil, həmçinin başqasının buna nail olmasına görə zorakılıq əməlləri törədir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı və neft faktoru ermənilərin bizə qarşı nifrətini bir az da gücləndirir. E. Fromm görə aqressiyanın ən ekstremal forması kompensator aqressiyadır. Kompensator aqressiya özündə pozitiv qüvvələr aşkar etmək qabiliyyətindən məhrum olan insanlara və ya etnoslara xasdır. Sadistin törətdiyi aqressiya kompensator aqressiyaya yaxındır. O digər insanlara əzab verməklə şikarını əsas həyatı keyfiyyətdən – azadlıqdan məhrum edir. Hitler, Himler və s. kimi destruktiv şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halını öyrənən Erix Fromm insan aqressivliyi və düşmənçiliyi anlayışını genişləndirmişdir. Fromm görə bədxassəli aqressiyanın mənbələrindən nekrofiliya və narsissizm xüsusi yer tutur. Erix Fromm öz əsərində nekrofilianı bədxassəli aqressiya kimi vermiş, onun şəxsiyyətin dav-

ranış və rəftarında təzahür formalarından danışmışdır. Əsərlə tanışlıq bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, nekrofiliya bədxassəli aqressiya kimi həm ayrıca bir fərdin, həm də ayrıca bir xalqın davranış və rəftarında təzahür edə bilər. Əsrlər boyu, xalqımızın qanına və torpaqlarına susamış, öz psixi sağlamlığını itirmiş ermənilərə, məhz nekrofil təbiətli millət olduğunu azərbaycanlılara münasibətdə həmişə sübut edirlər. Qarabağ müharibəsində dahi sənətkarlarımızdan Ü. Hacıbəyovun, Bülbülün, X. Natəvanın abidələrinin gülləbaran edilməsi, əslində düşməne nifrət hissinin səviyyəsini deyil, xalqın özünün nekrofiliya xəstəliyinə tutulduğunu bir daha təsdiq edir. E. Fromm daha sonra qeyd edir ki, müdafiəedici aqressiyanın mühüm məsələlərindən biri narsizmə qarşı olan təhlükədir. Narsissist şəxsiyyət – o insandır ki, o yalnız öz persanojına, bədəninə, fikir və hislərinə, arzularına, tələbatlarına maraq göstərir. Narsissist sözü öz əksini sevən Narsissist adlı yunan gəncin adından götürülmüşdür. Əgər narsissist adam özünün təzyiqə məruz qaldığını, qiymətləndirilmədiyini, təhqir olunduğunu hiss etdikdə, onda aqressiv davranış tez bir zamanda güclü formada təzahür edir.

E. Fromma görə son hədd kimi adları çəkilən təzahürlər tənəzzül sindromunda birləşərək ən aqressiv davranış formasında əks olunur.

Aqressiv hərəkətlərin mahiyyətini izah etməyə çalışan bir sıra tədqiqatçılar (Bandura, Dollard, Miller, Buss və s.) aqressiv davranışı təhrikə əlaqələndirirlər. Bildiyimiz kimi frustrasiya halı aqressiv davranışa səbəb olsa da bu heç də tez-tez baş vermir. Frustrasiya o adamlarda aqressiya yaradır ki, onlarda frustrasiyaya reaksiya həmişə aqressiv davranış yaratmaq vərdişinə çevrilir. Başqa bir tərəfdən isə bəzi adamlar frustrasiya vəziyyətində özlərini aqressiv aparmaq vərdişinə malik olurlar. Ermənilərin psixologiyasında bu fakt demək olar ki, doğrudan da vərdişə çevrilmişdir. Frustrasiya-aqressiya nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən və yaradıcılarından biri Millerin fikrincə frustrasiya vəziyyəti həmişə müxtəlif davranış modelləri yaradır ki, aqressiya da onlardan biridir. Fikrimizcə, praktik baxımdan frustrasiyanın aqressiv davranış törətməsi aqressiyanı formalaşdıran silsilə amillərdən biridir. Həqiqətən aqressiya bütünlüklə frustrasiya vəziyyətinin olmadığı şəraitdə baş verə bilər. Məsələn, ermənilər

tərəfindən döyüşən muzdlu qatillərin hərəkətləri aqressiyaya misal ola bilər. Halbuki o, öldürəcəyi adamı heç zaman görməmişdir və yaxud həmin muzdlu qatillərin qurbanları onları frustrasiya halına salmaq imkanlarına malik olmur. Burada frustrasiyadan daha çox rəğbətləndirməyə, mükafatlandırmağa şərait yaranır. Çünki o muzdlu qatillər öldürdüyü hər azərbaycanlıya görə mükafat alır. Fikrimizi başqa faktorlarla da izah edə bilərik. Yaxşı əhval-ruhiyyəyə malik olan və heç bir frustrasiya vəziyyətində olmayan təyyarəçi təkcə düşmən obyektlərini deyil, həm də dinc əhalini bombalayır. İzah necə deyərlər ehtiyac yoxdur. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi düşmənçiliyə və aqressiyaya özündə bir sıra hərəkətləri ehtiva edən hərtərəfli öyrənmə tələb edən mürəkkəb vərdislərdən olan sosial davranış kimi baxır. Məsələn, bir aqressiv hərəkəti formalaşdırmaq üçün silahla davranma qaydalarını bilmək, hansı fiziki və psixoloji hərəkətlərin qurban üçün xeyirli olmasını anlamaq, məhz hansı sözlərin və hərəkətlərin aqressiya obyektinə daha çox əziyyət verməsini bilmək zəruridir. Bildiyimiz kimi bu biliklər və hərəkətlər anadangəlmə olmur və sosial öyrənməyə tabe olur. Bütün bun-

ları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsinin gedişinin siyasi-psixoloji təsvirində ilk növbədə psixoloji amillərə üstünlük verməliyik. Çün-

ki tarixən formalaşmış və türklərə qarşı mübarizə aparmağın yeganə üsulu kimi düşmənçilik hissi ermənilərin əlində bir vasitə olmuşdur. Bu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı : 2001, 374 s.
2. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: Turan, 1998, 137 s.
3. Əliyev H.H. Dağlıq Qarabağ həqiqətləri. Bakı: Renessans, 2005, 140 s.
4. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, 2008, 334 s.
5. Аббасбейли А.Н., Аббасбейли Е.А. Гейдар Алиев и мировая политика. Баку: Азерняшр, 1997. 328 с.
6. Аклаев А.Р. Етнополитическая конфликтология. М: Дело, 2005. 472 с.
7. Коваленко Б.В., Пирогов, А.И. Рыжов. О.А. Полтческая конфликтология. М: 2002, 400с.
8. Черняский С.И. Новый путь Азербайджана. М: Азер-Медиа, 2002, 352 с.
9. Мамедова Л. Гусейинов Г. Армяно-Азербайджанский конфликт: проблемы мира и войны // Центральная Азия и Кавказ, 2003, № 5(29), 65-84 с.78-79).

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ХОДА АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ, НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена политико-психологическому описанию хода армяно-азербайджанского, Нагорно-карабахской войны. Автор объясняет не только политические причины возобновления конфликта, но и его психологические причины. Автор приходит к такому выводу, что на возобновление конфликта наряду с другими факторами оказали серьезное влияние такие психологические факторы, как вражда и фрустрация. Чувство «тюркофобии», сформированное у армян, стоит в основе их варварств против азербайджанцев.

**POLITICO- PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION
OF THE ARMENIAN- AZERBAIJANIAN,
I.E. UPPER GARABAGH WAR**

This article is dedicated to the politico- psychological description of the Armenian- Azerbaijanian, i.e. Upper Garabagh war. The outhier is trying to explain not only the political reasons renewal of the conflict, but its psychological reasons as well. The outhier is s coming to a conclusion that to the renewal of the conflict together with other factors could intluence some serious influences like the psychological factors, as the enmity and the frustration ofcourse. The sense of the « turcofoby» formed by armenians is in the center of theit barbarism against the Azerbaijanians.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

R E D A K S İ Y A   H E Y Ə T İ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),
Əliyev R.Ə. (psixol.e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.),
Qurbanova K.K. (psixol.e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Əliyeva K.R. (psixol.e.d., dos.),
Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C. A. (psixol.e.n., dos.),
İbrahimbəyova R.Ə. (psixol. e.n., dos.), Cəbbarov R.V. (psixol.e.n.),
Mustafayev M.H. (psixol.e.n., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.
Telefon: 4390112, 4629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 29.01.2009

Fiziki çap vərəqi: 11,0. Tiraj: 300. Sifariş 87.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2009